

В.В. Заболотний
О.В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

9

В.В. ЗАБОЛОТНИЙ
О.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА 9

клас

Підручник
для 9 класу
загальноосвітніх
навчальних
закладів
з навчанням
російською
мовою

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2017

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Гмиря Н.І., учитель комунальної установи «Олександрівська гімназія» Сумської міської ради Сумської області, старший учитель;
Єршова О.М., методист районного методичного кабінету управління освіти Балаклійської районної державної адміністрації Харківської області;
Голуб Н.М., доцент кафедри методики викладання української мови і літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя Чернігівської області, кандидат педагогічних наук.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

	теоретичні відомості з мови;		завдання конкурсного характеру;
	завдання підвищеної складності;		завдання з елементами дослідження;
	завдання з розвитку мовлення;	/	пауза;
_____	підмет;	↗	підвищення голосу;
=====	присудок;	↘	зниження голосу;
~~~~~	означення;	[ ]	головна частина складнопідрядного речення, частина складносурядного чи безсполучникового речення;
— — —	додаток;	( )	підрядна частина складнопідрядного речення.
— . — . — .	обставина;		

Заболотний В.В.

3 Українська мова : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. мовою/ В.В. Заболотний, О.В. Заболотний. – Київ : Генеза, 2017. – 264 с.
ISBN 978-966-11-0856-0.

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-11-0856-0

© Заболотний В.В.,
Заболотний О.В., 2017
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

Шановні дев'ятикласники!

Запрошуємо вас продовжити мандрівку стежками одного з найцікавіших і найбільших розділів мовознавства – «СИНТАКСИСУ». Попереду – нові відкриття та знайомство з різними видами складного речення. Також ви матимете нагоду вдосконалити свої навички зв'язного мовлення, а наприкінці навчального року ґрунтовно повторити матеріал, вивчений у 5–9-х класах.

До речі, якщо ви розпочинатимете опрацювання кожного параграфа із вступного завдання дослідницького характеру, то зможете не тільки отримувати знання в готовому вигляді, а й відкривати їх для себе самостійно. Погодьтеся, це набагато цікавіше.

Теоретичний матеріал у параграфах поділено на частини із зазначенням ключових понять, а деякі відомості оформлено у вигляді таблиць і схем, що значно полегшуватиме сприйняття, опрацювання та запам'ятовування інформації. Положення, у яких найчастіше припускаються помилок, подано з позначкою *«Зверніть увагу!»*. Наприкінці кожного розділу виокремлено блоки узагальнення вивченого, у яких містяться завдання для самоперевірки й самооцінки, що допоможуть підготуватися до контрольної роботи.

Сподіваємося, вам сподобаються вправи з позначками *«Попрацюйте в парах»*, *«Два – чотири – усі разом»*, *«Коло думок»*, *«Поспілкуйтеся»*. Їх виконують колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають пізнавальні рубрики *«Із глибин мовознавства»*, *«Культура мовлення»*, *«Для вас, допитливі»*. А у вільний час пропонуємо завітати до рубрики *«Моя сторінка»*, де міститься багато цікавої інформації. Вивчаючи великі теми, ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть як поглибити ваші знання, так і розвинути творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть опорні схеми й таблиці на форзацах підручника, уміщені в додатках словнички, скорочені відповіді до вправ, поради щодо виконання певних видів завдань. Радимо також, щоб у вас під рукою завжди були різні словники: російсько-український, тлумачний, орфографічний, словник синонімів тощо.

ВИВЧАЙМО українську мову, ЛЮБИМО її, ПЛЕКАЙМО! Нехай ЄДНАЄ вона нас у рідній державі й у всьому світі!

Усього вам найкращого!

Вступ

Розвиток української мови

*В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.*

В. Симоненко

1 Розгляньте на с. 10 схему-ілюстрацію «10 фактів про українську мову». Розкажіть, про що ви дізналися вперше, які факти вас найбільше вразили. Які ще факти ви могли б навести?

*Мова –
надбання
народу*

Мова – це найбільше культурне надбання народу. Для кожної нації рідна мова завжди найкрасивіша, наймилозвучніша й неповторна. Проте жодна з них не існує окремо, ізольовано, а лише у зв'язку з іншими мовами, яких на Землі налічують до 5 тисяч. Серед них є як суттєво відмінні, так і неймовірно схожі між собою мови.

Періоди розвитку української мови

*Індо-
європейська
прамова*

Українська мова разом з англійською, німецькою, російською, іспанською, грецькою та багатьма іншими належить до **індоєвропейської мовної сім'ї**. Усі ці мови мають певні властивості й ознаки, які свідчать про спільність їх походження, тобто про єдине джерело виникнення й розвитку їх – єдину мову. Цю спільну мову умовно називають **індоєвропейською прамовою** і вважають, що вона існувала на території сучасної Європи приблизно 5–6 тисяч років тому.

Із часом у цій спільній для багатьох народів мові почали формуватися особливі, відмінні один від одного діалекти, які пізніше дали початок окремим мовам.

Уперше слова української мови (*страва, мед, кава*) зафіксував ще в V ст. н. е. візантійський мандрівник та історик Пріск Панійський. У X ст. невідомий український майстер на руків'ї меча вибив прості слова: «Коваль Людота».

А в стародавніх літописах є численні українські вкраплення: *криниця, рілля, глек, кожух, яруга, година, теля, господар* та багато інших.

Плакат Соломії Старак,
14 років

Праслов'янська мова

Так у III тис. до н. е. з індоєвропейської прамови виокремилася праслов'янська мова.

Праслов'янська мова (спільнослов'янська) – це мова-предок усіх сучасних слов'янських мов (української, російської, білоруської, польської та ін.). Вона проіснувала майже 2 тисячі років – з III тис. до н. е. до VI ст. н. е. Цю мову легко розуміли всі племена, що заселяли територію від Вісли й Одри до Дону й Волги, від Карпат до Балтики. Однак, як стверджує мовознавець **Іван Огієнко**, «уже від самого початку праслов'янська мова не була зовсім однакова, бо весь народ жив окремими родами, які пізніше почали гуртуватися в окремі більші племена, і тому праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки».

Українська мова є однією з найдавніших індоєвропейських і прямою спадкоємницею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України, – полян, сіверян, древлян, тиверців, уличів та ін.

Праукраїнська мова

Формування окремих мов на основі праслов'янської відбулося в VI–IX ст. У цей час і склалися основні риси української мови, які свідчать про її самобутність і відмінність від усіх інших слов'янських мов. Сукупність цих рис умовно називають **праукраїнською мовою**. Звичайно, мова, якою спілкувалися наші предки, не могла бути точно такою, як нині, але саме її фонетичні, лексичні й граматичні риси поступово визначили напрямок розвитку сучасної української мови.

**Старо-
українська
мова**

Українська мова є однією зі старописемних мов індоєвропейської родини. У ранній період своєї історії вона продовжувала розвивати традиції літературної мови Київської Русі, збагачуючись народнорозмовними елементами. Унаслідок цього утворилася **староукраїнська книжна мова**. Нею складали документи, писали наукові праці.

Рівнобіжно розвивалася жива мова українського народу. Її вплив на літературну мову був величезний, він відчутний і в літописах, і в «Слові про похід Ігорів». Окрім того, елементи живої мови українського народу використовували у своїй творчості **І. Вишенський, Г. Сковорода** та інші письменники, готуючи таким чином підґрунтя для виникнення нової літературної мови на народній основі.

**Нова
українська
мова**

Нова українська літературна мова увібрала в себе писемні традиції староукраїнської книжної мови, скарби усної народної творчості, розмаїття живого мовлення. Її **зачинателем** є **Іван Котляревський** – автор поеми «Енеїда» (1798 р.). Саме в цьому творі славетного полтавця вперше народну розмовну мову піднесено до статусу літературної. **Основоположником** сучасної української літературної мови є **Тарас Шевченко**, який у своїх творах розкрив красу й силу українського слова, відшліфував його лексичні, орфоепічні й граматичні норми, збагатив виражальними засобами.

**Державна
мова**

Українська мова є державною в Україні. Цей статус закріплено за нею статтею 10 Конституції України.

Історія української мови надзвичайно багата й давня, справді гідна великого народу. **Тож вивчаймо українську мову, шануймо її, пишаймося нею!**

2 ПОСТІЛКАЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте слова української поетеси Ліни Костенко «Лиш народи, явлені у слові, достойно можуть жити на землі». Яким ви бачите майбутнє української мови?

3 Розгляньте малюнок і колективно доберіть варіанти продовження поданих тверджень.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви хочете більше дізнатися про розвиток української мови, зверніться до праці відомого мовознавця **Івана Огієнка «Історія української літературної мови»**. Автор в історичному розрізі показує шлях, яким пройшла українська мова, доки набула сучасної форми. На основі глибоко аргументованих наукових досліджень він стверджує її окремішність¹, самобутність. У мережі Інтернет цю працю, а також дослідження з історії мови інших учених можна знайти на сайті **www.litopys.org.ua** (розділ «Мовознавство»).

- 4** Прочитайте текст. Про яку цікаву гіпотезу походження мов у ньому йдеться? Чи сприймаєте ви таку гіпотезу?

ЛЮДСТВО ГОВОРИТЬ ОДНІЄЮ МОВОЮ?

Про неймовірне відкриття заявила група вчених-мовознавців. Це відкриття підтверджує, що мови з'явилися не раптово, а поступово з однієї прамови. За підрахунками експертів, однією мовою люди говорили близько 100 тисяч років тому.

Учені з п'яти країн світу знайшли ті самі закономірності в багатьох мовах світу. Група лінгвістів із США, Аргентини, Німеччини, Нідерландів і Швейцарії фактично змогла довести, що людство говорить однією мовою. Під час наукового експерименту вчені проаналізували від 40 до 100 базових слів на 3700 мовах світу – 62 % від загальної кількості.

З'ясувалося, що в кожній мові в базових словах застосовують однакові звуки. При цьому місце проживання й походження не мали жодного значення. За припущенням² лінгвістів, саме ці звуки допомагають людям у дитинстві опанувати³ мову.

Інших причин, за яких для базових слів різні народи обрали ті самі звуки, ученим установити поки не вдалося. Ця тема стане основною для майбутніх досліджень (*З довідника*).

*Благослови нас, Мово-Мати,
Життя, науку пізнавати,
Своту мати до роботи
І вірними тобі зростати.*

Плакат Тараса Котульського,
13 років

¹ Окремішність – (рос.) отдельность.

² Припущення – (рос.) предположение.

³ Опановувати – (рос.) усваивать.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чим підтверджується давність української мови?
2. Як сформувалася праслов'янська мова?
3. Розкажіть, як постала українська мова з праслов'янської.
4. Як розвивалася українська мова від часів Київської Русі до XVIII ст.?
5. Розкажіть про розвиток нової української мови.
6. Що ви можете розказати про сучасний стан української мови в нашій державі? Яким ви бачите майбутнє української мови?

Уявіть, що вас запросили взяти участь у міжнародному молодіжному форумі «Історія мови – історія народу».

Проект

Об'єднайтеся в групи (по 3–5 учнів) і виконайте один із запропонованих нижче проектів, за допомогою якого можна було б донести до міжнародної спільноти інформацію про розвиток української мови в цілому чи в окремі періоди історії народу. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед однокласниками.

Види проектів:

- 1) усний виступ, у якому беруть участь кілька осіб;
- 2) теле- чи радіопередача;
- 3) інсценізація;
- 4) наочність (альбом, буклет, плакат, карта-схема тощо);
- 5) прес-конференція.

ПАМ'ЯТКА

ЯК ВИВЧАТИ МОВУ

- ✓ Щоб навчання було успішним, потрібно знайти правильну мотивацію. Якщо хочеться просто вразити друзів – це погана причина. Насамперед необхідно прагнути до спілкування з людьми їхньою рідною мовою.
- ✓ Одним зі складників успіху є перегляд фільмів, прослуховування пісень мовою, яку вивчаєте.
- ✓ Необхідно використовувати нові знання в розвагах.
- ✓ Треба частіше спілкуватися з носіями мови.
- ✓ Не менш ефективним способом є читання. Нехай це будуть книжки, комікси, журнали... Головне – читати вдумливо. Так можна навчитися грамотно писати та поповнити словниковий запас. Крім того, можна читати вголос, щоб удосконалювати вимову.

РУКОПИС ВОЙНИЧА

У 1995 році в Києві було видано лінгвістичну пам'ятку «Послання оріян хозарам», яка ще називається «Рукопис Войнича». Цей рукопис виявлено в 1666 році в Чехії. У 1912 році його побачив колекціонер-болгарин Войнич в одній з єзуїтських шкіл Італії й завіз до США. З того часу твір став називатися іменем цього колекціонера. У 1975 році болгарин-поліглот Джон Стойко розшифрував «Рукопис Войнича» й дійшов висновку: це пам'ятка праукраїнської мови античної доби першої половини I тис. до н. е. У ній наші предки-оріяни захищають свою віру від посягання хозарів.

У рукописі дуже багато слів з праукраїнської лексики: *мета, доба, гожий, сумний, бажати, вітати* тощо.

Це відкриття підтверджує думку багатьох учених, що українська мова дуже давня і її витоки сягають далеких доісторичних часів (З *посібника*).

ЯК ЦЕ БУЛО

УКРАЇНСЬКА МРІЯ

Хіба можна уявити сучасну українську літературну мову, наприклад, без чудового-пречудового слова *мрія*? Дехто скаже, що воно з давніх-давен, ще з діда-прадіда.

Але не поспішайте з таким категоричним висновком. Візьміть «Кобзар» Тараса Шевченка. Перегорніть сторінки – і ви переконаєтеся, що слова *мрія* немає навіть у цього геніального поета. У чому ж річ? А виявляється, що це слово виникло в пошевенківську добу. Його вигранив для української мови письменник Михайло Старицький. Звичайно, так майстерно й так філігранно викувати слово можна тільки в злеті поетичного натхнення (*І. Вихованець*).

І ТАКЕ БУВАЄ

УСМІХНІМОСЯ

ЛІТЕРА МІНЯЄ СЛОВО

Всього чотири літери у слові, а зміст його міняють початкові:

з **Г** – буде чорна птиця дика;
з **П** – інша, горда і велика;
з **К** – вже напій пахучий буде,
що для гостей готують люди;
з **Л** – виріб, дошка з стояками,
де спочиваємо ми з вами,
також вибій, на шахтах знаний,
і вивержень потік вулканний.
Коли ж там **С** поставлю я,
то буде вже людське ім'я.
Які це слова?

Д. Білоус

(*Гаа, паа, каа, лааа, Сааа*)

КАЛАМБУРИ

- ✓ Я не я і хата не моя.
- ✓ Ти по-вашому, ми по-нашому, а вони по-своєму.
- ✓ «Сідай, підвезу». – «Нема часу – треба йти!»
- ✓ Ти йому про діло, а він тобі про козу білу.
- ✓ На городі бузина, а в Києві дядько.
- ✓ Третя хата від Кіндрата, рябі ворота, новий пес.
- ✓ Правда Сидорова: киселем млинці помазані, на паркані сушаться.
- ✓ Не знав, не знав, та як на те й забув!
- ✓ Хоч ти йди в ліс по дрова, а я буду вдома; хоч я буду вдома, а ти йди в ліс по дрова.

10 ФАКТІВ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ

мова
ДНК НАЦІЇ

ПЕРША ЗГАДКА УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

448 р. візантійський історик
Пріск Панійський у таборі
гунського володаря Аттіли
на території сучасної
України записав слова
«мед» і «страва».

Близько

256 тис.

слів має сучасна
українська мова.

Ф

Найрідше
вживана літера.

П

Найбільша кількість
слів починається
на літеру «П».

Найбільше спільної
лексики з українською
мають такі мови:

84% - білоруська

70% - польська

68% - сербська

62% - російська

Зменшувальну
форму в українській
мові має навіть
слово «вороги» —
ВОРОЖЕНЬКИ.

Мова багата
на синоніми.
Слово «горизонт»
має **12** синонімів.

Назви всіх
дитинчат тварин
є іменниками
середнього роду.

До середини **XIX** ст.
українську мову
найчастіше називали
«руською мовою».

ukr-mova.in.ua

Наталю!

В українській мові, на
відміну від решти
східнослов'янських мов,
іменник має 7 відмінків,
один з яких — **КЛИЧНИЙ.**

Повторення та узагальнення вивченого у 8 класі

§ 1. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ОДНОСКЛАДНЕ Й ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які основні ознаки речення? 2. Чим односкладне речення відрізняється від двоскладного?

5 І. Прочитайте виразно текст пісні. Що ви можете сказати про ліричного героя? Ким він є для України та чому вона дорога й близька його серцю?

ТИ МОЯ, УКРАЇНО

Нас розкидає життя по всьому світі,
Але всі ми – України рідні діти.
І коли вже ностальгія душу крає,
Мені пам'ять Україну повертає.

Україно, прихилюся я до тебе,
Помолюся за твоє безкрайне небо.
Твоя мова, калинова, солов'їна,
Зігріває моє серце, Україно.

Україна починається з тебе...

Приспів:

Ти моя, Україно, і до тебе я лину,
Бо моє тут коріння, бо моє тут ім'я.
Ти моя, Україно. **Я для тебе дитина.**
Я для тебе дитина, я частинка твоя.

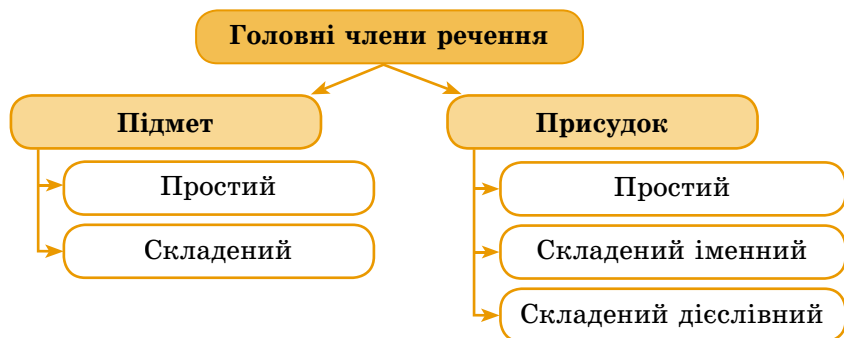
Ти поклич мене – і я тебе почую,
Твої болі, твої радощі відчую.
Пригорни мене, бо я твоя дитина.
Моє серце, моя пісня – Україна.

О. Ткач

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте усно в першій і другій строфах граматичні основи речень. Які це речення – прості чи складні?
2. Знайдіть речення, у яких підмети виражено займенниками.
3. Знайдіть присудки, які виражено наказовою формою дієслова.
4. Спишіть виділені речення, підкресліть усі члени речення. Поясніть використання тире в цих реченнях.

5. За бажання у вільний час знайдіть в Інтернеті й послухайте пісню «Ти моя, Україно» у виконанні Назарія Яремчука (молодшого). На якому шкільному святі могла б звучати ця пісня?

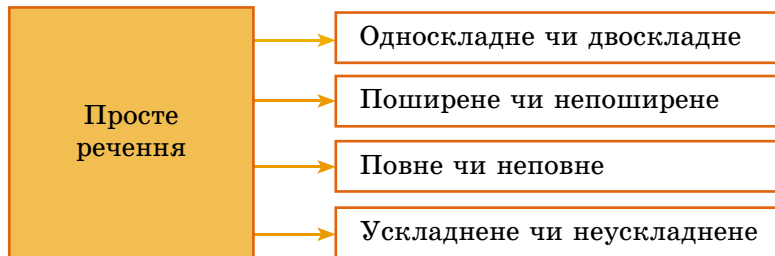

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Граматична основа може складатися з одного головного члена речення (у формі підмета або у формі присудка).

6 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, у якому реченні є складений підмет, а в якому – складений присудок.

1. Правічну думу думають ліси, вгрузають в мох столітні дідугани (Л. Костенко). 2. Три зозулі грають в грі семибарвистій (А. Гарасевич). 3. Колишній замок, видно, був розкішний (М. Павленко). 4. Утік за ліс холодний вітруган (Ю. Вавринюк).

7 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому перше речення в кожній парі вважаємо односкладним, а друге – двоскладним.

Односкладні

Двоскладні

1. Повертаюся додому пізно.

2. Повертається додому пізно.

1. Нове селфі співака.

2. У соцмережі нове селфі співака.

Односкладні речення

Вид речення	Значення головного члена речення	Приклади
Означено-особове	означає дію, яку виконує конкретна особа (я, ти, ми, ви)	<u>Люблю</u> чернігівську дорогу весною, влітку, восени (Л. Костенко).

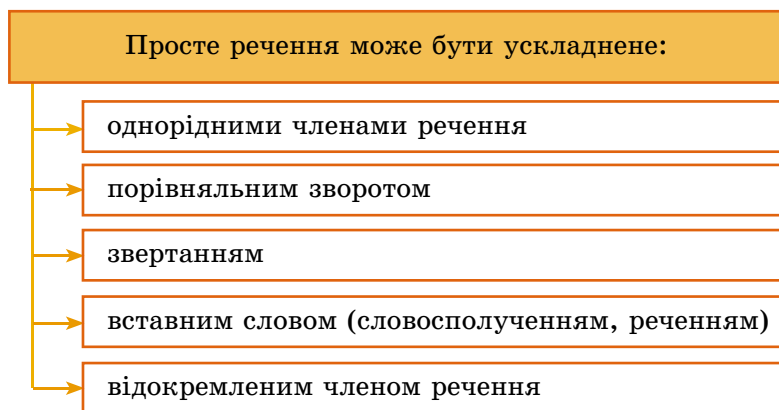
Продовження таблиці

Неозначено-особове	означає дію, яку виконують невизначені особи (вони)	Нас <u>зустрічають</u> хлібом-сіллю (Леся Українка).
Узагальнено-особове	означає дію, яка стосується будь-якої особи	Друга <u>пізнають</u> у біді (Нар. творчість).
Безособове	означає дію, яка не має виконавця	А в теплій хаті <u>пахне</u> свіжим хлібом (О. Пахльовська).
Називне	стверджує наявність предметів чи явищ	Чудесна київська <u>осінь</u> (Остап Вишня).

8 І. Випишіть односкладні речення, підкресліть у них граматичну основу. Визначте усно вид односкладних речень.

1. Глядачі турніру стали свідками чотирьох перемог та двох нічиїх (З газети). 2. Спішу до вас на розмову, на розраду¹ у час вечірній (В. Колодій). 3. Європейські цінності – це свобода, відповідальність, самореалізація, толерантність, взаємодопомога (Є. Головаха). 4. Ненагріте залізо не зігнеш (Нар. творчість). 5. Не бий на сполох в невідлтий дзвін (Л. Костенко). 6. А над Дніпром уже помітно світало (Олесь Гончар). 7. До школи аж ніяк не тягнуло (М. Павленко). 8. Козацька школа, крита очеретом (Л. Костенко). 9. А в небі – райдуга-веселиця (М. Ткач).

ІІ. Виконайте письмово синтаксичний розбір другого речення.

9 І. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися з нього?

СКРАЙБІНГ – НОВІТНЯ ТЕХНІКА ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Скрайбінг... Із цим поняттям ми знайомі з дитинства, адже за допомогою простих малюнків намагалися передати побачене, почуте, певну інформацію, настрій чи емоції.

Особливість скрайбінгу полягає в тому, що одночасно залучаються слух, зір, а також уява людини. Зазначене, на думку психологів, сприяє

¹ Розрада – (рос.) утешение; утеха.

кращому розумінню та запам'ятовуванню. Використовуючи цей метод, можна доступно й легко пояснювати складний матеріал.

Скрайбінг (від англ. *scribe* – накидати ескізи або малюнки) – це новітня¹ техніка презентації, у якій мова оратора ілюструється «на льоту» малюнками на екрані, білій дошці або аркуші паперу. Іншими словами, скрайбінг – це зображення малюнків, перетворення речей

на візуальні образи.

Як зазначають фахівці, за допомогою цієї інноваційної технології можна привернути увагу слухачів, забезпечити їх додатковою інформацією та виокремити **головні** моменти доповіді. До речі, робота вчителя на уроці під час пояснення нового матеріалу з крейдою в руках – приклад скрайбінгу. Ось так!

Особливу **зацікавленість**, безперечно, викликає відеоскрайбінг. Він має такі види: мальований, аплікаційний, онлайнний. У мальованій презентації художник зображує в кадрі картинки, піктограми. Аплікаційний вид передбачає накладання готових зображень, онлайнний дає змогу монтувати відео за готовими шаблонами.

А ви, друзі, уже використовували скрайбінг? (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Наведіть з тексту приклади речень, різних за метою висловлювання.
2. Знайдіть речення, ускладнені вставними словами (словосполученнями). Поясніть роль цих конструкцій у тексті.
3. Знайдіть речення, ускладнені однорідними членами речення. Обґрунтуйте розділові знаки.
4. З'ясуйте, чи є в тексті звертання. А відокремлена обставина?
5. Доберіть синоніми до виділених слів.
6. Складіть і запишіть питальне просте речення за змістом тексту. Послухайте речення ваших однокласників. Яке з них вам сподобалося найбільше?

10 Знайдіть помилки у вживанні зворотів та окремих слів. Відредагуйте речення. Скористайтеся рубрикою «Антисуржик» на с. 16.

1. Прочитавши оповідання, мені не сподобався його герой. 2. Вирушивши в похід, нам усміхалося сонце. 3. Читаючи роман «Чорна рада», події стають усе напруженішими. 4. Відкривши очі, у вікно ллється яскраве сонячне проміння. 5. На протязі короткого часу новина обійшла все місто. 6. Ми зробимо свою справу при любых обставинах.

11 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Скористайтеся поданим нижче словником.

УКРАИНСКАЯ ГОЛЛАНДИЯ

На юге Украины находится уникальный город на воде – Вилково. Город приютился на развилке дунайских гирл. Раньше все его улицы представ-

¹ Новітній – (рос.) новейший.

ляли собою канали, по которым местные жители передвигались на лодках. Сегодня подобную **идиллию** можно увидеть только в старой части города.

Население города около **девяти** тысяч человек. Лодок здесь зарегистрировано больше тысячи, а автомобилей **намного меньше**. Основателям Вилково в 1746 году приходилось начинать с речного дна. Извлечённый из протока ил слой за слоем укладывали в основание подворий. Со временем образовалась «земная твердь», которая пронизана сетью каналов с дощатыми тротуарами по берегам (*А. Мазур*).

II. Підкресліть граматичні основи в простих реченнях. Які з цих речень односкладні? А які – ускладнені?

III. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

СЛОВНИЧОК

Извлечённый – (укр.) добутий; *ил* – (укр.) мул, намул; *намного* – (укр.) набагато, значно; *основатель* – (укр.) засновник; *сеть* – (укр.) мережа; *слой* – (укр.) шар, пласт; *юг* – (укр.) південь.

12 I. Спишіть слова, ставлячи, де необхідно, дефіс.

Дівчина/красуня, учитель/мовник, ріка/Десна, зимонька/снігуронька, заєць/русак, льон/довгунець, дідусь/Іван, ворон/птах, Дніпро/ріка.

II. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Запоріж(ж)я, Поділ(л)я, узліс(с)я, узвиш(ш)я, глазур(р,')ю, мід(д)ю, розріс(с)я, радіст(т)ю, узбереж(ж)я, суд(д)івський, збіж(ж)я, облич(ч)я.

III. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де необхідно, апостроф.

Любов..ю, пролл..ється, Лук..ян, В..ячеслав, возз..єднання, роз..ятрив, моркв..яний, зап..ястний, грав..юра, ад..ютант, прем..ера.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, як потрібно називати мешканців міста Дніпра? На думку професора Олександра Пономарева, краще *дніпряни*, як *кияни*, *львів'яни*, *лучани* (в Луцьку), *харків'яни*, *лисичани* (в Лисичанську). Багато інших корисних порад відомого мовознавця ви можете знайти в **Інтернеті**, указавши в «пошуку» слова **«Блог професора Пономарева»**. В архіві блогу зберігаються дописи з 2009 року. Розкажіть однокласникам, які поради вас зацікавили найбільше.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
протягом дня за будь-яких обставин розплющувати очі зважаючи на викладене листуватися укладати угоду оновлення складу трапляються недоліки взяти до уваги рахунок у банку вважати обов'язком недбале ставлення	на протязі дня при любых обставинах відкривати очі в виду викладеного вести переписку заключати угоду оновлення складу зустрічаються недоліки прийняти до уваги счѐт у банку рахувати обов'язком халатне ставлення

РОЗРІЗНЯЙМО

Ароматизований – здобрений ароматичними речовинами (ароматизоване тісто, мило).

Ароматичний – який надає пахощів, аромату (ароматична есенція, рослина, речовина).

Ароматний – який має приємний запах (ароматна страва, ягода).

* * *

Економічний – який вигідний з господарського погляду (економічний літак, метод, режим, економічна технологія).

Економний – який ощадливо витрачає що-небудь, дотримується економії; стриманий у виявленні чогось (економний господар, засіб, метод).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Іменники

борóдавка	гуртóжиток	дочкá	кóмин
бюлетéнь	діти, з дітьми	за́гадка	кропивá
вiпадoк	довiдник	жалюзi	кúрятина
горобiна	добúток	каталóг	листопа́д
гороши́на	до́нька	кóлесо	літо́пис

мерéжа	пóдруга	рéшето	симетрі́я
металúргiя	пока́зник	руслó	спiна
обру́ч	псевдонiм	свёрдло	судно́
о́лень	різнóвид	серéдина	тризúб

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РОДИЧІ

Слово «язик» прийшло до нас із праслов'янської мови. Праслов'янське *jezykъ*, на думку вчених, походить від індоєвропейського кореня *enǵ*, що означало «вузький». Очевидно, цим словом позначали спершу вузьку смужечку шкіри чи тканини, а пізніше – орган у порожнині рота.

З індоєвропейського кореня походить і слово «вуха». У наших предків воно означало «слухання», «сприйняття».

Цікава історія слова «мак». Так, праслов'янське *makъ* походить від індоєвропейського кореня *māk* – «шкіра», «плівка», «шкіряний гаманець». Тут немає нічого дивного, адже маківка цієї рослини нагадує шкіряний гаманець, у якому іноді налічується більше тридцяти тисяч насінин (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧИГИРИН

Що давніша назва населеного пункту, то важче пояснити її сучасною мовою. Наприклад, одні вважають, що назва населеного пункту Чигирин у Черкаській області походить від слова «чагарник», тобто Чигирин – це «місце, покрите чагарником». Інші схилиються до думки, що назва походить від «чигир-трави» (чудодійної отруйної і водночас цілющої рослини). Треті походження слова виводять від прізвища татарина Чигир-Батира. Проте, очевидно, найдостовірнішим є четверте пояснення: у тім місті на перехресті доріг стояла криниця, біля якої висів «чигир» (дерев'яний черпак для води). «Чигир» – це слово тюркського походження, означає воно «найпростіший пристрій (колесо) із черпаками для поливу городів, виноградників». Воно могло дати назву населеному пункту.

А як вважаєте ви? (З посібника)

УСЕ СВОЄ НОШУ ІЗ СОБОЮ

Автором цього вислову є мудрець Давньої Греції на ім'я Біант.

Коли перси захопили багато грецьких міст на узбережжі Малої Азії, разом з іншими греками Біант залишав рідне місто. Його запитали, чому він іде звідти, нічого не взявши із собою з речей. На це Біант саме так і відповів: «Усе своє ношу із собою», – маючи на увазі, що духовні цінності завжди важливіші за матеріальні. З того часу й живе цей вислів (З довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ

ХТО ЯК КАЖЕ

- Українці кажуть: «Ловити ґав (ворон)», а французи – «Ловити ластівок».
- Українці «кують» kota в мішку», а чехи – «зайця». А от поляки кажуть: «Хто лиса в мішку купує, знаходить пса або kota».
- Коли йде злива, ми кажемо: «Дощ плє як із відра (як із ринви)». Американці: «Дощ іде вилами». Англійці: «Дощ падає котами й собаками».

Уникаймо зайвого слова

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
дебют	перший дебют
інтер'єр	внутрішній інтер'єр
вакансія	вільна вакансія
лейтмотив	головний лейтмотив
долоні	долоні рук
ентузіазм	завзятий ентузіазм
кілька років тому	кілька років тому назад
віртуоз	майстерний віртуоз
власна думка (моя думка)	моя власна думка
сувенір	пам'ятний сувенір
авангард	передовий авангард
аншлаг	повний аншлаг
у травні	у травні місяці

КОРИСНО ЗНАТИ

Зразки іменників, що називають людей
за місцем проживання або національністю

Місто, країна	Назви людей
Київ	киянин, киянка
Одеса	одесит, одеситка
Полтава	полтавець, полтавка
Запоріжжя	запоріжець, запоріжка
Харків	харків'янин, харків'янка
Тернопіль	тернопілець, тернопілька
Черкаси	черкасець, черкаска
Чернігів	чернігівець, чернігівка
Вінниця	вінничанин, вінничанка
Львів	львів'янин, львів'янка
Суми	сумчанин, сумчанка
Чернівці	чернівчанин, чернівчанка
Австрія	австрієць, австрійка
Бразилія	бразилець, бразилійка
Італія	італієць, італійка
Китай	китаєць, китаянка (не <i>китайка</i>)
Корея	кореець, корейка (не <i>корейка</i>)
Німеччина	німець, німка або німкеня
Чехія	чех, чешка
Греція	грек, грекиня
Польща	поляк, полька
Франція	француз, французенка

*Мова – то цілюще народне джерело,
і хто не припаде до нього вустами,
той сам всихає від спраги.*

В. Сухомлинський

Складне речення. Складносурядне речення

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- ознаки складного речення та види таких речень;
- ознаки складносурядного речення й засоби зв'язку в ньому.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- розрізняти структурні відмінності простих і складних речень;
- визначати види складних речень та засоби зв'язку;
- визначати смислові зв'язки між частинами складносурядного речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення;
- складати речення й тексти, використовуючи виражальні можливості складносу-
рядних речень.

§ 2. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про відмінності простих і складних речень, про сполучникові й безсполучникові складні речення, а також про засоби зв'язку

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складається граматична основа речення? 2. Яка роль сполучників у мові?

13 А. Зіставте складні речення. У якому з них частини з'єднано за допомогою сполучника, а в якому – без сполучника?

У саду достигли черешні, на горі ді почервоніла полуниця. | Настя збирала полуницю, а Денис рвав черешні.

Б. Побудуйте усно з двох простих речень складне за допомогою сполучника, а потім – без сполучника.

М'яч залетів у ворота суперника. Ми з Тарасом зірвалися з крісел.

В. Зробіть висновок про те, як можна з'єднати частини складного речення. Які речення, на вашу думку, називають сполучниковими складними?

Складне речення

Складним (рос. *сложным*) називають речення, у якому є дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**

Якщо до Покрови не опаде листя з вишень, зима буде теплою.

1-ша частина

2-га частина

Частина речення

Кожна граматична основа разом з другорядними членами або без них утворює **частину складного речення**, яка має будову простого речення. Частини складного речення поєднані в одне ціле за змістом і граматично.

Просте і складне речення

Складне речення, на відміну від простого, виражає більш складну **закінчену думку**, складніший зміст.

Речення

Просте

(Одна граматична основа)

Складне

(Кілька граматичних основ)

Засоби зв'язку

Частини складного речення з'єднуємо між собою за допомогою **сполучників, сполучних слів** (рос. *союзов, союзных слов*) та **інтонації** або за допомогою лише інтонації.

Сполучникове речення

Складне речення, частини якого з'єднано за допомогою сполучників (сполучних слів) та інтонації, називають **сполучниковим** (рос. *союзным*). А якщо частини з'єднано без сполучників (сполучних слів), то це – **безсполучникове речення** (рос. *бессоюзное*).

Види складних речень

Вид речення		Вид і засоби зв'язку частин речення	Приклади
Сполучникове	Складносурядне (рос. <i>сложно-сочинённое</i>)	Сурядний зв'язок: • сполучники сурядності; • інтонація	<i>Радіє весняне сонце, і вишні цвітуть рясно в саду.</i>
	Складнопідрядне (рос. <i>сложно-подчинённое</i>)	Підрядний зв'язок: • сполучники підрядності або сполучні слова; • інтонація	<i>Радіє весняне сонце, бо вишні цвітуть рясно в саду.</i>
Безсполучникове (рос. <i>бессоюзное</i>)		Безсполучниковий зв'язок: • інтонація	<i>Радіє весняне сонце, вишні цвітуть рясно в саду.</i>

Сурядний зв'язок

Сурядний зв'язок (рос. *сочинительная связь*) передбачає рівноправність частин речення; у цьому випадку від однієї частини до другої не можна поставити питання.

Підрядний зв'язок

Підрядний зв'язок (рос. *подчинительная связь*) передбачає нерівноправність частин речення; у цьому випадку від однієї частини до другої можна поставити питання. **НАПРИКЛАД:** *Людині треба (що?), щоб її робота залишалася після неї жити* (Ю. Яновський).

Інтонація

Складне речення характеризується інтонаційною завершеністю. У кінці кожної частини голос підвищуємо, що свідчить про незакінченість речення, і лише в кінці всього складного речення голос знижуємо. **НАПРИКЛАД:**

Сонце заходить, / гори чорніють, / пташечка тихне, / поле німіє (Т. Шевченко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Частина складного речення має будову простого речення й відповідно грама-тичну основу.
2. Односкладне речення може бути частиною складного речення. **НАПРИКЛАД:** Поглянь: вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (Д. Іванов).

14

І. Уявіть, що ви на шкільній дискотеці й хочете поділитися своїми враженнями в соці-альній мережі. Виберіть 2–3 простих речення та складіть з них повідомлення, яке за будо-вою було б складним реченням.

- ✓ У залі – дружня атмосфера.
- ✓ Ведучі дарують море емоцій.
- ✓ Вражають динамічні ритми.
- ✓ На танцмайданчику весело.

II. Поміркуйте, яке речення (просте чи складне) подає окремий фрагмент картини дійсності, а яке – взаємозв'язану узагальнену картину.

15 I. Знайдіть складні речення, перекладіть і запишіть їх українською мовою. Підкресліть у них граматичні основи.

1. Я очень люблю горы, поэтому туризм и альпинизм всегда были важной составляющей моей жизни. 2. Одесса – центр скрипичного искусства Украины XX столетия, подаривший миру талантливейших музыкантов. 3. Не хочется верить в то, что невероятная красота Днестровского каньона может не сохраниться для наших потомков. 4. В школе № 1 города Шостка откроют «экологический» класс, а в лицее появится класс компьютерного дизайна. 5. Школьники из шести сёл Каланчакского района Херсонщины принялись спасать малую реку Каланчак. 6. В центральных областях пройдут сильные дожди, на западе местами ожидается мокрый снег (*Из газеты*).

II. Поставте скісну риску (/) між частинами складних речень (це місця пауз). У яких реченнях частини з'єднано за допомогою сполучника?

III. Прочитайте складні речення вголос із правильною інтонацією.

16 Хто зможе знайти в попередній вправі односкладне речення, яке є частиною складного? А хто знайде два таких речення?

17 I. Прочитайте текст, визначте ключові слова. Що нового ви дізналися з нього?

ЯК РОБЛЯТЬ МУЛЬТФІЛЬМИ

Кадр з першого українського 3D-мультфільму «Микита Кожум'яка»

Ще донедавна всі мультфільми малювали вручну, а сьогодні аніматорам допомагають комп'ютерні програми. Проте і з новітніми технологіями треба докласти чимало зусиль, аби глядач зміг побачити об'ємну картинку у форматі 3D.

Спочатку мультиплікатор промальовує «скелет» персонажа з усіма м'язами й сухожиллями, вони відповідають за ту чи іншу дію частин тіла. Тобто коли повертатиметься голова, ми будемо бачити рух шийних м'язів. Коли згинатиметься рука, буде напружуватися біцепс. Потім на «скелет» наносять текстуру.

Причому це не тільки колір шкіри й одягу. Важливо опрацювати всі зморшки, усі світлотіні й інше, щоб персонаж мав живий вигляд. Так само ретельно опрацьовують фон. Усе має бути максимально правдоподібним, реалістичним. Щоб не промальовувати кожну травинку, мультиплікатори «розсаджують» рослинність у кадрі за допомогою спеціальних модулів. Потім починається монтаж та озвучування.

Відео тривалістю 90 хвилин – це багатомісячна праця десятків професіоналів (*За матеріалами Інтернету*).

II. Знайдіть складні речення й обґрунтуйте свій вибір. Випишіть складне речення, зміст якого вас найбільше зацікавив. Підкресліть у ньому члени речення та надпишіть частини мови.

18 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи любите ви дивитися мультфільми? Які саме? Розкажіть, про що був би ваш перший мультфільм, якби ви були мультиплікатором.

19 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, скільки граматичних основ є в кожному реченні. Визначте межі частин у реченнях.

1. І серцю серце сповідалось, й душа всміхалася душі, і зорі на воді гойдались, і млів туман у спориші, і золотом соняхи сіяли (*Д. Іванов*).
2. Синій вечір тихо бродить, квіти колихає і навшпиньки¹ в хату входить, вікна затуляє (*Г. Дудка*).
3. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив (*О. Довженко*).

20 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому перше речення вважаємо складносурядним, друге – складнопірядним, а третє – безсполучниковим. Що є спільного й відмінного між цими видами речень?

1. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (*Л. Костенко*).

2. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущині (*В. Симоненко*).

3. Заплакане вікно повіки розтулило, намокли у дерев пошарпані² вітрила (*Г. Дудка*).

21 Продовжте речення так, щоб вони були складними. Утворені речення запишіть. Які з них сполучникові?

1. У місті відкрили нову велосипедну доріжку, і... . 2. Зайшовши до магазину, Наталя побачила, що... . 3. На свій день народження Андрій запросив друзів у аквапарк, а... . 4. Темна ніч опустила крила, ...

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Синонімічними можуть бути різні види речень, які по-різному передають ту саму думку. **НАПРИКЛАД:**

Просте речення

Виконавши фізичні вправи, ви відчуєте полегшення.

Складне речення

Виконайте фізичні вправи – і ви відчуєте полегшення.

22 Побудуйте усно складні речення на прості з дієприкметниковим або дієприслівниковим зворотом.

1. Коли метелик рухає крилами, то утворює звук дуже низького тону.
2. Якщо зловживатимеш комп'ютерними іграми, то не метимеш часу для спорту й прогулянок на свіжому повітрі.
3. Унікальну історію має місто Львів, яке в середині XIII ст. заснував король Данило Галицький.
4. Я дуже люблю кататися на роliках, які мені подарували на день народження.

23 Випишіть з підучника географії або історії три речення: 1) складносурядне; 2) складнопірядне; 3) безсполучникове складне.

¹ *Навшпіньки* – (рос.) на цыпочках.

² *Пошарпані* – (рос.) истрёпанные.

24 І. Виберіть і спишіть спочатку складні сполучникові речення, а потім – безсполучникові. Яке речення не треба списувати? Чому? Підкресліть граматичні основи.

1. Зненацька суцільну темряву розітнуло яскраве світло, і на стіні таємничої кімнати спалахнув велетенський екран (Л. Воронина). 2. Пробігли дні у розовому димі, засохли весни, відшуміли зливи (В. Симоненко). 3. Скидає Київ животворний сон з плечей своїх, туманами укритих (М. Рильський). 4. Мати сіяла сон під моїм під вікном, а вродив соняшник (Б. Олійник). 5. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко). 6. На берегах озера не було ні травинки, ні купчика – саме руде каміння обрамлювало чорну тацю водойми (О. Дерманський).

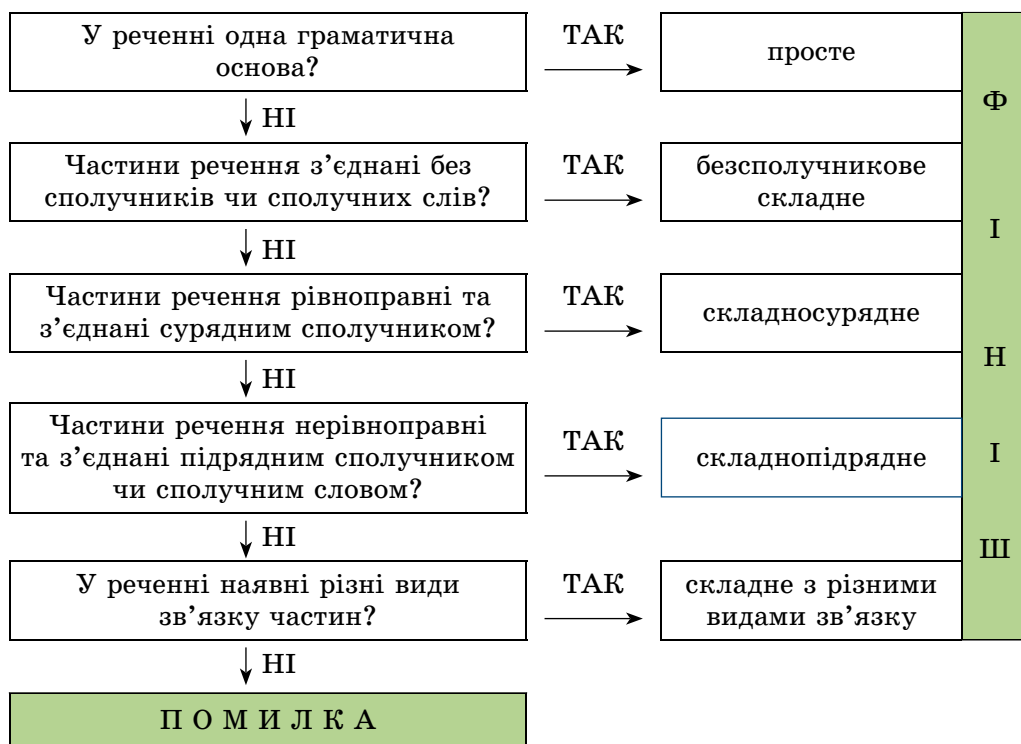
II. Запишіть виділене слово фонетичною транскрипцією, укажіть кількість звуків і букв.

25 Спишіть, підкресліть граматичні основи. Визначте вид складних речень. Які частини в них є односкладними реченнями?

1. Ще назва є, а річки вже немає (Л. Костенко). 2. Минає дощ, та від його краплин не стане на душі моїй тепліше (Л. Гудзь). 3. І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт (Л. Костенко). 4. Приходив дощ, а потім було зимно (Л. Костенко). 5. Життя коротке, а мистецтво вічне (І. Світличний).

26 Розгляньте алгоритм. За бажання користуйтеся ним, коли визначатимете вид речення.

Алгоритм визначення виду речення за будовою та способами зв'язку частин

Схема

Будову складносурядного речення можна зобразити за допомогою такої схеми: кожен частину речення позначаємо квадратними дужками, ставимо розділовий знак і сполучник.
НАПРИКЛАД: У долинах співали струмки, **і** кожен з них мав свій голос (М. Стельмах).

Схема цього речення: [ ], і [ ].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складносурядному реченні частини рівноправні, незалежні одна від одної, тобто від однієї частини до другої **не можна** поставити питання. **ПОРІВНЯЙМО:**

Складносурядне	Складнопідрядне
Тепло було, й вишні цвіли рясно.	Вишні цвіли рясно (чому?), бо тепло було.

Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення

Смислові зв'язки	Сполучник між частинами	Приклади
Єднальні: - одночасність подій, - послідовність подій, - причиново-наслідкова залежність між подіями	єднальний	Згорнула тиша крила на зорі, і ранок вже перебирає струни (Г. Дудка). [ ], і [ ].
Протиставні: події протиставляються	протиставний	Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко). [ ], але [ ].
Зіставні: події зіставляються	зіставний	Людина створила культуру, а культура – людину (О. Довженко). [ ], а [ ].
Розділові: - чергування подій, - взаємовиключення подій	розділовий	То сонце усміхнеться нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (Г. Чубач). То [ ], то [ ].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складносурядному реченні, яке має три й більше частин, можуть комбінуватися різні смислові зв'язки. **НАПРИКЛАД:** Люди були вкрай потомлені, **але** марш продовжувався, **і** про відпочинок ніхто не заікався (Гр. Тютюнник).

[ ], але [ ], і [ ].

У цьому реченні комбінуються протиставні та єднальні смислові зв'язки.

29 I. Придумайте усно відповіді на запитання, використовуючи складносурядні речення з указаними сполучниками.

1. Яку роботу на городі виконувала бабуся, а яку – онук Тарас?

[   ], а [   ].

2. Коли тато скопає грядку і що посадить на ній Таня?

[   ], і [   ].

3. Чому цього року поганий урожай помідорів?

То [   ], то [   ].

4. Що сталося з розсадою, яку ви вирощували в горщиках?

[   ], але [   ].

II. Послухайте відповіді однокласників. На яке запитання учням вашого класу відповідати було найважче?

30 I. Прочитайте виразно речення. Як ви думаєте, чому деякі слова в них виділено? Доведіть, що всі ці речення складносурядні.

1. Давно закінчились обжинки, і степ соляркою пропах, і ховрашок стоїть навшпиньки із соломиною в зубах (*Л. Талалай*). 2. **Або** не сокіл я, **або** спалила мені неволя крила (*Леся Українка*). 3. Внизу Дніпро котитиме блакить, **а** в Києві шумітимуть каштани (*Є. Маланюк*). 4. **Не тільки** тужна пісня лилася із змученої душі, **а** й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (*Г. Тютюнник*). 5. Я озирнувся, **проте** на лісовій дорозі вже не було нікого (*В. Шкляр*).

II. Визначте в кожному реченні кількість граматичних основ і межі частин. Побудуйте схеми речень.

III. Визначте смислові зв'язки між частинами речень. У якому реченні події взаємовключаються?

31 I. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучники синонімічними. Позначте скісною рискою (/) межі частин, обведіть сполучники.

1. Я завжди мріяв написати пісню про маму, але різні поети всі слова вже сказали (*А. Кузьменко*). 2. Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (*Л. Глібов*). 3. Тут, кажуть, уночі горять вогні болотні чи світяться корчі, зотлілі до трухи (*М. Руденко*). 4. Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги (*Д. Павличко*).

II. Визначте, у яких реченнях події протиставляються.

СИНОНІМИ

- ✓ і, й, та (= і);
- ✓ або, чи;
- ✓ але, проте, зате, однак, та (= але);
- ✓ чи то... чи то, не то... не то, чи... чи

32 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому подані речення НЕ можна визначати як складносурядні.

1. Сагайдачний був не тільки воєнним стратегом, а й мудрим державним діячем (*М. Слабошпицький*). 2. Якщо прийшла думка до серця, то з вуст зірветься слово (*Нар. творчість*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Треба розрізняти складносурядне речення та просте речення з однорідними членами, з'єднаними сполучниками сурядності. **ПОРІВНЯЙМО:**

Складносурядне речення	Просте речення з однорідними членами
<u>Красується в полі жито</u> , <u>і лунає дитячий сміх</u> (Є. Летюк).	<u>Схилились вишні в розпачі німим</u> <u>і ронять цвіт весільний у калюжу</u> (Л. Гудзь).

33 І. Прочитайте текст і розгляньте ілюстрацію. Доберіть назву, яка була б спільною для цих двох творів.

СОНЯЧНИЙ РАНОК

Вітальня була залита сонцем, і в ній плавали срібні порошини. Жовті виграви грали на зеленій підлозі, і від надміру¹ світла все повітря в кімнаті стало прозоре й трепетне. Дівчина підійшла до фортепіано й обережно підняла кришку. Загадкова усмішка знову засвітилася на обличчі, а пальці спокійно пішли по клавішах. Дівчина грала, заплющивши очі, і, здається, бачила засипану круглими пухнастими голівками кульбаб галявину. Від річки здіймався теплий ранковий туманець, верби закутались у найпрозорішу тканину. Здається, побачила вона, як через галявину пробігло веселе біле собача. За собачам їхав на велосипеді, уявлялося дівчині, хлопчак. Голова його була покрита золотим волоссям, а очі волошково сяяли. Хлопчак на велосипеді – сьогоднішній ранок.

Дівчина всміхнулася своєму видиву й заграла тихше. Від тієї музики пробудився вітерець і пішов струшувати кульбаб'ячі голівки... (За В. Шевчуком).

Г. Черненко. Казки у фарбах

II. Знайдіть складносурядні речення та з'ясуйте, у яких з них події зіставляються. Чому, на вашу думку, складносурядні речення часто використовуються в описах?

¹Надмір – (рос.) излишек, избыток.

34 І. Перекладіть усно речення українською мовою. Із кожної пари простих речень утворіть складносурядні, використовуючи відповідні сполучники. Утворені речення запишіть українською мовою.

1. С моря тянуло холодом. Глеб протягнув ноги **поближе** к пламени (В. Литов). 2. Давно уже племянник Юра просил взять его в соседнюю деревню за молоком. Я долго не решалась¹ (Л. Терехова). 3. Вера осторожная, боязливая. Влада быстрая, **колени** в ссадинах², лоб в шишках (В. Васильев). 4. Ещё мальчишкой я полюбил птиц. Они были моими **друзьями** в течение многих лет (К. Благосклонов).

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
але	но, однако
або	или, либо
та (= і)	и, да
та (= але)	но, однако
не тільки... але й	не только... но и
чи то... чи то	то ли... то ли

ІІ. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

35 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте одне одному сполучник сурядності. Побудуйте кожен складносурядне речення, з'єднавши його частини тим сполучником, який вам запропонували. Перевірте одне в одного правильність виконання.

36 ВІКТОРИНА. Продовжте цитати, які за будовою є складносурядними реченнями.

- Ой на горі та женці жнуть, а [...].
- Чи то так сонечко сіяло, чи [...]?
- Ой я дівчина Полтавка, а [...].
- Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочивать, а [...].
- І коня я мав, і стежку я знав, і [...].
- ...Росла собі ялиночка, і [...].
- Іще очі не дрімали, а [...].
- Там овечки покотились, а [...].

37 І. Придумайте за бажання усні відповіді на «фантастичні» запитання, скориставшись складносурядним реченням з указаними смисловими зв'язками.

Запитання

Речення-відповідь

1. Якими стануть міста, якщо в них заборонять рух наземним транспортним засобам, а дозволять – повітряним?

Єднальні зв'язки

2. Як зміниться життя дітей, якщо не треба буде ходити до школи?

Протиставні зв'язки

3. Що буде, якщо люди навчатися проходити крізь стіни?

Розділові зв'язки

ІІ. Послухайте речення однокласників. Запишіть одне речення, яке найбільше сподобалося.

¹ Решіть^{ся} – (укр.) зв'ажитися, наважитися.

² Ссадина – (укр.) садно.

38 Продовжте усно прислів'я (за потреби скористайтеся довідкою). Які це речення за будовою? Визначте смислові зв'язки між частинами їх.

1. Згода дім буде, а... . 2. За морем тепліше, а... . 3. Показує дорогу, а... . 4. Хвальби повні торби, але... .

ДОВІДКА. ...сам у болото лізе; ...незгода руйнує; ...в торбах нема нічого; ...дома миліше.

39 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи, обведіть номери складносурядних речень.

1. Потягли ген осіннього **воза** вересневі натру(д)жені дні; їх, бува, обпікає морозом; вони йдуть по колючій стерні (*Г. Дудка*). 2. Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловіс(т)ні блискавки не ро(з,с)краяли неба врочистим спалахом, ні **бурі** не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів (*О. Довженко*). 3. Дороги веселі пл(е,и)вуть повз **оселі**, і осінь багата заходить у села (*М. Стельмах*). 4. Вітер напинає¹ **вітрило**; а (в)далині височіють вітряки, повернувши крила вітрові (на)зустріч (*Ю. Белічко*). 5. Зима вдяглася в білий козушок і вийшла в парк сте(ж,ш)ками прогулятися (*О. Довгон'ят*). 6. До кімнати зал(е,и)тів великий барвистий папуга – і від різкого помаху його крил свічка згасла (*Г. Малик*).

II. Поміркуйте, у якому реченні події зіставляються.

III. Запишіть виділені слова у формі родового відмінка множини.

 40 Прочитайте речення, визначте смислові зв'язки між частинами їх. Які зв'язки в кожному реченні визначальні, а які – другорядні?

1. Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину, а я іду у морі ліхтарів, закоханий в безсмертну Україну (*В. Сосюра*). 2. Повіяв свіжий лагідний вітерець, але червнєве опівденне сонце досить-таки припікало, і учні охоче розташувались у затінку коло каменя (*Б. Антоненко-Давидович*).

 41 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть усно текст (5–7 речень) на тему «Світ живопису» або «Дорога додому». Використайте щонайменше по одному складносурядному реченню з єднальними й розділовими смисловими зв'язками.

ВАРІАНТ Б. Перекажіть усно зміст однієї із серій свого улюбленого кінофільму чи мультфільму (5–7 речень). Використайте щонайменше по одному складносурядному реченню з єднальними й протиставними смисловими зв'язками.

42 Знайдіть рядок, у якому всі частки треба писати через дефіс. Запишіть слова із цього рядка.

- А Казна/де, аби/хто, немовби/то, де/коли, підійди/но.
- Б Поки/що, хтозна/куди, іди/но, як/небудь, будь/яким.
- В Хтозна/коли, ходи/но, бачу/таки, будь/куди, сядь/бо.
- Г Тут/таки, так/от, зупинись/но, все/таки, що/дня.

¹ Напина́ти – (рос.) на́тягива́ть, надува́ть, распу́ска́ть.

§ 4. КОМА І КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких умов між частинами складносурядного речення ставимо кому й крапку з комою, а коли розділовий знак не ставимо

ПРИГАДАЙМО. 1. За яких умов між однорідними членами речення кому не ставимо?
2. Які є види речень за метою висловлювання?

43 А. З'ясуйте, у якому складносурядному реченні є спільне для обох частин слово. Чи є між частинами цього речення кома?

Сьогодні йде дощ і свище вітер. | **Іде дощ, і свище вітер.**

Б. З'ясуйте, у якому складносурядному реченні частини з'єднано протиставним сполучником. Чи є між частинами цього речення кома?

Сьогодні йде дощ і свище вітер. | **Сьогодні йде дощ, але не свище вітер.**

В. Зробіть висновок про одну з умов, коли між частинами складносурядного речення кому не ставимо.

Між частинами складносурядного речення можуть бути такі розділові знаки: **кома, крапка з комою, тире.**

Між частинами складносурядного речення ставимо:	Приклади
ко́му (крім зазначених нижче випадків)	1. <i>Джмелями літаки собі гудуть, і джміль до них гуде собі спросоння</i> (І. Драч). [ ], і [ ]. 2. <i>Або рибку з'їсти, або на дно сісти</i> (Нар. творчість). Або [ ], або [ ].
крапку з комою, якщо частини далекі за змістом, мають значний обсяг або в середині їх уже є розділові знаки	<i>Усе зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий</i> (Панас Мирний). [ ]; і [ ].

Кому НЕ ставимо між двома частинами речення, з'єднаними одиничними сполучниками чи, або, та (= і), і (й), якщо:	Приклади
• обидві частини мають спільне слово (другорядний член речення, вставне слово, частки <i>лише, тільки, навіть</i>)	<i>Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій</i> (В. Сосюра). [ ] і [ ].

• речення є питальним, спонукальним чи окличним	Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Рильський).
• обидві частини за структурою є односкладними – безособовими або називними	1. <u>Морозить</u> і <u>замітає</u> снігом. 2. <u>Море</u> і <u>сонце</u> .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

- Між частинами речення, з'єднаними **протиставним** сполучником (*а, але, та, зате, проте, однак*), кому або крапку з комою **ставимо завжди**.
- Перед **одиничними** сполучниками *чи, або, та (=и), і (й)*, що з'єднують **однорідні** члени речення, кому не ставимо. Якщо ж ці сполучники з'єднують частини **складносурядного** речення, то кому **здебільшого ставимо** (крім певних випадків).
- Якщо частини речення з'єднано за допомогою **повторюваного** сполучника (*і... і, ні... ні, чи... чи* тощо), то між цими частинами **ставимо кому**.

44 Продовжте усно речення так, щоб вони були складносурядними. Обґрунтуйте використання коми перед виділеним сполучником.

- Я підходжу до каси, **і** [...].
- Я сам (сама) зважую овочі, **або** [...].
- Я знайшов (знайшла) на вітрині неякісний продукт, **але** [...].
- Я завжди перевіряю термін придатності продуктів, **а** [...].

45 I. Прочитайте виразно складносурядні речення. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків між їхніми частинами. Скористайтеся поданим нижче міркуванням.

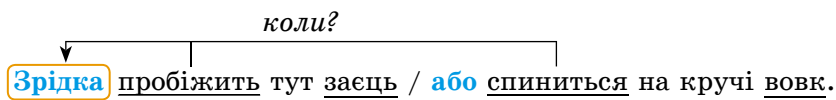
- Світанок розбудив птахів, **і** твій голос чується у їхньому співі (*Г. Овсієнко*).
- Ніде **ні** травички не колихнеться, **ні** пташка не пролетить (*І. Нечуй-Левицький*).
- Зрідка пробіжить тут заєць **або** спиниться на кручі вовк (*А. Шиян*).
- Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (*М. Стельмах*).
- Жіночі голоси і перегук дитячий (*М. Рильський*).
- Уже й череда перейшла; і тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Визначте смислові зв'язки між частинами речень, назвіть сполучники.

МІРКУЙМО. Третє речення складається з двох частин, які з'єднано одиничним сполучником *або*. Обставина *зрідка* спільна для обох частин (*зрідка пробіжить заєць; зрідка спиниться на кручі вовк*). Отже, кому між частинами цього речення ставити не треба (див. схему на с. 33).

Розгляньмо схему:

46 I. Перебудуйте кожне речення, доповнивши його спільним для обох частин словом (спільними словами). Утворені речення запишіть. Чи залишиться кома між частинами їх?

ВПРАЦЮЙТЕ. *Набігли хмари, і пішов дощ. – Надвечір набігли хмари й пішов дощ.*

1. Шумлять дерева, і чується дитячий сміх. 2. Стоїть тиша, і горить настільна лампа. 3. Тато повезе нас до озера, або ми самі підемо в парк. 4. І брат допоміг мені, і однокласники підтримали.

II. У якому реченні події взаємовиключаються?

47 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в першому реченні перед сполучником *і* кому ставимо, а в інших – не ставимо.

1. Лунко гриміли громи, і злі блискавиці змигували (*І. Корсак*).
 2. По узліссі на галявині зеленіє перший ряс і цвітуть проліски та сон-трава (*Леся Українка*).
 3. По дніпровських золотих прикметах ходить осінь в золотих наметах і збирає в запашні долоні від калини кетяги червоні (*Л. Забашта*).

48 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Фіранок¹ не було і, здавалося, просто на голову сиплються міські вогні й зорі (*М. Павленко*). 2. А за Дніпром купалися в мар(е,и)ві знайомі мені вже села й куріли димки над садками (*Гр. Тютюнник*). 3. Може, так закінчується казка або починається роман (*М. Людкевич*). 4. То віт(е,и)-рець дихне по ниві то коник в житі засюрчить... (*Л. Глібов*). 5. Буде чисте небо ніжне і тр(е,и)вожне і земля вб(е,и)реться в золоту красу (*С. Жадан*). 6. Пот(е,и)мніло і стало моросити дрібно та тихо (*Олесь Гончар*). 7. Таке ро(з,с)кішне над нами небо й такі ми до безмежності молоді! (*В. Шевчук*).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні та накресліть його схему.

III. Замініть усно останнє речення синонімічними простими.

49 Побудуйте усно з двох простих речень синонімічне складносурядне. Чи треба на письмі ставити кому між частинами утворених речень?

1. Хай буде мир! Хай щастям повняться оселі!
 2. Коли ти повернешся з моря? Хто тебе зустрічатиме на вокзалі?
 3. Чи швидко ти прочитав цю книжку? Чим вона сподобалася тобі?

50 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Сформулюйте кожен і запишіть запитання у формі складносурядного речення. Попросіть однокласника (однокласницю) дати відповідь на ваше запитання (відповідь може бути вигаданою).

¹ Фіранка – (рос.) занавіска.

- 51** I. Розгляньте фотографії центральних частин міст Харкова та Львова. Чи доводилося вам бувати в цих містах? Якщо так, поділіться своїми враженнями.
II. Оберіть одну з ілюстрацій та побудуйте два складносурядних речення, щоб описати зображене на ній. Речення запишіть.

Харків. Площа Свободи

Львів. Проспект Свободи

- 52 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Які місця (міста) України, на вашу думку, найбільш привабливі для туристів? Що треба зробити, щоб збільшити кількість іноземних туристів у нашій державі?

- 53** Побудуйте й запишіть складносурядні речення за поданими схемами. Чому у вашому другому реченні між частинами коми не буде?

1. [ ], і [ ].   2. [ ] й [ ].

- 54 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** I. З'ясуйте, у якому реченні перед сполучником *і* треба ставити кому. Відповідь обґрунтуйте.

1. Яскравий місяць і срібляста річка.
2. Яскравий на небі місяць і срібляста річка під скелями.

- II. З'ясуйте, чи треба в поданому реченні ставити розділовий знак *і* перед, і після сполучника *і*.

Було тихо і здається навіть море не шуміло.

- 55** I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Поставте, де потрібно, кому між частинами. Скористайтеся словником на с. 35.

1. С земли ещё не сошёл снег а в душу уже просится весна (А. Чехов).
2. Сквозь дождь лучилось солнце и раскидывалась радуга от края до края (М. Пришвин).
3. Словом, время уже истекло и пора было уже уходить (К. Паустовский).
4. Я пожал им руки с улыбкой и они охотно стали рассказывать о себе (М. Пришвин).
5. Окна во всех корпусах были ярко освещены и оттого на городском дворе казалось очень темно (А. Чехов).
6. То ли шелест колоса, трепет ветерка то ли гладит волосы тёплая рука (А. Сурков).

- II. Підкресліть у записаних реченнях орфограми.

СЛОВНИЧОК

Истекать (о времени) – (укр.) минати, спливати; *лучиться* – (укр.) променіти, променітися; *пожать* (руку) – (укр.) потіснути, стіснути; *сквозь* – (укр.) крізь.

56 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Яке речення просте?

1. А сьогодні над Харковом зупинились табуни півден(н)их хмар і йде справжній тропічний дощ густий запашний і надзвичайно теплий (*Микола Хвильовий*). 2. Рвучкий вітер бушував над лісом і дерева то гули грізно і тр(е,и)можно то шуміли тихо і приємно (*М. Коцюбинський*). 3. (Що)разу до нас пр(е,и)літають і відлітають журавлі і (що)року люди з якимось дивним почуттям зустрічають і прощаються з ними (*В. Земляк*). 4. Стоять верби опушен(н)і зеленню і здається чують (з,с)плески журавлин(н)их сурем у піднебес(с)і (*Є. Гуцало*). 5. Зоряно над селищами було а там десь у степах хмара заходила й бе(з,с)грішно ламалися стебла блискавок (*Олесь Гончар*).

II. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

57 І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть як члени речення слова, які є спільними для обох частин речень.

Ми піднялися на вершину горба і нас вразив **чудовий** краєвид. Прямо перед нами зеленіли луки й текла **звивиста** річечка. **Удалині** темнів ліс і було видно дахи селянських хат. Сонце світило яскраво і небо було блакитним і привітним.

Ми спустилися вниз і стежка повела нас до річки. Та ближче до вечора набігли звідкись хмари і пішов дрібний осінній дощик. Усе потемніло і стало холодно, похмуро (*В. Тиха*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. Прочитайте перший абзац тексту, замінюючи виділені слова синонімами.

58 Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса з- (с-) й запишіть.

Писати, фотографувати, чистити, сипати, казати, терти, шити, хитрити.

§ 5. ТИРЕ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про речення, у яких друга частина виражає висновок, наслідок або раптову зміну подій, та використання тире в таких реченнях

ПРИГАДАЙМО. Які випадки використання тире вам відомі?

59 А. Зіставте прості речення зі складним, зверніть увагу на розділові знаки. Яка подія є наслідком іншої?

Прості

Дрова спалахнули. Злетіли іскри.

Складносурядне

Дрова спалахнули – і злетіли іскри.

Б. Визначте, у якому реченні друга частина виражає наслідок. Який розділовий знак стоїть між частинами цього речення?

Надворі темніло, і телефон, як на зло,
розрядився.

Розрядилася батарея –
і екран погас.

В. Зробіть висновок, за якої умови між частинами складносурядного речення треба ставити тире.

Крім коми й крапки з комою, між частинами складносурядного речення можемо ставити **тире**.

Між частинами складносурядного речення ставимо ТИРЕ , якщо:	Приклади
• друга частина виражає наслідок, висновок з того, про що йдеться в першій	<i>Дощ пройшов – і Київ зеленіє</i> (М. Рильський). [ ] – і [ ].
• друга частина виражає швидко (раптову) зміну подій	1. <i>Ще мить – і сад загубить пишну вроду</i> (Д. Луценко). 2. <i>Грім розколов небо – і вдарила блискавка</i> (З посібника).

Інтонація

Якщо між частинами складносурядного речення стоїть тире, то в усному мовленні другу частину вимовляємо з підсиленням тону, а між частинами витримуємо паузу.

60 Уявіть, що ви завітали до кав'ярні (кондитерської). Побудуйте усно з двох простих речень складносурядне, у якому друга частина виражає наслідок, висновок або раптову зміну подій. Який розділовий знак треба ставити на письмі в утворених реченнях?

ЗРАЗОК. *Відчинилися двері – і повіяло ароматом кави.*

[ ] – і [*наслідок, висновок, раптова зміна подій*].

1. Ще хвилина. Виконають наше замовлення.

2. Принесли морозиво. Діти почали плескати.

3. Підійде дівчинка. Одразу принесіть, будь ласка, сік.

4. Я замовлю піцу дещо пізніше. Ми будемо їсти її гарячою.

5. З'їмо тістечко. Тато одразу замовить нам морозиво.

61 1. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Поставте між їхніми частинами тире. Обґрунтуйте використання цього розділового знака.

1. Поезд влетел в сумерки¹ і все предмети за окном слились в одну сплошную **черноту** (В. Токарева). 2. По дубу перейдемо ручей і на **болото** (М. Приш-

¹ С^умерки – (укр.) с^утінки.

вин). 3. Ещѣ несколько слов, несколько ласк от **матери** и крепкий сон овладел мною (С. Аксаков). 4. Один прыжок и лев уже на спине буйвола (А. Куприн).

II. Прочитайте записані речення вголос із правильною інтонацією. Зіставте вимову виділених слів в українській та російській мовах.

62 I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися з нього?

ПІЦЦУ ЗАМОВЛЯЛИ?

Щоб насолодитися чудовим смаком піци, не обов'язково йти в кафе або ресторан. Достатньо лише одного дзвінка – і за кілька хвилин теплу й ароматну італійську страву буде доставлено до ваших дверей. З-поміж перших країн, у яких така послуга набула поширення¹, були Сполучені Штати Америки. Після закінчення Другої світової війни багато колишніх солдатів заснували в США свої піцерії. Рецепт нової страви вони дізналися в Італії, де проходили службу. На той час автомобілі стали більш доступними, тому замовлення виконувалися максимально швидко.

Нова ера у сфері доставки піци почалася наприкінці шістдесятих років XX століття завдяки зусиллям Тома Монагана. Цей власник мережі піцерій першим почав застосовувати спеціальні коробки з гофрованого картону. Із часом пакування стало більш досконалим. Для доставки почали використовувати теплоізоляційні сумки. Кладуть піцу в таку сумку – і страва прибуває до замовника в найкращому вигляді (*З Інтернету*).

II. Знайдіть і зачитайте виразно складносурядні речення. Обґрунтуйте використання розділового знака між частинами їх. Накресліть схеми цих речень.

III. Побудуйте усно за ілюстрацією складносурядне речення, у якому на письмі потрібно було б ставити тире.

63 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Яку піцу ви любите найбільше? Наскільки корисною є ця страва? Яким стравам, на вашу думку, слід віддавати перевагу?

64 Спишіть спочатку речення, у яких між частинами треба ставити тире, а потім – у яких треба ставити кому. Яке речення не треба списувати? Чому?

1. Так, можна грати Баха й на гармошці але тоді це буде вже не Бах (В. Коротич). 2. Старий схилювся тихо і нараз на вії чистий затремтів алмаз (М. Рильський). 3. Дощик перестав і все навколо запахло, посвіжішало, заблищало (Гр. Тютюнник). 4. А в житі стежка заповітна і перепілка не змовка (Д. Луценко). 5. Сяйливо блима яснозорий сад і місяць тане в ночі на долоні (Г. Дудка).

65 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір. Накресліть схему першого речення.

1. Береза плаче тихими слізьми а ми ті сльози **навесні** збираєм (І. Коваль). 2. Низенький чоловік махнув рукою й машина зупинилася

¹ Поширення – (рос.) распространение.

від'їхавши трохи **вперед** (О. Копиленко). 3. **Додому** ніч собі на небо йшла і на зорю дивилася мурашка (М. Вінграновський). 4. Тільки за Бугом, у лісах, шумів вітер та безкраїм проваллям хиталася темрява (Гр. Тютюнник). 5. Малинові язички полум'я весело заміїлися по хмизові і **вгору** з тріском шугнули золотисті іскри (Гр. Тютюнник). 6. Рвонув за поли вітер дику грушу і гудзиками впали горобці (Г. Дудка).

II. Позначте корені у виділених словах і підкресліть орфограму. До якої частини мови належать ці слова?

 66 I. Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік), можливий між вами й лікарем під час проходження медичного огляду. Використайте щонайменше одне складносурядне речення з комою між його частинами та одне – з тире.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**. Розіграйте складені діалоги за особами.

 67 Доберіть приклад до кожного випадку використання тире (один приклад є зайвим).

Випадок використання тире

- 1 між підметом і присудком
- 2 на місці пропущеного члена речення
- 3 при відокремленій прикладці
- 4 між частинами складносурядного речення

Приклад

- А** Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко).
- Б** Сьогодні світ руками я обняв – і навзаєм зі мною світ обнявся (Є. Гуцало).
- В** Там, по тому боці, були хащі кущів і дерев – густі й непролазні зарослі (М. Стельмах).
- Г** Без витоку нема ріки, як без коріння – крони (П. Осадчук).
- Д** Мистецтво – найкращий педагог (Олесь Гончар).

68 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Деревя мене ч(е,и)кають і падає лисья на сте(ж,ш)ку і падають зорі в долоні і падає сон у траву... (І. Драч). 2. (В)досвіта знову загули на морозі сосни і закричали півні на горищах (Гр. Тютюнник). 3. Тягуче закашлявся грім і об лисья запорощали великі, мов боруб'яхи, краплі (В. Симоненко). 4. Село це ще й безмір тя(ж,ш)кої роботи і ти в нім ізмалечку – робітник (Н. Горик). 5. Горобці зірвалися при моєму наближен(н)і з копиці сіна та ще (не)подалік застрекотала сорока (Є. Гуцало). 6. Минає день-другий і клени (по)волі (з,с)кидають парчевий одяг (В. Гжицький). 7. В'ється смуга сірого бетону під крилом могутнім літака і Бориспіль в(е,и)чоровий тане в пов(е,и)ні зеленій вишняка (М. Боровко).

II. Підкресліть означення як члени речення. Які з означень виражено іменниками?

69 I. Спишіть текст, закінчуючи речення з пропусками так, щоб утворилися складносурядні речення. Розставте потрібні розділові знаки.

Опинившись у лісі, Дмитро завмирає під стовбуром вільхи, прислухається. Тиша тихесенька. Ні тобі гілка не трісне ні [...]. Стовбури дерев

стоять у тумані і [...]. Раптом застрекотала сорока у верхів'ї берези і [...]. Хлопець пройшов трохи вперед. На березі лісового озера спочивали старі осики й [...]. Зарослена, ледь притоптана, слалася стежина й [...].

– Ого! – закричав Дмитро, і голос його лунко розлігся в ранковому лісі (За Є. Гуцалом).

II. Поміркуйте, з якою метою автори використовують складносурядні речення в художніх описах.

70 Прочитайте слова. Запишіть під диктовку, перевірте правильність написання.

Жуль Верн, журі, брошура, біжутерія, каструля, конвеєр, траєкторія, феєрверк, феєрія, фойє.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Робіть в електронній чи паперовій формі для мовознавчого веб-сайту проект розділу «Складносурядне речення». Мета цього розділу – допомогти школярам опанувати тему.

Проект

Працюючи над проектом, зверніть увагу на такі його сторони:

- ✓ логічну структуру розділу (наявність рубрик і підрубрик, групування матеріалу тощо);
- ✓ наявність меню розділу з метою швидкого переходу до підрозділів;
- ✓ зручність подачі інформації;
- ✓ можливість пошуку інформації;
- ✓ зворотний зв'язок, надання консультацій у режимі онлайн;
- ✓ художнє оформлення розділу.

Проведіть у класі презентацію проектів (розкажіть про мету й структуру розділу, як працює меню, як перейти від одного підрозділу до іншого, як шукати інформацію, покажіть дві-три сторінки тощо).

§ 6. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

71 I. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Яке запитання ви хотіли б поставити автору тексту?

МРІЯ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО

Якось після читання роману Жуля Верна «Робур-завойовник» хлопчикові наснилося, начебто він перебуває на борту летючого корабля. Заходить до розкішного салону, а з ілюмінаторів далеко внизу видно море й острів із зеленими пальмами. Сон здійсниться за багато років – і все це мрійник побачить на борту власноруч спроектованого літака-амфібії.

Звали хлопчика **Ігор Сікорський**. Йому поталанило¹ втілити в життя більшість дитячих мрій, і його стали величати підкорювачем неба. Конструювати справжні літаки Сікорський починав у 19 років, а через 5 років

¹ Поталаніти – (рос.) посчастливиться.

1

2

1. Поштова марка з портретом І. Сікорського (США, 1988 р.)
2. Пам'ятна монета, присвячена І. Сікорському (Україна, 2009 р.)

Його літак-велетень «Ілля Муромець» став світовим рекордсменом у вантажопідйомності. У 1919-му конструктор переїхав до США, там він заснував власну авіаційну компанію.

З безлічі технічних нововведень видатного українського авіаконструктора слід виділити принаймні три: створення перших у світі багатомоторних літаків-гігантів, організація серійного виробництва гелікоптерів, розробка перших міжконтинентальних пасажирських авіалайнерів. **Його гелікоптери першими в історії здійснили перельоти через Атлантику й Тихий океан.** Тому преса тих часів називала нашого земляка «містер Гелікоптер» (З довідника).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть складні речення. Визначте в них кількість граматичних основ.
2. З'ясуйте, які зі знайдених речень є складносурядними. Визначте межі частин та якими сполучниками з'єднано ці частини.
3. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.
4. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у складносурядних реченнях.
5. Побудуйте усно складносурядне речення за змістом прочитаного.
6. Побудуйте усно з виділених простих речень синонімічне складносурядне.
7. Знайдіть у тексті складні слова, поясніть написання їх.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що новітні українські літаки «Руслан» і «Мрія» встановили 270 світових рекордів? Про цей та інші факти з історії вітчизняної авіації можна дізнатися на сайтах: www.antonov.com (підприємство «Антонов»), www.aviamuseum.com.ua (Державний музей авіації України), www.kpi.ua (Київський політехнічний інститут) та ін.

Скориставшись цими інформаційними джерелами, ви зможете підготувати цікаву статтю для шкільного сайту та дібрати до неї ілюстрації.

Синтаксичний розбір складносурядного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення складносурядне.

3. Визначити кількість частин і засоби зв'язку їх.
4. Визначити смислові зв'язки між частинами.
5. Указати на розділовий знак між частинами.
6. Накреслити схему.
7. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

Можна розділити на сто частин яблуко, але не можна розділити землю (Нар. творчість).

Речення розповідне, неокличне, складносурядне, має дві частини, які з'єднано сполучником *але*, з протиставними смисловими зв'язками, між частинами ставимо кому.

Перша частина: речення просте, поширене, односкладне, безособове, повне.

Друга частина: речення просте, поширене, односкладне, безособове, повне.

Зразок письмового розбору

Можна розділити на сто частин яблуко, але не можна розділити землю (Нар. творчість).

Речення розп., неокл., складносур., 2 част., спол. *але*, протист., кома.
[ ], *але* [ ].

I – просте, пошир., односклад., безособ., повне.

II – просте, пошир., односклад., безособ., повне.

72 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Літо покотилося в синяві доріг і рососою вмилися квіти на зорі... (П. Артеменко). 2. Тільки сухо й дзвінко тріщать у саду цвіркуни та шарудять стривожені тополі (З. Тулуб). 3. Дмухнув вітер понад ставом і сліду не стало (Т. Шевченко). 4. Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (Олесь Гончар). 5. Біляста туча небо полонила і в ній котився сонця стиглий плід (А. Малишко). 6. Або волю здобути або дома не бути (Нар. творчість).

II. Зачитайте останнє речення, замінивши сполучники синонімічними.

III. Виконайте синтаксичний розбір одного з речень усно й одного – письмово (на вибір).

73 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного складносурядного речення (на вибір).

1. Тут і в небі тихо. Ані шум потічка ні вітру шум ні пташка лісова (Л. Костенко). 2. Один-однісінький серед морської рівнини бовванів крейсер вдалині і крім нього ніде ні паруса ні катерка (Олесь Гончар). 3. Одягнувши шапку кошовий махнув рукою і вмить сотні весел ударивши в прозорі хвилі заблищали срібною сльозою а блискача пелена Дніпра скаламутилася (А. Кащенко).

74 Виберіть із правої колонки ту частину, яка найбільше підходить для закінчення цитат з віршів. Визначте вид за будовою утворених речень.

1. Ще лід блищить на заспаній ріці, і [...]
2. Дощ одхлюпався по асфальту, змив гарячого дня сліди, і [...]
3. Ще бурчить громовиця, а [...]

- ✓ небесний косар входить сонцем в світлицю з-за розвітрених хмар.
- ✓ вдень на ледь проталеній дорозі уже смакують воду горобці.
- ✓ веселка грайливим сальто перекинулась до води.

З тв. В. Буденного

75 Знайдіть неправильно вжиті слова. Відредагуйте усно речення, визначте вид їх за будовою. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 45).

1. На тротуарах – снігові замети, а на деревах – ожеледиця. 2. На нашій присадибній ділянці вже червоніють помідори та з кожним днем стають усе більшими гарбузи. 3. Часу було обмаль, і я вирішив сходити в їдальню на слідуючій перерві. 4. Моя сестра успішно склала ЗНО й тепер являється студенткою медичного університету.

76 І. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Визначте, скільки граматичних основ є в поданому реченні. Чим ускладнено кожен частину його?

Шумлять жита високою стіною, упершись в обрій на краю землі; і жайворон тріпоче наді мною, піднявши в небо пісню на крилі (*Я. Шпорта*).
II. Побудуйте й запишіть складносурядне речення, ускладнене відокремленим другорядним членом.

77 І. Доповніть одне з поданих речень (на вибір) так, щоб воно стало складносурядним з протиставними смисловими зв'язками.

1. Є на світі багато таємниць. 2. Місяць світив дуже яскраво. 3. З річки дув холодний вітер. 4. У саду дозріли яблука. 5. Почалася страшна злива. 6. Вітру на морі не було.

II. Виберіть два речення й доповніть кожне з них так, щоб воно стало складносурядним з єднальними смисловими зв'язками.

78 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір (6–8 речень) у художньому стилі на одну з тем: «Земля кружляє в космічному вальсі», «Щокою неба скочуються зорі», «А вітер хилить клени». Використайте такі складносурядні речення: 1) з протиставними смисловими зв'язками; 2) з тире між частинами.

ВАРІАНТ Б. Напишіть висловлення (6–8 речень) «Які новітні засоби вияву творчості: на папері, полотні, блогосфері – мені найбільше імпонують?». Використайте щонайменше два складносурядні речення.

79 **МІКРОФОН.** Продовжте усно речення.

1. Вивчивши тему «Складносурядне речення», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Три граматичні основи має речення

- А А він теж усіх обнімав, цілував і, не втримавшись, на radoщах таки заплакав (*В. Малик*).
- Б Он красуються в траві ромашки, а там синіють запізнілі дзвіночки, а он горять пелюстки гвоздики (*А. Шиян*).
- В Подвір'я аж сяяло чистотою, і острівці квітів цвіли по ньому там і там (*М. Красуцький*).
- Г Бігла стежка в далеч і губилась, а мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні (*В. Симоненко*).

2. Складносурядним є речення

- А Яка могла бути радість од волі, за якою чорною тінню стояла розлука? (*В. Шкляр*).
- Б Великдень цього року пізнім видався, до свят зовсім із сівбою закінчили (*Улас Самчук*).
- В Он вийшов з хати вечір-сивобров і на сопілку гра біля порога (*І. Муратов*).
- Г Був літній ранок, і все навколо зеленіло й пахло (*Гр. Тютюнник*).

3. Доберіть приклад до кожного виду смислових зв'язків між частинами складносурядного речення (один приклад є зайвим).

Смислові зв'язки

Приклад

1 єднальні	А Все спить, однак вже я не сплю (<i>М. Рильський</i>).
2 протиставні	Б Або розумне казати, або зовсім мовчать (<i>Нар. творчість</i>).
3 зіставні	В Машину повело, і ми згубили шлях (<i>Л. Костенко</i>).
4 розділові	Г Повіяв вітер по долині – пішла дібровою луна (<i>Т. Шевченко</i>).
	Д Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть (<i>Л. Костенко</i>).

4. Доберіть приклад до кожного випадку використання тире (один приклад є зайвим).

Випадок
використання тире

Приклад

1 між підметом і присудком	А Настане час – і піде все в архів (<i>Л. Костенко</i>).
2 на місці пропущеного члена речення	Б Чекаю найдорожчу гостю – доню... (<i>Н. Горик</i>).
3 при відокремленій прикладці	В Прийшов Спас – держи рукавиці про запас (<i>Нар. творчість</i>).
4 між частинами складносурядного речення	Г Тут стеблина кожна – звук із пісні (<i>Д. Іванов</i>).
	Д На руках – сліди минулих днів (<i>С. Вакарчук</i>).

5. Складносурядне речення утвориться, якщо до частини *Буря на морі стихла...* додати фрагмент рядка

- А коли ми повернулися з екскурсії.
- Б і корабель підійшов ближче до скель.
- В й до кінця літа більше не здіймалася.
- Г штиль радував матерів з дітьми.

6. У реченні *Земля тремтить у млості (1) і ронить пелюстки (2) і невідомі гості злітаються в садки* (М. Рильський) треба поставити

- А кому на місці цифри 1   В коми на місці цифр 1 і 2
- Б кому на місці цифри 2   Г тире на місці цифри 2

7. Кому перед сполучником і треба поставити в реченні

- А Сад цвіте і кожна пелюстинка маму уподібнює на мить (*М. Ткач*).
- Б Аж ось нарешті обізвалася кобза і заспівала скрипка (*Ю. Яновський*).
- В Перед наметом догоряла ватра і козаки сиділи на землі (*Д. Павличко*).
- Г А хмара, як гуска, в ставочок пірнає і, мабуть, скубе молодий плавунець (*Н. Горик*).

8. Тире треба поставити між частинами речення (розділові знаки пропущено)

- А Темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина (*В. Дрозд*).
- Б Земля ще спить і сниться їй весна, така квітуча, сонячна, рожева (*Г. Дудка*).
- В Проспівали на кутку півні й озвалося з лісу відлуння (*К. Мотрич*).
- Г Дощ на світанку стих але за мить він перейшов у вариво огненне (*В. Герасим'юк*).

9. Перебудуйте речення на складносурядні.

- 1. Прочитавши книжку, ви дізнаєтеся багато нового.
- 2. Зійшло сонце. Розвіявся туман над річкою.

10. Перекладіть речення українською мовою та поставте, якщо треба, розділовий знак. Накресліть схему цього речення.

Вскоре после восхода набежала туча и брызнул короткий дождь (А. Пушкин).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1. Яке речення називають складним? Чим воно відрізняється від простого?
- 2. За допомогою яких засобів поєднуємо частини складного речення?
- 3. На які види поділяють складні речення в українській і російській мовах?
- 4. Яке речення називають складносурядним? Наведіть приклад.
- 5. Поясніть, що є спільного й відмінного між складносурядним реченням й іншими видами складних речень.
- 6. За допомогою яких сполучників з'єднуємо частини складносурядного речення?
- 7. Які смислові зв'язки можуть бути між частинами складносурядних речень? Наведіть приклади.
- 8. Розкажіть про використання коми й крапки з комою між частинами складносурядного речення.
- 9. Розкажіть про використання тире між частинами складносурядного речення. Наведіть приклад.
- 10. Пригадайте 2–3 прислів'я, які за будовою є складносурядними реченнями.

ЯК НАГОЛОСИТИ НА ЯКІЙСЬ ДУМЦІ

Якщо хочете наголосити на якійсь думці, це можна зробити кількома способами:

- ✓ перш ніж висловити її, помовчіть якусь мить, а потім уже говоріть;
- ✓ підсильте свій голос або стиште його;
- ✓ уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові в реченні;
- ✓ доповніть слово жестом, мімікою;
- ✓ змініть тон голосу;
- ✓ повторіть важливе слово або речення.

(І. Томан)

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
біль у ділянці серця він є студентом наступна зупинка сто років тому	біль в області серця він являється студентом слідуюча зупинка сто років тому назад

РОЗРІЗНЯЙМО

Ожелéдиця – тонкий шар льоду на поверхні землі (ожеледиця на дорогах; сильна ожеледиця).

Ожеледь – тонкий шар льоду на деревах, дротах тощо (на деревах – ожеледь).

* * *

Діля́нка – частина поверхні, площі чого-небудь; зона дій військового з'єднання (присадибна ділянка, родюча ділянка, ділянка фронту).

Дільні́ця – адміністративний об'єкт; виробничий вузол на підприємстві, залізниці, шахті тощо (виборча дільниця, диспетчерська дільниця, лікарська дільниця).

* * *

Зага́льний – 1) такий, що охоплює, стосується всіх (загальні збори, загальний страйк); 2) основний, головний, без деталей (загальний виклад, загальний висновок).

Спі́льний – властивий не одному (інколи навіть усьому заголові); належний кільком або багатьом (спільні інтереси, спільна квартира).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Похідні іменники

запитати – запитання	надбати – надбання
заслати – заслання	обрати – обрання
зібрати – зібрання	поєднати – поєднання
навчати – навчання	а також: завдання, видання, визнання

СЛОВНИК ПАМВИ БЕРИНДИ

У 1627 році в Києві було надруковано один з перших словників в історії української лексикографії – «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» славнозвісного Памви Беринди. У своїй основі це перекладний церковнослов'янсько-український словник, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників.

Реєстр «Лексикона» включає близько 7000 слів. Словник складається з двох частин. Перша частина – це 4980 церковнослов'янських слів, які перекладено синонімами тогочасної живої української мови. Наприклад: **уго** – **ярмо**, **питомець** – **вихованець**, **стражду** – **терплю**. Друга частина словника нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен із джерел того часу. У цій частині подано й пояснено 2002 слова (3 довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ

РІДКИЙ ГІСТЬ

Один з телеканалів у своїй передачі про африканських тварин заявив, що «антилопа – рідкий гість у джунглях». Зі школи ми знаємо, що всі тіла можуть бути в трьох станах – рідкому, твердому та газоподібному. Гості, певно, теж. Рідкого гостя ми з вами дочекалися, тепер на черзі – газоподібний. А може, автори мали на увазі, що антилопа, як і всі ссавці, на 80 % складається з води?

Помилка досить розповсюджена, але від того не менш смішна. Я часто чую, як плутають РІДКИЙ та РІДКІСНИЙ, і завжди сміюся. А ви? (І. Булига)

ЯК ЦЕ БУЛО

ЛУЦЬК

Загадкову назву має місто Луцьк (давнє – Лучеськ), яке згадується в літописах 1085 року. Населяли його тоді дуліби, або лучани. Звідси, вважають, і назва цього населеного пункту. Проте деякі дослідники пов'язують назву міста з особливостями місцевості: річка Стир тут робить коліно, вигин, які ще в народі називають «лука». Звідси – Луцьк (з посібника).

УСМІХНІМОСЯ

ЯК НЕ ТРЕБА ПИСАТИ ТВОРИ

1. Пісні виконують усі живі організми. 2. Хто прочитав поему, тому вона і сподобалася. 3. Мойсей сорок років ходив по пустелі без їжі й стелі над головою. 4. Коли нам сумно, ми співаємо сумні пісні; і в цьому немає нічого смішного. 5. Народження – це настільки щаслива мить нашого життя, що ми її не пам'ятаємо. 6. На могилі поета завжди багато квітів і туристів.

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

- Росте липа біля Пилипа, Пилип біля липи очима кліпа.
- Той, хто нічого не знає і знає, що він нічого не знає, знає більше, ніж той, хто не знає, що він нічого не знає.
- В чаплі чорні черевички, чапля чапа до водички.

Українська мова для мене – це море, у якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномена.

В. Шевчук

Складнопідрядне речення

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- ознаки складнопідрядного речення;
- види складнопідрядних речень;
- особливості складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами.

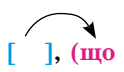
ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- знаходити в тексті складнопідрядне речення з однією та кількома підрядними частинами;
- визначати головну й підрядну частини, види складнопідрядних речень;
- розрізняти сполучники й сполучні слова;
- правильно ставити коми між частинами складнопідрядного речення;
- конструювати складнопідрядні речення різних видів.

Засоби зв'язку	Засобами зв'язку головної й підрядної частин складнопідрядного речення є інтонація та сполучники підрядності чи сполучні слова .
Сполучники	Сполучники підрядності не є членами речення (<i>що, щоб, коли, бо, тому що, якщо, хоч, якби, як, мов, через те що, для того щоб</i> та інші).
Сполучні слова	Сполучні слова є членами речення, на них падає логічний наголос, до них можна поставити питання. У ролі сполучних слів використовуємо: • відносні займенники: <i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>; • прислівники: <i>як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, чого, навіщо</i> та інші.
Схеми	Будову складнопідрядного речення можна зобразити за допомогою схеми: головну частину позначаємо квадратними дужками, а підрядну – круглими. НАПРИКЛАД: <i>Пахнуть хлібом слова, що мене їх навчила мати</i> (Д. Павличко). які? [ ], (що ...). <i>На тому місці, де стояла прадавня рідна хата, нині уже стоїть нова</i> (І. Чендей). на якому? [, (де ...),].
Розділові знаки	На письмі підрядну частину складнопідрядного речення відокремлюємо комою , а в усному мовленні – паузою . Якщо ж підрядна частина стоїть у середині головної, то коми ставимо з обох боків. ПОРІВНЯЙМО: <i>Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ</i> (К. Ушинський). (поки ...), [ ]. <i>Той, хто по-справжньому любить свою Батьківщину, з усякого погляду справжня людина</i> (В. Сухомлинський). [,(хто ...),].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучники підрядності й сполучні слова завжди містяться в підрядній частині.

81 Прочитайте складнопідрядні речення. Визначте в них головну й підрядну частини. За допомогою яких засобів зв'язку ці частини з'єднано між собою? Побудуйте схеми речень.

1. Хочеться в дитинство повернутись, **щоб** з криниці неба зачерпнути (Є. Гуцало). 2. **Де** був колись бір, стало велике село Бірки (Панас Мирний). 3. І скрізь, **де** тропа моя в'ється, лишав я частиночки хмари (Д. Луценко).

82 Уявіть, що ви берете участь у диспуті з нагоди Дня Землі. Доберіть усно підрядні частини до поданих головних відповідно до схем.

Щасливий той ...

хто

Не буде добра ...

якщо

Природа благає ...

щоб

Я вірю ...

що

83 Складіть за схемами складнопідрядні речення, використавши подані головну й підрядну частини. Утворені речення запишіть, порівняйте розділові знаки в них.

1. [ ], (коли ...). 2. (коли ...), [ ]. 3. [,(коли ...),].

Головна частина: ранньої пори він мандрував на околицю села.

Підрядна частина: коли сонце ще тільки підкочувалося до верховіть.

84 І. Прочитайте текст. Чи згодні ви з автором? Визначте основну думку прочитаного.

ЯК ЗБЕРЕГТИ ТАЄМНИЦЮ

Чи знаєте ви історію про царя Мідаса, у якого вирости осличі вуха? Він завжди ходив з покритою головою, щоб ніхто не викрив його таємниці. Лише перукар знав про те, але йому було наказано мовчати. Однак останній не міг витримати, щоб нікому не сказати. І ось якось увечері прошепотів таємницю землі. Із землі виріс очерет¹. Повіяв вітер, і очерет почав колихатися. Він тихесенько шепотів: «У царя Мідаса осличі вуха...»

Пам'ятайте цю історію, якщо хочете навчитися зберігати таємниці. Не розкривайте «по секрету» таємниць нікому із своїх знайомих. Хіба можете ви чекати від них збереження таємниці, якщо

самі ви не змогли її зберегти? Чи не означає це, що ви більше довіряєте іншим людям, ніж самому собі? (За І. Томаном).

II. Знайдіть і зачитайте з правильною інтонацією спочатку складносурядні речення, а потім – складнопідрядні. Поясніть уживання в них розділових знаків.

85 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви думаєте, чи потрібно зберігати таємниці? Якщо так, то чи важко це робити? Чи потрапляли ви в ситуації, коли ваша таємниця ставала відомою всім?

86 Доберіть до кожного речення відповідну підрядну частину з довідки. Запишіть утворені речення, виділіть підрядні частини комами.

1. Бджола летить ... (*Нар. творчість*). 2. Там ... ти ходиш над рікою таємниче (*В. Грінчак*). 3. Добре тому ковалеві ... (*Нар. творчість*). 4. На

¹ Очерет – (рос.) камыш.

початку жовтня ледве помітною стежкою ... ішла дівчина років тринадцяти (О. Донченко). 5. День був прозорий, чистий ... (Ірина Вільде). 6. Рано-вранці ... на лужок із полотном на плечі приходить господиня (М. Стельмах). 7. ... той не їде зимою возом (Нар. творчість).

ДОВІДКА. *Що на обидві руки кує; хто має розум; яка звивалася між старезних дубів; де в росах стелиться трава; де мед пахтить; коли в селі позіхає ледащий туман; наче щойно вискочив з небесної ванни.*

87 I. Випишіть складнопідрядні речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Люблю коли із неба місяць круторогий туманно дивиться в вікно (В. Сюсюра). 2. Мамина білесенька хустина світиться у рідному вікні (М. Ткач). 3. Змалку його обступали білі стіни на яких висіли вишиті маминими руками рушники (І. Цюпа). 4. Він постукав у віконце щоб мати відчинила йому двері прислухався до її ходи (М. Стельмах). 5. Якщо комусь дано слово то обов'язково дається і його відчуття (Г. Овсієнко). 6. Той хто зневажливо¹ ставиться до рідної мови не може й сам викликати поваги до себе (Олесь Гончар). 7. Могутній той народ який має синів, об'єднаних любов'ю до Вітчизни (Л. Силенко).

II. Підкресліть граматичні основи у виписаних реченнях. Побудуйте схеми.

III. Поясніть, як ви розумієте зміст двох останніх речень. Чи згодні ви з авторами?

88 КОЛО ДУМОК. Що спільного й відмінного в будові складнопідрядних речень і словосполучень?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежно від змісту речення слова **що, коли, як** можуть бути і сполучниками, і сполучними словами. **НАПРИКЛАД:** 1. Я бачив яблуньку, що зацвіла восени. 2. Я знаю, що прийде весна.

У першому реченні «що» є займенником, виконує синтаксичну роль підмета, на нього падає логічний наголос і його можна замінити синонімічним займенником **яка** або іменником **яблунька**. **РОЗРІЗНЯЙМО:**

коли	→ сполучник:	Зникне роса, коли зійде сонце.
	→ сполучне слово:	Була пора, <u>коли</u> цвіли вишні.
як	→ сполучник:	Зайдеш, як почуєш дзвінок.
	→ сполучне слово:	Розкажи, <u>як</u> сміється вітер.

89 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, у яких двох реченнях слово **що** є сполучником, а в яких – сполучним словом (займенником).

1. Не сумуй, моя тополе, що дощі, не сумуй посеред поля уночі (Т. Петровська). 2. Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла (М. Рильський). 3. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями (С. Васильченко). 4. Треба показати, пояснити, що світ наш не замерзає і не згасає (О. Довженко).

¹ Зневажливо – (рос.) пренебрежительно.

90 І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. В начале апреля когда ударили холода в четвёртый класс пришла новенькая (*С. Романовский*). 2. Леса уходили вниз, в весёлую даль где лежало среди зарослей озеро (*К. Паустовский*). 3. Шестилетний ребёнок если у него хорошо развиты речь и воображение может придумать и рассказать занимательный сюжет (*В. Мухина*). 4. Они разошлись – волчонок и оленёнок чтобы уже никогда не повторит своей игры (*В. Карпенко*). 5. Тому кто не постиг науки добра всякая другая наука приносит лишь вред (*А. Аникишин*). 6. Не прошло и часа как с неба вновь донёсся резкий, пронзительный гул (*А. Барков*).

СЛОВНИЧОК

Воображение – (укр.) уява; *занимательный* – (укр.) цікавий; *оленёнок* – (укр.) оленятко; *пронзительный* – (укр.) пронизливий.

II. Укажіть у реченнях головні й підрядні частини, сполучники й сполучні слова.

91 І. Спишіть речення, виділяючи підрядні частини комами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Побудуйте схеми речень.

1. Сонце висушило блискучі сльозинки **які** ще ранком котилися по пелюстках і по листячку (*Н. Романович-Ткаченко*). 2. Віддайте мені мову **якою** мій народ мене благословив (*Л. Костенко*). 3. Свою хату не міг би уявити без подвір'я **що** навесні заростає споришем (*Є. Гуцало*). 4. Народ **що** не знає своєї історії є народ сліпців (*О. Довженко*). 5. Ви чули **як** шумлять бори у вересневі вечори? (*А. Малишко*). 6. Його очі розшукують дві чорні тополі за **якими** на блакиті легенькою парою струмує¹ світанок (*М. Стельмах*). 7. А там де сонце торкнулося вершечків дерев листя спалахнуло злато-зеленим вогнем (*М. Коцюбинський*).

II. Визначте частину мови та синтаксичну роль виділених сполучних слів. Підкресліть їх як члени речення.

92 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невелике висловлення в публіцистичному стилі (5–6 речень) на одну з тем: «Світ моїх уподобань», «Життєвий вибір». Використайте складнопідрядне речення зі сполучником *тому що*.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелику розповідь у художньому стилі (5–6 речень) на одну з тем: «Думають думу старі вітряки», «У дощі вдягаються тополі», «Замітає день свої сліди». Використайте складнопідрядне речення зі сполучником *щоб*.

93 І. Відновіть прислів'я, поєднавши частини речень правої та лівої колонок. Запишіть, розставте розділові знаки.

Як лютий не люту
Де багато пташок
Гарно того вчити
Хто в липні жарі боїться
Куди серце летить
Вівсяна каша хвалилась
Щоб багато знати

той взимку не має чим погрітись.
треба багато читати
туди й око глядить.
там нема комахок.
а на весну брів не хмур.
ніби вона з маслом родилась.
хто хоче все знати.

¹ *Струмує* – (рос.) струїться.

II. Поміняйте усно в кількох реченнях місцями головну й підрядну частини. Простежте, чи змінюється смислове значення речення зі зміною місця підрядної частини.

94 I. Прочитайте поетичні рядки Дмитра Павличка. Поясніть основну думку кожного твору.

1. Дивлюся на берізоньку в зажурі, що виросла самотньою на мурі. Їй теж потрібно рідної землиці, бо там вона не витримає бурі.	2. Я у такому віці, що якраз було б чудово зупинити час. Та він скоряється лиш нашим дітям, що завжди прагнуть пере- гнати нас.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір). Скористайтеся поданим нижче планом (крім пунктів 4, 5).

Послідовність синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Визначити вид речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення складнопідрядне.
3. Визначити кількість підрядних частин і засоби зв'язку.
4. Визначити вид кожної підрядної частини.
5. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то вказати вид підрядності (однорідна, неоднорідна, послідовна).
6. Указати на розділові знаки між частинами.
7. Побудувати схему речення.
8. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

95 Запишіть іменники в орудному відмінку однини. Зверіть увагу, що букву о потрібно писати в закінченнях лише чотирьох слів.

Меч, дощ, вівчар, калач, футляр, плащ, площа, пригорща, пластир, круча, груша, столяр, ювіляр, господар, шахтар.

§ 8. ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Про значення означальних, з'ясувальних й обставинних підрядних частин та засоби зв'язку їх з головними частинами

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають означення, додатки, обставини?

 96 А. Поставте питання від головної частини до підрядної. На що вказує кожна підрядна частина?

1. Летіли сніжинки з високого неба, щоб впасти на вії, всміхнутись до тебе (*Г. Дудка*).

2. Узимку шишкарі виводять пташенят, тому що мають у цей час найбільше їжі (*А. Давидов*).

Б. Поставте питання від головної частини до підрядної. На що вказує кожна підрядна частина?

1. Я живу в країні, яка нікуди мене від себе не відпустить (*Ю. Андрухович*).

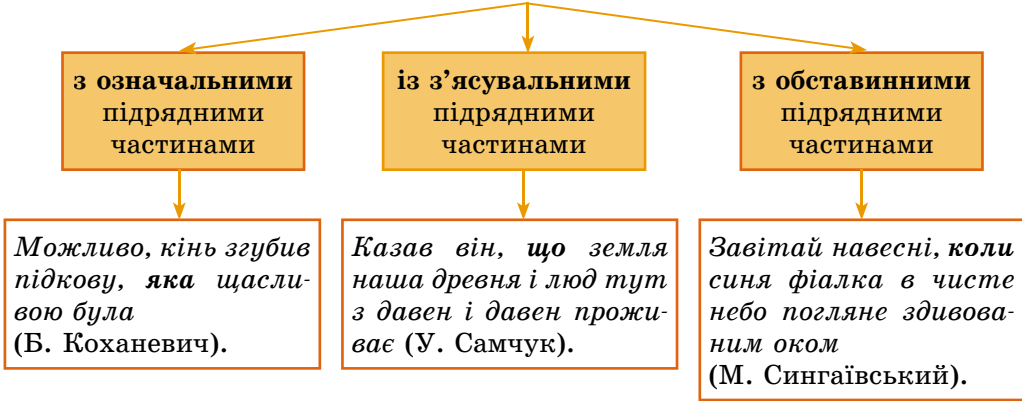
2. Де воля родиться, там загиба невіра (*Леся Українка*).

В. На які види за значенням, на вашу думку, можна поділити складнопідрядні речення?

Види За значенням складнопідрядні речення в українській мові, як і в російській, поділяють на **три види**: з означальними підрядними частинами (рос. *определительными частями*); із з'ясувальними підрядними частинами (рос. *изъяснительными частями*); з обставинними підрядними частинами (рос. *обстоятельственными частями*).

Види складнопідрядних речень

Підрядні **означальні** та **з'ясувальні** частини пояснюють певне слово (словосполучення) в головній частині або в іншій підрядній частині, яке потребує доповнення, конкретизації. Саме від такого слова ставимо питання до підрядної частини. Підрядні **обставинні** частини мають кілька підвидів і найчастіше стосуються головної частини в цілому – питання до них ставимо від усієї частини, а не від окремого слова.

Особливості видів складнопідрядних речень

Вид	Значення підрядної частини	Засоби зв'язку	Питання, на які відповідає підрядна частина
З означальними підрядними частинами	Пояснює в головній частині іменник, займенник або іншу частину мови в значенні іменника, розкриває ознаки названого ними предмета, явища	Сполучники: <i>щоб, як, ніби, мов, наче, ніби, мовбито</i> . Сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки</i> та ін.	який? котрий?
Із з'ясувальними підрядними частинами	З'ясовує, конкретизує в головній частині значення найчастіше дієслова-присудка або іншої частини мови	Сполучники: <i>що, щоб, аби, мов, як, чи, ніби, наче, неначе</i> . Сполучні слова: <i>хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, скільки, коли, як</i> та ін.	Питання непрямих відмінків: кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? (на/у/по) кому? чому?

Продовження таблиці

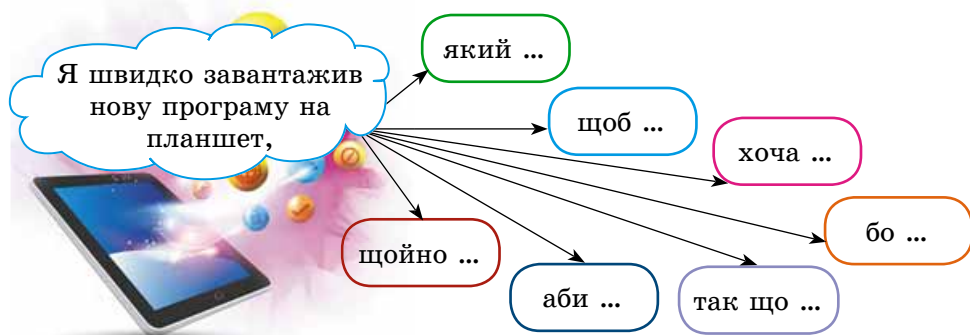
З обставинними підрядними частинами	Місця	Указує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучні слова: <i>де, куди, звідки</i>	де? куди? звідки?
	Часу	Указує на час здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>як, коли, відколи, поки, доки, відтоді як, після того як, з того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве, щойно.</i> Сполучні слова: <i>коли, допоки, доки, відколи</i>	коли? доки? відколи? чи довго? з якого часу?
	Способу дії й ступеня	Указує на ступінь вияву ознаки або способу дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучники: <i>що, щоб, як, мов, наче, неначе, ніби, ніж, чим... тим, що... то.</i> Сполучні слова: <i>як, скільки, наскільки</i>	як? якою мірою? наскільки? яким способом?
	Умови	Указує на умову здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>як, якщо, якби, коли, коли б, аби</i>	за якої умови?
	Причини	Указує на причину здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>бо, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, оскільки та ін.</i>	чому? з якої причини? через що?
	Мети	Указує на мету здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>щоб, для того щоб, аби</i>	навіщо? з якою метою?
	Порівняння	Пояснює головну частину через порівняння	Сполучники: <i>як, мов, наче, неначе, немовби</i>	як? як саме? подібно до чого?
	Допусту	Указує на факт, у супереч якому відбувається те, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що, нехай, нащо.</i> Сполучні слова: <i>як не, куди не, хто не та ін.</i>	незважаючи на що? всупереч чому?
	Наслідку	Указує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучник <i>так що</i>	На питання не відповідає

97 І. Спишіть, ставлячи замість крапок сполучники або сполучні слова відповідно до зазначеного в квадратних дужках виду підрядної частини. Поставте розділові знаки.

1. У барвінку купали немовлят ... [мети] росли здоровими та щасливими (*Із журналу*). 2. Йому здавалося ... [з'ясувальна] їхатимуть цілу вічність без кінця і краю (*О. Досвітній*). 3. ... [часу] навесні прилітають лелеки минулого чую чужі голоси (*В. Савченко*). 4. Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево ... [порівняння] на повітрі ворухнулись якісь пасма¹ тонких золотих ниточок (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Вони танцювали доти ... [часу] зовсім потонули (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Пробач мені, серпневий степе ... [причини] зачинив, здається, знов і на побачення до тебе я не зібрався, не прийшов (*В. Крищенко*).

II. Підкресліть в останньому реченні члени речення.

98 І. Визначте види складнопідрядних речень за поданими схематичними фрагментами, скориставшись таблицею «Види складнопідрядних речень». Обґрунтуйте свою відповідь.

II. Доповніть поданий початок речення підрядними частинами відповідно до схеми й запишіть.

99 І. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один із вас має виписати речення, у яких підрядна частина пояснює в головній частині іменник, а другий – у яких підрядна з'ясовує значення дієслова в головній частині. Які види складнопідрядних речень виписав кожен із вас?

1. Хочу, щоб ніколи, ніколи не зачерствіло серце (*М. Стельмах*). 2. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила... (*М. Стельмах*). 3. Здається, згасли відблиски багать, що їх в дібровах осінь запалила (*Г. Дудка*). 4. Послухаєм, про що шепочуть клени (*Р. Братунь*).

II. У яких реченнях засобом зв'язку є сполучні слова? Визначте синтаксичну роль цих слів.

100 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте види складнопідрядних речень, побудуйте схеми.

1. Прийде час коли наука **випередить** фантазію (*Жуль Верн*). 2. Скажи що-небудь щоб я тебе побачив (*Сократ*). 3. Будь-яка праця стає творчістю якщо ти **вкладаєш** у неї душу (*В. Сухомлинський*). 4. Похибки² друзів ми

¹ Пáсмо – (рос.) прядь.

² Пóхибка – (рос.) погрéшність.

повинні вміти виправляти або зносити коли вони несерйозні (Г. Сковорода). 5. Людина яка не вміє мовчати не вміє й говорити (Ірина Вільде). 6. Мова вмирає коли наступне покоління втрачає¹ розуміння значення слів (В. Голобородько). 7. Слово яке йде від серця завжди проникає в серце (Нізамі).

II. Поясніть, як ви розумієте значення першого висловлення.

III. Виконайте розбір за будовою виділених слів.

101 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому вважаємо, що в наведених реченнях підрядні частини різних видів, хоча кожна з них з'єднано словом *коли*.

1. Повернуся, **коли** вщухне дощ.
2. Не знаю, **коли** прийде весна.
3. Був час, **коли** я хотів залишити спорт.

102 I. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення й зачитайте їх уголос, дотримуючись такої інтонації складного речення: голос підвищуємо в кінці кожної частини й понижуємо в кінці всього складного речення.

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Першим українським князівством, яке наприкінці XI століття відокремилося від Києва, було Галицьке.

українським

Найбільшої могутності воно досягло за правління Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.), який розширив кордони князівства далеко на південь уздовж Дністра, посилаючи свої полки проти половців. Цей могутній володар, який повелівав Києвом і «закривав на замок» свої рубежі від Угорщини та Візантії, мав великий авторитет на міжнародній арені. Він підтримував дипломатичні відносини не лише із сусідами, а й з Візантією та Римською імперією.

Ярослав Осмомисл

У «Літописі Руському» про Ярослава Осмомисла сказано: «З усіма князями він жив у злагоді й раді, особливо дбав про порядок своєї землі й тому всім сусідам був страшний... Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала й множилася в людях, тому що умільці та ремісники з усіх країн до нього приходили й городи населяли» (За В. Остафійчуком).

II. Випишіть з тексту два складнопідрядних речення, у яких підрядна частина міститься в середині головної, та побудуйте їхні схеми.

103 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Не порушуючи будови частин, спробуйте поміняти їх місцями (усно). Місце яких підрядних не можна змінити? Чому, на вашу думку?

1. Щоб рибу їсти, треба в воду лізти.
2. Щоб робота йшла на лад, треба вчасно її почати.
3. Як боїшся горобців, то не сій проса.
4. Кота не треба вчити, як мишей ловити.

¹ Втрачає – (рос.) теряет.

104 Запишіть речення українською мовою. Зіставте будову й структуру речень в обох мовах.

БРАЗОК. *Лодка, приближающаяся к берегу, была еще далеко. – Човен, що наближається до берега, був ще далеко.*

1. Осыпаящиеся из-под ног камни летят в пропасть. 2. Шумят сосны, вздымающиеся на скалистых берегах. 3. Бабочка, порхавшая на лугу, опустилась на цветок.

СЛОВНИЧОК

Пропасть – (укр.) прірва; *вздыматься* – (укр.) здійматися.

105 I. Прочитайте речення вголос, зверніть увагу на питання від головної частини до підрядної та назвіть засоби зв'язку. Визначте вид кожного складнопідрядного речення.

1. У цьому суєтливому поспіху¹ ми погубили прекрасні слова (*чому?*), бо вони раптом стали непотрібні (*С. Пушик*). 2. Ставала річечка рікою (*коли?*), коли несла полям весну (*В. Юхимович*). 3. Місце для ночівлі вибрали на узвишші (*навіщо?*), щоб вітром здувало мошву² та комарів (*В. Малик*). 4. Увага до нього була настільки велика (*наскільки?*), що Дорош почував себе дуже незручно (*Гр. Тютюнник*). 5. Я піду туди (*куди?*), де нині зацвіли троянди гожі (*Л. Забашта*). 6. Усі мовчали (*незважаючи на що?*), хоча ніхто не спав (*Олесь Гончар*).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами мети, причини та допусту, замінивши використані в них сполучники синонімічними.

III. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми.

106 Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Правильність виконання перевірте за словником.

Депутат, суглоб, кінотеатр, Париж, Єгипет, кисень, мороз, Пирятин, каштан, батальйон, оркестр, лимон, чагарник, кілометр, конус, інтелект, барабан, млин, Китай, автобус, інститут.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Сполучники й сполучні слова можуть бути синонімічними. **НАПРИКЛАД:**
що – *щоб* – *як*; *який* – *що*; *який* – *де* тощо.

ПОРІВНЯЙМО:

1. Ніхто того не бачив, **що** хлопчик сумував.
2. Ніхто того не бачив, **щоб** хлопчик сумував.
3. Ніхто того не бачив, **як** хлопчик сумував.

У цих реченнях з'ясувальні підрядні частини пов'язані з головними частинами синонімічними сполучниками. Підрядні мають одне значення: конкретизують дієслово головної частини. Проте кожна підрядна має певний відтінок (із сполучником *щоб* – непевність; із сполучником *як* – спосіб дії).

¹ *Поспих* – (рос.) спешка.

² *Мошва* – (рос.) мошкарá.

§ 9. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ОЗНАЧАЛЬНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Про значення означальних підрядних частин, місце їх у реченні та засоби зв'язку їх з головними частинами

ПРИГАДАЙМО. Що таке означення?

107 А. Прочитайте речення з означальними підрядними частинами й укажіть ці частини. На питання якого члена речення вони відповідають? Від слова якої частини мови ставимо це питання?

1. Єсть такі у світі речі, від яких душа сія (П. Тичина).

2. Дивлюся на берізоньку в зажурі, що виросла тендітною на мурі (Д. Павличко).

Б. Утворіть із двох поданих речень складнопідрядне, у якому підрядна частина розкривала б ознаку предмета.

1. Угорі озвалися журавлі. 2. Журавлі летіли в далекий вирій.

В. Зробіть висновок про особливості складнопідрядних речень з означальними підрядними частинами.

Підрядні
озна-
чальні

Складнопідрядним реченням з означальною підрядною частиною (рос. *определительной придаточной частью*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина пояснює в головній частині іменник, займенник або слово іншої частини мови в значенні іменника, розкриває ознаки названого ними предмета, явища. **НАПРИКЛАД:**

1. Я живу в країні, яка нікуди мене від себе не відпустить (Ю. Андрухович).

якій?
[ ], (яка ...).

2. Я так люблю зимові вечори в людському домі, де зростають діти (І. Жиленко).

якому?
[ ], (де ...).

Означальна підрядна частина

відповідає на питання:
який? котрий?

з'єднується з головною за допомогою
сполучників: щоб, як, ніби, мов, наче, неначе, мовбито; сполучних слів: хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки

Спів-
відносні
слова

У головній частині перед означуванням іменником можуть уживатися співвідносні слова *той, цей, такий, все, кожний, всякий, дехто, щось*. **НАПРИКЛАД:** 1. Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї (М. Нагнибіда). 2. Поганий той школяр, який учителя не переважає (Леся Українка).

**Місце
в реченні**

Означальна підрядна частина в складнопідрядному реченні завжди стоїть після означуваного слова. Якщо ж вона пояснює в головній частині займенник, то може стояти й перед ним.
ПОРІВНЯЙМО: 1. *Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх не виконувати* (Нар. творчість). 2. *Хто добре робить, тому зло не шкодить* (Нар. творчість).

108 Продовжте речення підрядною частиною, скориставшись наведеною після нього інформацією. Визначте вид підрядної частини в утворених реченнях.

1. Мені дуже сподобався фільм «Поводир», у якому ...

У фільмі «Поводир» одну з ролей майстерно зіграла Джамала.

2. У липні я з батьками побував в Одесі, де ...

У липні в Одесі проходив міжнародний кінофестиваль.

3. Мене вражає талант актора й режисера Рассела Кроу, чий ...

Нещодавно на екрани вийшов фільм режисера Рассела Кроу «Шукач води».

109 I. Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з означальною підрядною частиною й запишіть.

ЗРАЗОК. *Завжди пам'ятай людей. Люди зробили тобі добро. – Завжди пам'ятай людей, які зробили тобі добро.*

1. Сет – одна партія у грі в теніс. Для перемоги в сеті потрібно виграти не менше шести геймів. 2. Я люблю фолк-рок¹. Фолк-рок поєднує музичні елементи року та сучасного міського фольклору. 3. Завдання серфінгіста – підняти хвилю й проїхати на її гребені на спеціальній дошці лежачи або стоячи. Хвиля йде до берега. 4. Гомін гірських потоків вривався у відчинене вікно. Гірські потоки бігли вниз, підхоплюючи все на своєму шляху. 5. На вулиці міста Переяслава й досі росте акація. Акацію посадив Т. Шевченко зі своїм другом Козачковським.

II. Побудуйте схеми утворених речень.

110 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Назвіть підрядні частини та слова, які вони пояснюють.

1. На повітряній кульці були дуже гарно намальовані червоні вуста що усміхалися (*І. Калинець*). 2. На станції де сходилися залізничні колії було багато пасажирів (*В. Войко*). 3. Над містом стояло розпечене сонце яке швидко доїдало рештки² туману (*В. Шевчук*). 4. Поезія – це чудо із чудес яке бринить у Всесвіт звуком кожним (*Г. Дудка*). 5. На шляху під високим вузлатим шатром дерев над яким, перегойдуючись, тріпотіло

¹ Фолк-рок – течія в сучасній музиці.

² Рэшткі – (рос.) остатки.

низьке небо замаячила самотня постать (М. Стельмах). 6. І той лиш пошани достоїн хто мову шанує¹ свою (В. Сосюра).

II. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

III. Побудуйте схему першого й другого речень.

111 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Зіставте прочитане із зображеним на фото й визначте, хто є автором цього настінного малюнка.

МУРАЛИ КИЄВА

За останні кілька років талановиті художники з України, Іспанії, Аргентини, Австралії, Португалії прикрасили вулиці Києва десятками яскравих та масштабних малюнків – муралів².

Більшість із настінних малюнків столиці не лише тішать око своїми барвами та майстерністю виконання, але й привертають увагу до нагальних³ проблем сьогодення.

Богиня зі слов'янської міфології з'явилася на стіні будинку біля майдану Незалежності, де 2014 року почалася Революція Гідності. Мурал під назвою «Берегиня» створив художник з Коста-Рики.

Житловий будинок у Києві

Мурал першого українського учасника фестивалю Mural Social Club Сергія Радкевича має назву «Фрагменти надії». За словами самого автора, робота стала маніфестом проти насильства та жорстокості. Руки, які зображені на фресці, розламують меч.

Диптих, який передає стосунки між чоловіком та жінкою – дружні, любовні, просто людські, створив колишній шахтар, а нині відомий український стріт-артист Олександр Корбан. На іншому муралі цього ж митця зображено хлопчика, який запускає паперові літачки. Автор пояснив, що тому картини навіяно ностальгією за власним дитинством без сучасних електронних гаджетів.

Справжнім рекордом є велетенський стінопис на фасаді багатоповерхівки на бульварі Лесі Українки. Він претендує на звання найвищого муралу Європи (43 метри). Чарівну українку, яка притискає до себе вишиванку, зобразив австралієць Гвідо ван Хелтен.

Ще трохи – і Київ стане Меккою для вуличних художників, а отже – і для поціновувачів їхньої творчості (О. Квітневий).

II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з означальними підрядними частинами. Визначте головні й підрядні частини. Назвіть засоби зв'язку.

III. Поясніть лексичне значення виділеного в тексті сполучення слів.

¹ *Шанувати* – (рос.) уважать.

² *Мура́л* – різновид монументального й декоративного малярства, що виконується безпосередньо на стіні.

³ *Нага́льний* – (рос.) неотложный, насущный.

112 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Якби ви були художником, на яку актуальну проблему сьогодні ви хотіли б створити мурал? Яку думку хотіли б донести до земляків?

113 Доберіть до поданих головних частин речень означальні підрядні. Запишіть утворені складнопідрядні речення.

1. На офіційному сайті Міністерства освіти і науки України Олексій прочитав інформацію, ... 2. Після авторалі, ... , ми радісні повернулися додому. 3. Доступ до закритих бібліотечних фондів надається тим відвідувачам, ... 4. Першу партію продукції, ... , відвантажено за кордон. 5. На електронну адресу, ... , потрібно надіслати скановану копію свідоцтва про народження.

114 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть речення, у якому підрядна частина пояснювала б одне з поданих слів.

Всесвіт, ранок, дружба, юність.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть речення за однією з поданих схем.

1. [займ.], (с.с. *чий* ...). 2. [ім.], (с.с. *де* ...).

115 Запишіть речення українською мовою, замінюючи в них відокремлені означення підрядними частинами.

ЗРАЗОК. *В последний месяц произошли события, очень расстроившие Андрея. – В останній місяць сталися події, які дуже схвилювали Андрія.*

1. Автор благодарит практиков-воспитателей, оказавших помощь в проведении исследования (*Р. Буре*). 2. Они пошли к мостику через ручей, впадавший в реку (*К. Паустовский*). 3. Старый Ибрагим сидел на песчаном холме, похожем на горб большого верблюда, и смотрел на запад... (*В. Мосолов*). 4. Окно моей комнаты выходило в сад, заросший смородиной, малиной и крапивой вдоль забора (*Ю. Казаков*). 5. Полосы солнечных отблесков от волн, поднятых вёслами, мерно бежали по берегам (*К. Паустовский*).

СЛОВНИЧОК

Песча́ный – (укр.) піщаний; *вдо́ль* – (укр.) уздо́вж; *полоса́* – (укр.) смуга; *ме́рно* – (укр.) розмірено, мірно.

116 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Прочитайте, знайдіть помилки в побудові складнопідрядних речень. Відредагуйте усно речення.

1. Двері були відчинені, з яких вийшли старшокласники. 2. Близько зустрівшись з людьми, Настя всією душею потяглася до них, чий душевний світ був вищий і ширший. 3. До поляни залишилося сто метрів, на якій росло багато грибів. 4. Оратор своєю промовою зацікавив слухачів, яка всіх схвилювала.

117 І. Спишіть речення, виправляючи допущені пунктуаційні помилки. Підкресліть орфограми.

1. Сама ж місцина, де розташувалася Лісова Гута напрочуд гарна (*П. Дорошко*). 2. Обминувши луг, що **вкрився** міддю слід до хати губиться

в бору (М. Стельмах). 3. Два деркачі що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли... (О. Довженко).

II. Виконайте розбір за будовою виділених слів.

Т. Приступа. На порозі осені

118 I. Розгляньте репродукцію картини «На порозі осені» сучасного українського художника Тараса Приступи. Зверніть увагу на вибраний майстром сюжет, композицію твору, стан природи, кольорову гаму. Висловіть своє ставлення до змалювання автором осені.

II. Складіть і запишіть невелике висловлення (6–8 речень) про своє враження від картини. Розкажіть, якою вам найбільше подобається осінь. Використайте два складнопідрядні речення з означальними підрядними частинами.

119 Утворіть і запишіть словосполучення, добираючи до іменників прикметники. Правильність визначення роду іменників перевірте за словником.

Бандероль, накип, біль, цунамі, полин, Псалтир, Сибір, путь, розкіш, мігрень, шампунь, тюль, авокадо, фламінго, цеце, авеню, какаду.

ІЗ ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

У мові простежується синонімія складнопідрядних речень з підрядними означальними й простими реченнями з дієприкметниковими зворотами. Такі речення мають однаковий зміст, але різняться смисловими й стилістичними відтінками, інтонацією та граматичною будовою. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Монастир стоїть на схилі гори, укритої густим лісом (К. Гудзик).
2. Монастир стоїть на схилі гори, яка укрита густим лісом.

У складнопідрядних реченнях з означальними підрядними частинами виразніше підкреслюється дія, у реченнях з дієприкметниковими зворотами – ознака.

§ 10. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ З'ЯСУВАЛЬНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Про значення з'ясувальних підрядних частин, засоби зв'язку їх з головними частинами, а також про пояснювані слова

ПРИГАДАЙМО. Що таке додаток? На які питання він відповідає?

120 А. Прочитайте речення зі з'ясувальними підрядними частинами й укажіть ці частини. На питання якого члена речення вони відповідають? Від слова якої частини мови ставимо це питання?

1. Я не розумів, чому футбольна перемога залежить і від мене.
2. Відчуваєте, як тут тепло?

Б. Утворіть із двох поданих речень складнопідрядне, у якому підрядна частина з'ясувала б значення виділеного дієслова.

1. Усі знали... 2. Відбудеться зустріч.

В. Зробіть висновок про особливості складнопідрядних речень зі з'ясувальними підрядними частинами.

Підрядна з'ясувальна

Складнопідрядним реченням зі з'ясувальною підрядною частиною (рос. *изъяснительной придаточной частью*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, конкретизує в головній частині значення дієслова-присудка (рідше – прислівника, іменника, прикметника) зі значенням мовлення, мислення, волевиявлення, сподівання. **НАПРИКЛАД:**

1. Мені завжди здавалося, **що в Греції навіть статуї теплі** (Л. Костенко). що?
[ ], (що ...).

2. **Не чуть, як тьохкає соловей у лузі під калиною** (А. Казка). чого?
[ ], (як ...).

З'ясувальна підрядна частина

відповідає на питання:	з'єднується з головною за допомогою
непрямих відмінків: кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? (на/у/по) кому? чому?	сполучників: <i>що, щоб, аби, мов, як, чи, ніби, наче, неначе;</i> сполучних слів: <i>хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, чому, скільки, як і под.</i>

З'ясувальна підрядна частина стоїть після пояснюваного слова головної частини.

Пояснювані слова

Пояснюваними в головній частині найчастіше є слова *говорити, кричати, заявляти, запитати, розповідати, думати, міркувати, припускати, переконатися, бачити, помічати, чути, забороняти, просити, радити, вірити, дивуватися, чекати, розуміти, відомо, очевидно, приємно, соромно, важливо, радий, певен, щасливий, гордий тощо*. **НАПРИКЛАД:**

1. **Дуже важливо, щоб учням було дороге все створене старшими поколіннями** (В. Сухомлинський). 2. **Я дуже щасливий, що мене оточують талановиті люди** (З газети).

Співвідносні слова

У головній частині складнопідрядних речень зі з'ясувальною підрядною може бути співвідносне слово **те**. **ПОРІВНЯЙМО:**
1. Як він знав про **те**, що буде злива? 2. Як він знав, що буде злива? (Л. Павленко).

121 Уявіть, що ви берете участь у відеоконференції про тварин. Вас просять розповісти про деякі цікаві факти з їхнього життя. Сконструйте речення для свого виступу за поданими схемами.

1. Усім відомо ...

чому

де

2. Учені вважають ...

що

ніби

3. Треба знати ...

як

який

4. Я переконався ...

що

122 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі ці речення зі з'ясувальними підрядними частинами. Усно поставте питання від пояснюваного слова головної частини до підрядної частини.

1. Мені здавалося що я тут відкрив для себе Україну (Р. Федорів). 2. Французький математик Лаплас говорив що винайдення логарифмів продовжило життя обчислювачів (З посібника). 3. Люблю як гнуться осоки на вітрах і пружно випрямляють свої широкі зелені плечі (І. Цюпа). 4. Княгиня вважала що тільки нездатність до справжнього щасливого життя штовхає людей... на жорстокість (О. Козуля). 5. Хочеться щоб діти були мандрівниками й творцями¹ в цьому світі (В. Сухомлинський). 6. А далі й не встежиш² як почнуть щодня розквітати весняні квіти (О. Копиленко).

II. Підкресліть як члени речення слова, значення яких з'ясовують, конкретизують підрядні частини.

III. Побудуйте схеми двох перших речень.

123 I. Випишіть спочатку складнопідрядні речення зі з'ясувальними підрядними частинами, а потім – з означальними. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор (О. Копиленко). 2. Зорею станемо для людей тих, яких на світі ще нема живих (В. Швець). 3. Нехай же всі про те почують, що розповів Дніпро мені (П. Ребро). 4. Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко).

¹ Творець – (рос.) создатель.

² Встежити – (рос.) проследить.

5. Бджола виповзла з вулика, посиділа на його вологій приступці¹, умилася холодною росиною, що скотилася з дашка (В. Яворівський). 6. Я б так хотів, щоб ти була щаслива (М. Луків). 7. Хто літом працює до поту, зимою поїсть в охоту (Нар. творчість).

II. З'ясуйте, у яких реченнях сполучники чи сполучні слова можна замінити на синонімічні. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

124 I. Прочитайте текст. Про які три уроки Другої світової війни в ньому йдеться? Чи згодні ви з автором? Поясніть, чи ці уроки є актуальними для сьогодення. Навіщо, на вашу думку, ми повинні знати ці уроки?

УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Малюнок на асфальті

З підсумків і наслідків Другої світової війни випливають і певні уроки.

По-перше, **агресії** можна запобігти лише спільними зусиллями всіх або більшості країн і народів. Сьогодні сила могутньої зброї нікому перемоги не принесе. Друга світова війна показала всім приклад міжнародного згуртування перед спільною загрозою. Саме антигітлерівська коаліція країн, які належали до різних суспільно-політичних систем, у найбільш вирішальний для людства період відіграла свою доленосну роль.

По-друге, власну безпеку, особливо в наш час, не можна гарантувати за рахунок безпеки інших. Забезпечити її можна, дотримуючись норм міжнародного права й моралі.

По-третє, війна – неприродний стан людини. Ніякі цілі не можуть виправдати жертви, які неминуче вона несе. Проти неї треба **боротися** тоді, коли вона ще не почалася. Недарма кажуть, що пожежі **легше** запобігти, ніж її погасити. Усі ми маємо добре усвідомити, що мир – це терпимість і злагода, взаємна повага і співпраця, ненасильство у стосунках між людьми, у відносинах між державами й народами.

Людство не може більше допустити такого **колективного** самогубства, як світова війна, і зобов'язане зробити все, щоб виключити силові методи з практики відносин між державами (За В. Остафійчуком).

II. Випишіть три складнопідрядних речення із з'ясувальними підрядними частинами. Побудуйте схеми цих речень.

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

125 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, у якому реченні підрядна частина означальна, а в якому – з'ясувальна. У якому з речень виділене слово – сполучник, а в якому – сполучне слово?

1. Відомо, **що** сходження на Говерлу вимагає витривалості.

2. Дивилися на сонце, **що** повільно ховалося за високу гору.

¹ *Приступка* – частина чого-небудь, що виступає вперед; виступ на прямовисній або похилій поверхні.

126 I. Прочитайте текст пісні. Чи подобається вам цей твір? Чим саме?

ЯК ТЕБЕ НЕ ЛЮБИТИ, КИЄВЕ МІЙ!

Грає море зелене,
Тихий день догора.
Дорогими для мене
Стали схили Дніпра,
Де колишуться віти
Закоханих мрій...
Як тебе не любити, Києве мій!

В очі дивляться канни,
Серце в них переллю.
Хай розкажуть коханій,
Як я вірно люблю.
Буду мріяти й жити
На крилах надій...
Як тебе не любити, Києве мій!

Д. Луценко

II. Випишіть складнопідрядні речення. Визначте їх вид, накресліть схеми.

III. Складіть і запишіть складнопідрядне речення зі звертанням *Києве мій*.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що з 2014 року пісню «Як тебе не любити, Києве мій!» офіційно затверджено як гімн столиці України? Під час святкування Дня Києва 30 травня 2015 року на Софійській площі близько 3 тисяч учасників узяли участь у встановленні рекорду з наймасовішого виконання цієї пісні.

Спробуйте знайти аудіозаписи українських пісень у виконанні провідних співаків. Уважно послухайте кілька пісень і випишіть з них 2–3 складнопідрядні речення.

127 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Уявіть, що до вас приїхали друзі з-за кордону. Що цікавого ви змогли б їм розповісти про столицю нашої держави та про своє місто (село)?

128 Напишіть висловлення (6–8 речень) на тему «Туристична привабливість України». Використайте в тексті по одному складнопідрядному реченню з означальною та з'ясувальною підрядними частинами.

129 Відновіть усно складнопідрядні речення, з'єднавши їхні частини з правої та лівої колонок. Визначте вид кожного складнопідрядного речення.

1 Здавалося хлопцю ...	А ... як тихо плаче твоя зоря в моїх очах (І. Драч).
2 ... той не злетить у піднебесся.	Б ... коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева (В. Сосюра).
3 Люблю ...	В Хто не має крил ... (М. Стельмах).
4 Лиш той творити може ...	Г ... що не скоро промине літо молоде (Д. Луценко)
5 Шелестять дощі про те ...	Д ... хто любить свій народ (В. Сосюра).
6 Я чув крізь сон ...	Е ... чого не вимовиш словами (М. Луків).

130 Запишіть речення українською мовою, перебудувавши їх на складнопідрядні із з'ясувальними підрядними частинами.

1. А вот на это ответу: «Взрослые доверяют тем, кто не подводит, на кого можно положиться» (В. Вяликов). 2. Михаил Иванович сказал однажды: «Культура начинается с умывания лица» (Т. Кедрина). 3. «Ты что тут делаешь?» – спросил другой детский голос (Б. Полевой). 4. «Искать друзей в будущем – удел одиночества», – сказал Кульков (Е. Леонов). 5. «В жизни ни единого цветка не продал!» – торжественно ответил Николай Никитич (К. Паустовский).

СЛОВНИЧОК

Положі́ться – (укр.) покла́стися; *удѐл* – (укр.) до́ля; *оди́но́цтво* – (укр.) са́мітність; *торжѣ́ственно* – (укр.) урочи́сто.

131 Запишіть іменники в орудному відмінку однини.

Щирість, розкіш, радість, піч, ніч, ніжність, любов, педаль, мораль, область, діагональ, користь, каламуть, сухість.

§ 11. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ МІСЦЯ Й ЧАСУ

Про підрядні частини, які вказують на місце або час дії, та про засоби зв'язку їх з головною частиною

ПРИГАДАЙМО. Які є види обставин за значенням? Що виражають обставини місця й часу?

132 А. Зіставте складнопідрядні речення. У якому з них є підрядна частина місця, а в якому – означальна?

Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися (Леся Українка).

Щасливий чудесний край, де навіть вода могла приносити людині статки! (Олесь Гончар).

Б. Зіставте складнопідрядні речення. У якому з них є підрядна частина часу, а в якому – означальна?

Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське (Олесь Гончар).

У ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом (І. Франко).

В. Зробіть висновок про спільне й відмінне між складнопідрядними реченнями з підрядними частинами місця й часу та складнопідрядними реченнями з підрядними означальними.

Підрядна місця

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною місця (рос. *придаточной частью места*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині. Підрядна частина пояснює головну частину в цілому. **НАПРИКЛАД:**
Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (В. Сосюра).

звідки?

[ ], (звідкіль ...).

Підрядна частина місця

відповідає на питання:
де? куди? звідки?

з'єднується з головною за допомогою
сполучних слів: де, куди, звідки

Спів-
відносні
слова

У головній частині сполучним словам можуть відповідати співвідносні слова *тут, там, туди, звідти, скрізь, всюди* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Де воля родиться, там загиба зневіра* (Д. Павличко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця сполучні слова *де, куди, звідки* є прислівниками й виконують синтаксичну роль обставини. **НАПРИКЛАД:** *Забудь усе й лети, куди життя несе в огні труда* (В. Сосюра).

133 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

1. Там де є українці там завжди мистецтво (Ю. Липа). 2. Де літо маки стеле килимами дитя в городі ходить коло мами (Л. Костенко). 3. Може, там де зоря мрій зірву досхочу¹ (Г. Овсієнко). 4. Нехай гнеться лоза куди вітер погне (С. Руданський). 5. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла (Б. Олійник). 6. Де щастя упало там і приятелів мало (Нар. творчість).

II. Побудуйте схеми речень. З'ясуйте, у яких реченнях підрядна частина вказує на місце дії, а в яких позначає напрямок руху.

134 Уявіть, що ви листуєтеся з однокласником у вайбері й хочете розповісти йому про свій туристичний похід вихідного дня. Доповніть подані речення підрядними частинами місця відповідно до схем.

¹ Досхочу – (рос.) вволю.

135 I. Відновіть і запишіть прислів'я, що мають форму складнопідрядних речень, з'єднавши головні й підрядні частини.

Підрядні частини

Куди голка
Куди ніч
Куди серце лежить
Де відвага
Де свої б'ються
Де згода панує
Де м'яко стелять
Де рідний край

Головні частини

туди й день.
там і горе танцює.
хай чужі не заважають.
там твердо спати.
там під вербою рай.
туди й нитка.
там перемога.
туди й око глядить.

II. Поясніть, як ви розумієте значення відновлених прислів'їв.

136 КОЛО ДУМОК. З'ясуйте, чому лише друге речення можна вважати складнопідрядним з підрядною частиною місця. На яке питання відповідає в цьому реченні підрядна частина, за допомогою якого сполучного слова з'єднана з головною?

1. Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина (Д. Павличко). 2. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук). 3. Певно, в кожного є заповітні пороги, звідки нас проводжали в життя матері (М. Сингаївський).

Підрядна частина часу

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною часу (рос. *придаточной частью времени*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на час або тривалість дії, вияву ознаки, про які йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. Будеш, батьку, панувати, **поки живуть люди** (Т. Шевченко).

до якого часу?
[ ], (поки ...).

2. **Як на землю зйду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок** (Л. Тараренко).

коли?
(як ...), [ ].

Підрядна частина часу

відповідає на питання:	з'єднується з головною за допомогою
коли? відколи? чи довго? з якого часу? до якого часу?	сполучників: як, коли, відколи, поки, доки, аж доки, відтоді як, після того як, з того часу як, перш ніж, до того як, як тільки, тільки-но, ледве, щойно; сполучних слів: коли, допоки, доки, відколи та ін.

Співвідносні слова

Сполучним словам *коли, допоки, доки, відколи* відповідають у головній частині співвідносні прислівники *тоді, доти, відтоді, тепер, досі* і под.

НАПРИКЛАД: 1. *Жива вода рідної мови на ноги зведе тебе і тоді, коли ти зневіришся вже у всьому* (І. Драч). 2. *І доти всі діти живуть по світах молодими, допоки чекають, допоки живі матері* (С. Пушик).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо частини речення з'єднуємо за допомогою сполучників *після того як*, з того часу як і под., **кому можна ставити** і перед усім сполучником, і перед словом **як**. **ПОРІВНЯЙМО:**

підрядна частина

1. *Після того, як луг покосять, знову трави ростуть.*

підрядна частина

2. *Після того як луг покосять, знову трави ростуть.*

137 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми речень. Визначте вид підрядних частин.

1. Уночі як Чумацький Шлях срібlistу куряву¹ простеле вийди на Дніпро! (П. Тичина). 2. Та в порожнечі нам блукати аж поки ми тягар того хреста донесемо до нашої Голгофи (І. Качуровський). 3. Поранилась, скривилася хмаринка коли із вітром юним пустувала й на заході шовковою хустинкою кривавий пальчик тихо витирала (Г. Дудка). 4. Щойно за Дніпром виткнулося сонце в Січі раз і вдруге і втретє стрельнула гармата (П. Панч). 5. Тільки-но вдарять у лісі морози засинають у барлогах ведмеді (І. Соколов-Микитов). 6. Щоразу коли я дивлюся на зелені мережива² полезахисних лісосмуг на ланах мені пригадуються радісні години нашої праці (В. Сухомлинський).

II. Обґрунтуйте написання слів з великої букви в реченнях вправи. Доберіть до кожного випадку аналогічний приклад.

138 І. Доповніть речення підрядними частинами часу й запишіть. Поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. У мене перехопило подих, **щойно** ... . 2. Я швидко навчився кататися на скутері, **після того як** ... . 3. У концертній залі стало тихо, **як тільки** ... . 4. Тоді ми зможемо купити новий принтер, **коли** ... . 5. Потрібно докласти багато зусиль, **перш ніж** ... . 6. Туристи вирушили в дорогу, **ледве** ... .

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
только, как только с тех пор как едва прежде чем	щойно відколи ледве перш ніж

II. Назвіть засоби зв'язку частин утворених речень. Зіставте сполучники й сполучні слова в складнопідрядних реченнях з підрядними частинами часу в українській та російській мовах.

¹ К^урява – (рос.) пыль.

² М^ереживо – (рос.) кружево.

139 Перебудуйте речення на складнопідрядні з підрядними частинами часу й запишіть. Намагайтеся не повторювати сполучники.

1. Сонце сховалося за хмарами, і квіти стали менш барвистими. 2. Удень світило сонце й лід вигравав у його промінні міріадами іскор. 3. У хаті всі засинали, і я навшпиньках виходив на вулицю. 4. Текст листа відредагували й переслали електронною поштою. 5. Закінчивши доповідь, лектор почав відповідати на запитання.

140 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Проаналізуйте виражальні можливості складнопідрядних речень у цьому тексті.

ТАЄМНИЦІ ВОДИ

П. Левченко. Водяний млин

Чи достатньо ми знаємо про воду? Ні, далеко не достатньо. Вода буває парою, рідиною, твердим тілом, коли замерзне. Майже всі тіла, охолоджуючись, стискаються. Киньте шматочок свинцю в розплавлений свинець, і він потоне. Шматочок воску теж потоне у восковій рідині. А лід не тоне. Вода, замерзаючи, не стискається, а розширюється.

Якою холодною здається вода рано-вранці, коли повітря вже нагрілося. А ввечері? Увечері, як потягне

холодком, купатися влітку особливо приємно. Чому це так? Вода має дуже велику теплоємність. Саме тому вранці вона нагрівається не так швидко, як суходіл, а ввечері повільніше охолоджується.

Велика теплоємність¹ води дає змогу організмові людини порівняно легко підтримувати сталу температуру тіла, що необхідно для життя. Якби наше тіло було з металу, перший же протяг призвів би до катастрофічного зниження температури.

Жодна рідина² не потребує такої великої кількості тепла для свого випаровування, як вода. Тому там, де багато води, навіть у найбільшу літню спеку не буває дуже жарко.

У чому ж річ? Чому такі дивні властивості води, не схожі на ті, що мають інші тіла? Усе пояснюється будовою її молекул. Вона досить своєрідна й надає воді особливих властивостей (За К. Земляком).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами часу. Побудуйте схеми цих речень.

III. Складіть план тексту. За складеним планом та виписаними реченнями усно перекажіть прочитане.

141 I. Утворіть з поданих пар простих речень складнопідрядні. Запишіть утворені складнопідрядні речення, визначте їхній вид.

¹ Теплоємність – (рос.) теплоёмкость.

² Рідина – (рос.) жидкость.

ЗРАЗОК. Зорі сяють з-за гори. Там над водою гнуться явори. – Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (А. Малишко).

1. Усі дерева вдяглися в зелене вбрання. Деревя росли над водою (За *Олегом Ольжичем*). 2. Річка перетинає давні кристалічні породи. Там над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила (За *Г. Скурлатом*). 3. Люди перестають думати. Люди перестають читати (За *Д. Дідро*). 4. Ходить сон стежками лісовими. Дрімає в місті темний вітровий (За *М. Сингаївським*). 5. Над озером стоїть вродлива мавка чорноброва. Над озером плачуть верби (За *Л. Забаштою*). 6. Ще тільки має скреснути річка. Прилітає маленька пташка (За *В. Пархоменком*).

II. Підкресліть сполучні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

142 I. Перебудуйте речення, замінивши дієприслівникові звороти синонімічними підрядними частинами. Зробіть висновок: дієприслівникові звороти чи підрядні частини часу точніше й виразніше повідомляють про час дії.

ЗРАЗОК. *Будь уважним, виконуючи контрольну роботу. – Будь уважним, коли виконуєш контрольну роботу.*

1. Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій намагався забути, особливо в години **дозвілля**¹ (*Іван Багряний*). 2. Іван Франко, пишучи про молодого В. Винниченка, щиро-радісно вигукнув: «І звідки ти такий узявся?» (*В. Стус*). 3. Перейшовши довгим **дощаним** мостом через Дніпро, подорожні обернулись назад і поклали три земних поклони святому місту (*П. Куліш*).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

143 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Розподіліть між собою порівно схеми та складіть за ними й запишіть складнопідрядні речення. Визначте вид утворених складнопідрядних речень. Перевірте один в одного правильність виконання.

1. [ ], (куди ...).	4. [там, (де ...),].
2. [звідти], (звідки ...).	5. (щойно ...), [ ].
3. (з того часу як ...), [ ].	6. [ ], (як тільки ...).

144 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам доручили створити проект «Центральний парк міста (села) – вільний простір для відпочинку молоді». Розкажіть, що й де ви хотіли б розмістити в майбутньому парку. Розповідь (6–8 речень) запишіть, використавши щонайменше два складнопідрядних речення з підрядними частинами місця або часу.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви разом з однокласниками відвідали виставку провідних художників України. Напишіть розповідь (6–8 речень) про відвідування картинної галереї, уживаючи складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу.

¹ Дозвілля – (рос.) досуг.

145 Утворіть від іменників присвійні прикметники й запишіть.

Ольга, донька, дочка, Ївга, онучка, Мелашка, свекруха, Надія, Соломія, товариш, лікар, школяр, олень.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Часові відношення дуже різноманітні за значенням. Кожний різновид часового значення має тільки йому властиві сполучники:

а) підрядну частину, яка вказує на час дії головної частини в широкому розумінні, приєднуємо сполучниками *коли, як*;

б) підрядну частину, яка вказує на момент дії головної, приєднуємо сполучниками *відтоді як, з того часу як, відколи*;

в) підрядну частину, яка вказує на межу тривання дії головної, приєднуємо сполучниками *доки, поки, аж поки, аж доки*;

г) якщо початок дії головної частини збігається з кінцем дії підрядної, то використовуємо сполучники *як тільки, скоро, щойно, ледве*.

§ 12. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ СПОСОБУ ДІЇ Й СТУПЕНЯ ТА З ПІДРЯДНИМИ ПОРІВНЯННЯ

Про особливості, будову, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних способу дії й ступеня та порівняння

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають обставини способу дії? Що вони означають?

146 А. Прочитайте речення. Чи можна головну частину доповнити вказівним словом *так*?

Вишні цвіли рясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (Ю. Яновський).

Б. Прочитайте речення. Чи можна в головній частині замість слова *так* використати слово *настільки*?

Сонце пекло *так*, що й уночі степ пашів (Ю. Яновський).

В. Визначте особливості значення складнопідрядного речення з підрядною частиною способу дії й ступеня.

**Підрядна
способу
дії й
ступеня**

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною способу дії й ступеня (рос. *придаточной частью образа действия и степени*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, дії, стану, про які йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. *Що більше маємо синонімів, то багатша й розвиненіша сама мова* (І. Вихованець).

наскільки?

(що ...), [то].

2. *Рідну пісню треба захищати так, як захищають рідний край* (І. Колодій).

яким способом?

[ ], (як ...).

Підрядна частина способу дії й ступеня

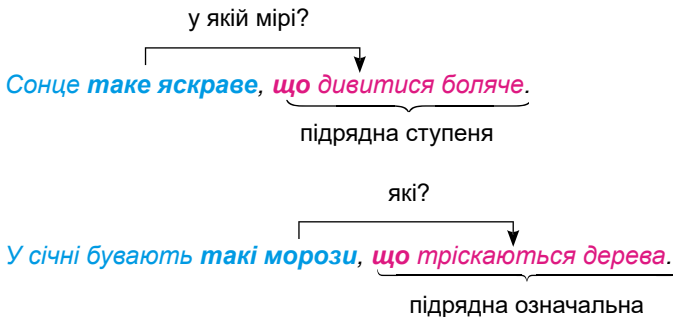
відповідає на питання:	з'єднується з головною за допомогою
як? яким способом? яким чином? якою мірою? скільки? наскільки?	сполучників: <i>що, щоб, мов (немов, мовби), наче (неначе, начебто), ніби (нібито), як, що аж, чим... тим, що... то, у міру того як;</i> сполучних слів: <i>як, скільки, наскільки</i>

Співвідносні слова

У головній частині можуть бути співвідносні слова *так, такий, стільки, настільки, такою мірою*. **НАПРИКЛАД:**
 1. *Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов* (В. Сосяра). 2. *Як постелишся, так і виспишся* (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо співвідносні слова *такий, так* ужито з прикметником чи прислівником, то в цьому випадку підрядна частина має значення ступеня, а співвідносне слово можна замінити словом *настільки*. **ПОРІВНЯЙМО:**

147 I. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Визначте головну й підрядну частини, назвіть засоби зв'язку між ними. Поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. **Мороз** ударив так нагло, що побив геть усі чорнобривці в саду (С. Павленко). 2. Так яблуками пахне у хатинці, як пахнуть хати тільки восени (М. Бажан). 3. Степ розігнався на всю широчінь, скільки оком глянути... (Б. Антоненко-Давидович). 4. **Чим** довше стояв на носі **катера**, пильно та незворушно вдивляючись у манливі береги, тим ближчою й зрозумілішою починала видаватися йому ріка (Є. Гуцало). 5. Як дбаєш, так і маєш (Нар. творчість). 6. І хочеться так **любити**, щоб навіть каміння байдуже захотіло ожити і жити (В. Симоненко).

II. Випишіть четверте речення, підкресліть у ньому члени речення, побудуйте його схему.

III. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
по мере того как будто что даже	у міру того як ніби що аж

148 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вид підрядних частин. Підкресліть у головних частинах співвідносні слова.

1. Сонця так багато що аж небо побіліло від нього (*Олесь Гончар*).
2. Скільки хвиль у бурхливому морі стільки співів у серці моїм (*Леся Українка*). 3. Треба так звалити дерево щоб кряжиста дубина, гуркнувши на землю, не зламала і не пошкодила інших дерев (*В. Близнець*). 4. Хмари повзли так низько що перехожі несподівано виринали з них і так само несподівано тонули (*В. Симоненко*). 5. Тарас був такий схвилюваний що йому аж перехоплювало¹ подих (*В. Ткаченко*). 6. Голос так дзвенить, плете шовки-узори що серце завмира (*А. Малишко*).

II. Побудуйте схеми речень.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

149 Уявіть, що вам вдалося побувати в далекій екзотичній країні. Своїми враженнями від мандрівки ви хочете поділитися з однолітками. Сконструйте речення для повідомлення за поданими схемами.

Стояла така суха погода ...

неначе

що

Вітер був настільки потужний ...

що аж

Озеро манило своєю загадковістю
так ...

ніби

як

Що далі ми віддалялися від берега ...

то

¹ *Перехоплювати* – (рос.) захватывать.

150 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** З'ясуйте, яке з поданих речень є складнопідрядним з підрядною частиною способу дії й ступеня.

1. Такі дощі йшли підряд, що огірки тільки влітку зацвіли (М. Малиновська). 2. А на плесі вода така темна, немов на чорному камені настояна (М. Стельмах). 3. На сонячних галявинах трави такі, що вже й на випас годилися б (Гр. Тютюнник).

Підрядна порівняння

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною порівняння (рос. *придаточной частью сравнительной*) називають таке складне речення, у якому сказане в головній частині розкривається через порівняння зі змістом підрядної частини. **НАПРИКЛАД:**

1. *А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський). подібно до чого?
[ ], (як ...).

2. *Східний небокрай червоно горів, неначе хтось далеко на обрії запалив велике костреще* (І. Цюпа). як саме?
[ ], (неначе ...).

Підрядна частина порівняння

відповідає на питання:	з'єднується з головною за допомогою
як? як саме? подібно до чого?	сполучників: як, мов (немов, мовби, немовби, немовбито), ніби, наче (неначе, начебто)

Співвідносне слово

У головній частині може бути співвідносний прислівник **так**. **НАПРИКЛАД:** *Немовби день чекає ночі, а так побачення чекав* (П. Сердюк).

Неповне речення

Підрядна частина порівняння буває неповним реченням з пропущеним присудком, який легко відновити з головної частини. **НАПРИКЛАД:** 1. *Косарі тримали в руках коси, як воїни зброю* (О. Довженко). 2. *У рісі коси синю стрічку заплела калина, мов між гори Тису-річку наша Верховина* (Ю. Гойда).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядному реченні з підрядною способом дії й ступеня для зв'язку частин використовуємо **сполучне слово як** (є обставиною), а в складнопідрядному реченні з підрядною порівняння – **сполучник як** (не є членом речення).

151 І. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами порівняння. Розставте пропущені розділові знаки. Назвіть засоби зв'язку частин.

1. У лісі поволі смеркало немов чиясь невидима рука насувала на нього шапку (Марко Вовчок). 2. Людина прагне до щастя одвічно як ріки в

долини (М. Нагнибіда). 3. Кострубаті й присадкуваті верби міцно чіплялися оголеним корінням за землю немов хижий птах загнав пазури¹ в здобич (М. Коцюбинський). 4. Між могозями сині розколини наче між горами сині ріки (Д. Павличко). 5. Довгим ключем пливли по небу хмари як журавлі у вирій (М. Стельмах). 6. Весна торкається крихкого² снігу мов силу пробує свою вона (В. Ткаченко). 7. Як тиха вода в річці пропливали спогади (А. Шиян).

II. Підкресліть у підрядних частинах граматичні основи. У яких реченнях підрядні частини є неповними реченнями?

152 Запишіть речення українською мовою. Зіставте використання підрядних сполучників у російській та українській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
будто словно подобно тому, как	ніби, неначе, немов, мов, наче мов, немов, немовби, мовби; подібно до того, як

1. Что это звенит в лесу, будто кто-то осторожно шевелит колокольчики? (К. Паустовский). 2. Цветущие вишни надели наряд, будто их кто-то осыпал снегом (В. Короленко). 3. Чем прозрачнее воздух, тем ярче солнечный свет (К. Паустовский). 4. Тени облаков становились светлее, точно отмылись водою реки (Максим Горький). 5. Лёд был такой прозрачный, что даже вблизи его было трудно заметить (К. Паустовский).

СЛОВНИЧОК

Шевелит – (укр.) ворухити; *цветущие* – (укр.) квітучі; *ярче* – (укр.) яскравіше.

153 Доповніть речення так, щоб утворилися складнопідрядні речення з підрядними способу дії й ступеня або порівняння. Запишіть утворені складнопідрядні речення, визначте їхній вид.

1. Що довше я спілкувався в соціальних мережах ... . 2. Молодий півмісяць ... виднівся на горизонті. 3. Прес-конференцію було підготовлено настільки ретельно ... . 4. Дніпро лежав перед ними ... . 5. Цвіте липа так буйно й розкішно ... .

154 *КОЛО ДУМОК*. З'ясуйте, чому перше речення можна вважати складнопідрядним з підрядною частиною порівняння, а друге – ні.

1. Людина в світ зерно нести повинна, як зерно носить людям колосок (Г. Коваль).

2. Великі, як блюдця, темні очі коричнево-карого, аж червонуватого кольору виглядають із довжелезних вій (В. Собко).

155 I. Розгляньте репродукцію картини українського художника Ігора Роп'яника «Вечір над Дністром». Розкажіть про композицію твору. Що зображено на передньому

¹ *Пазури* – (рос.) кóготь.

² *Крихкий* – (рос.) хрúпкий.

плані? Яким настроєм перейняте полотно? Чи вдалося автору передати загадковість і красу вечірньої пори?

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Опишіть усно картину «Вечір над Дністром», використавши кілька складнопідрядних речень з підрядними частинами порівняння.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть за картиною «Вечір над Дністром» три складнопідрядні речення з підрядними частинами порівняння.

156 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що в трьох реченнях можна поставити тире між підметом і присудком.

1. Дитячі голоси як дзвіночки (М. Коцюбинський). 2. Стежка неначе лоза виноградна пнеться по білій стіні гори (Д. Павличко). 3. Мамина усмішка як сонце (Із журналу). 4. Мамина усмішка як сонце зігріває нас (Із журналу). 5. Роса посипалась як дощ (Олесь Гончар). 6. Гори наче лунуть у небо чистим, легким візерунком (Леся Українка). 7. Ніч наче озеро в берегах неба (М. Коцюбинський).

II. Підкресліть граматичні основи.

III. Доберіть синоніми до виділеного слова.

157 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними порівняння, а потім – з підрядними способом дії й ступеня. Підкресліть члени речення в другому й третьому реченнях.

1. Неначе ліхтар Діогена над вічністю місяць висить (П. Харченко). 2. Чим більше темніло тим вітер, здавалося, дужчав (М. Коцюбинський). 3. Вже вростає в історію літо як у рани вростає сіль... (О. Пухонська). 4. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки скільки можна було бачити оком (І. Нечуй-Левицький). 5. Гострі іскорки сіються донизу так як навесні пелюстки з розквітлої черешні та вишні (Є. Гуцало). 6. Летітиме земля все так же, між світами, в холодну вишину як лине вічний час... (В. Сосюра). 7. Часом Десна розливалася так пишно що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси (О. Довженко).

II. Поясніть значення виділеного сполучення слів.

158 Спишіть слова, ставлячи на місці крапок букву **е** або **и**. Виділіть закінчення.

Пиш..мо, мож..мо, крич..мо, муркот..мо, бурмот..те, буркоч..ш, гуркоч..ш, белькоч..те, бач..мо, волоч..те, стел..ш, свист..мо.

І. Поп'яник. Вечір над Дністром

§ 13. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ ПРИЧИНИ Й НАСЛІДКУ

Про особливості, будову, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних частин причини й наслідку

ПРИГАДАЙМО. 1. На які питання відповідають обставини причини? Яка їхня роль у мовленні? 2. Які сполучники називаємо складеними?

159 А. Утворіть з поданих простих речень одне складнопідрядне з підрядною частиною причини.

1. Вода в озері дуже чиста. 2. Пливеш у човні й бачиш дно.

Б. Поміркуйте, у якому з поданих нижче речень підрядна частина виражає причину, а в якому – наслідок.

1. Пливеш у човні й бачиш усе дно, **бо** вода в озері дуже чиста.
2. Вода в озері дуже чиста, **так що** пливеш у човні й бачиш дно.

В. Зробіть висновок про значення складнопідрядних речень з підрядними частинами причини й підрядними наслідку.

*Підрядна
причини*

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною причини (рос. *придаточной частью причины*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на причину або обґрунтування тієї події, про яку розповідається в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. Земля прекрасна, **тому що** на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик). з якої причини?
[ ], (тому що ...).

2. Люблю людей землі своєї, **бо** й я землі своєї син (В. Сосюра). чому?
[ ], (бо ...).

Підрядна частина причини

відповідає на питання:	з'єднується з головною за допомогою
чому? з якої причини? через що?	сполучників: <i>бо, оскільки, адже, що, тому що, через те що, з тим що, з тієї причини що, у зв'язку з тим що</i>

Підрядна частина причини пояснює головну в цілому, тому питання до підрядної ставимо не від певного слова, а від головної в цілому.

*Складені
сполучники*

Складені сполучники *тому що, через те що, тим що* першою своєю частиною (*тому, через те, тим*) можуть міститися в головній частині, а другою частиною (*що*) – у підрядній. Це буває тоді, коли перша частина є логічно наголошеною і її вимовляємо підвищеним тоном. Кому в такому випадку ставимо перед словом **що**.

ПОРІВНЯЙМО:

1. Я звернувся до брата **тому**, що він старший.
[**тому**], (що ...).
2. Я звернувся до брата, **тому що** він старший.
[ ], (тому що ...).

160 I. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією та правильно наголошуючи слова. Визначте головні й підрядні частини та засоби зв'язку між ними. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. У цьому суєтливому поспіху¹ ми погубили прекрасні слова, бо вони раптом стали непотрібні (С. Пушик). 2. Оскільки такий звичай був лише в Стародавньому Римі, то вислів «відкласти до грецьких календ» означав «ніколи й нічого не зробити» (В. Скуратівський). 3. Годуй діда на печі, тому що й сам там будеш (Нар. творчість). 4. Час – найлютіший кат якраз тому, що він – найгуманніший лікар (В. Пахаренко).

II. Випишіть два речення (на вибір) і підкресліть у них члени речення. Побудуйте схеми цих речень.

III. Доберіть фразеологізм-синонім до виділеного вислову.

161 Перекладіть усно подані речення українською мовою. Перебудуйте їх на складнопідрядні з підрядними причини, використовуючи різні засоби зв'язку, і запишіть.

ЗРАЗОК. *Из-за болезни Андрей не ходил на занятия две недели. – Андрей не ходил на занятия два тиждні, тому що хворів.*

1. Наташе дали отпуск по болезни. 2. Котёнок со страху залез на дерево. 3. Из-за опоздания я не мог понять объяснение учителя. 4. Из уважения к матери я промолчал. 5. Благодаря помощи друга я сумел принять правильное решение.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
благодаря тому что потому что ведь поскольку ибо	завдяки тому що тому що адже оскільки бо

162 Складіть складнопідрядні речення, використавши подані підрядні частини. Утворені речення запишіть, побудуйте їхні схеми. Назвіть засоби зв'язку між частинами.

... бо я жодного разу не грав у хокей; ... адже це наша традиція; ... тому що добро ніколи не забувається; ... оскільки це суперечить правилам поведінки; ... через те що люблю читати пригодницькі романи.

163 Інколи ми потрапляємо в ситуації, коли потрібно відмовити однокласнику, рідній людині, колезі по роботі, випадковому знайомому в його проханні. І не тому, що не хочемо допомогти, а тому, що є вагома причина. Але відмовити так, щоб на вас не ображалися, – це велике мистецтво. Сконструйте декілька речень-відмов за поданими схемами.

¹ *Поспих* – (рос.) спешка.

1. На жаль, я не можу прийти до тебе на день народження ...

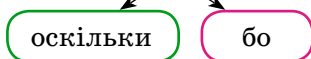
2. Я вас добре розумію, але мушу відмовити ...

3. Вибачте, але я не можу вам назвати адресу фітнес-клубу ...

4. Я хотів би з тобою пограти у футбол, але не зможу ...

Підрядна наслідку

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною наслідку (рос. *придаточной частью следствия*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**
 1. *Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (М. Коцюбинський).
 2. *Листя горобини із зеленого стало жовтим, так що його важко було відрізнити від ягід* (В. Гжицький).

[ ], (так що ...).

Підрядна частина наслідку

на питання НЕ відповідає	з'єднується з головною за допомогою лише сполучника <i>так що</i> (рос. <i>так что</i>)
-----------------------------	---

Сполучник *так що* може ускладнюватися підсилювальними частками *аж, й*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Від головної частини до підрядної частини наслідку питання поставити неможливо.

164 Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядною частиною наслідку. Утворені речення запишіть.

ЗРАЗОК. *Літо було дощове. Трава виросла соковита. – Літо було дощове, так що трава виросла соковита.*

1. Ми маємо потужний веб-сервер. Обробка звітів проходить швидко.
2. Я часто зі старшим братом ходив у боулінг. Під час командної гри я показав найкращий результат.
3. Міська рада ухвалила рішення про зміну назв вулиць і провулків. Наша вулиця відтепер називається Максима Рильського.

165 Доповніть речення першої групи підрядними частинами наслідку, а другої групи – причини. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки.

I. 1. Відеопрезентація була напрочуд¹ корисною ... . 2. Пошкоджені музичні файли вдалося відновити ... . 3. Цього літа ми навчилися кататися на роликівих дошках ... .

II. 1. Нам не вдалося отримати доступу до архівних матеріалів ... . 2. Прохання про надання кредиту не задовольнили ... . 3. Відеоконференцію довелося скасувати ... .

166 Перебудуйте усно речення з підрядними частинами наслідку на складнопідрядні речення з підрядними частинами причини й навпаки.

ЗРАЗОК. Вікна завішували шторами, через те що сонце пекло немилосердно. – Сонце пекло немилосердно, так що вікна завішували шторами.

1. Хлопці вирішили піти раніше додому, оскільки почав накрапати дощ. 2. Місяць пірнає в хмару, так що видніється лише срібний край. 3. У лісі було тихо, бо птахи відлетіли. 4. Густа трава росла біля озера, бо біля нього було багато вологи. 5. Літо було сухим і спекотним, так що трава на газонах почала рано жовтіти.

167 Розгляньте фотоілюстрації екстремальних видів спорту. Складіть за фото 4–5 складнопідрядних речень з підрядними частинами причини й наслідку. Речення запишіть. Назвіть використані засоби зв'язку частин складених речень.

168 Перекладіть усно речення українською мовою. Замініть підрядні частини способу дії підрядними наслідку. Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК. Я спав так крепко, что не слышал будильника. – Я спав дуже міцно, так що не чув будильника.

1. Максим говорил так тихо, что ничего нельзя было расслышать. 2. Огромный лайнер был так близко, что, казалось, можно дотянуться до него рукой. 3. Было так тихо, что слышался треск льда. 4. Марина спела так красиво и искренне, что зрители в зале встали и долго аплодировали.

СЛОВНИЧОК

Дотяну́ться – (укр.) дотягну́тися; і́скренне – (укр.) щиро; аплоді́ровать – (укр.) аплодува́ти.

¹ Напрóчуд – (рос.) на удивлénие.

169 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні підрядна частина способу дії й ступеня, а в другому – наслідку. У якому реченні виділене слово *так* є частиною сполучника?

підрядна способу дії й ступеня

1. Очерет шумів так, що заглушав навіть думки.

підрядна наслідку

2. Погода стояла сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли.

170 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Визначте види складнопідрядних речень. Побудуйте схеми.

1. Не бував ти у наших краях бо відтіль не таким(би) вернувся (*П. Тичина*). 2. Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця так що дерева потопали в ньому (*М. Коцюбинський*). 3. Сердега так перелякався що аж тр(е,и)мтить (*Л. Глібов*). 4. Погода стояла тепла і сонячна так що ши(б,п)ки на вікнах аж миготіли (*Гр. Тютюнник*). 5. Молоді, чорняві скрипалі позакидали голови назад так що на їх ледве держалися шапки (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Здоровен(н)ий дуб розлягся ро(з,с)ширився своїм кострубатим гіл(л)ям так що аж темно під ним (*М. Коцюбинський*). 7. На б́ерезі ставало темно тому що з берега насувала ва(ж,ш)ка чорна хмара (*О. Донченко*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

171 Запишіть слова разом або через дефіс. Правильність написання перевірте за словником.

Пів/Києва, пів/дороги, пів/околиці, пів/Одеси, пів/яблука, пів/Ялти, пів/апельсина, пів/Харкова, пів/ялини, пів/сторінки, міні/диктант, пів/їдальні, прес/конференція, прем'єр/міністр.

§ 14. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ МЕТИ, УМОВИ, ДОПУСТУ

Про особливості, роль у мовленні та засоби зв'язку в реченнях з підрядними частинами мети, умови, допусту

172 А. Зіставте речення. На що вказує підрядна частина в кожному з них?

Як не буде птахів, то і людське серце стане черствішим (*М. Стельмах*).

Лелека крилатий, лелека старий вернувся до білої хати, **аби** лише вдома вмирати (*М. Ткачук*).

Б. Зіставте речення. Поставте питання від головної частини до підрядної. Які засоби зв'язку використано в кожному реченні?

Життя не кінчається смертю, **якщо** залишається сад (*В. Терен*).

Щоб твоя щаслива літувала доля, заступлю дорогу осені й журбі (*С. Жадан*).

В. Зробіть висновок, чим різняться між собою складнопідрядні речення з підрядними частинами мети й підрядними частинами умови.

Підрядна мети

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною мети (рос. *придаточной частью цели*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на мету того, про що розповідається в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. *Арсен примружив очі, **аби** надовше затримати в уяві картини рідної землі...* (В. Малик). [ ], (**аби** ...).

2. *Садили під тином ми акації колючі, **щоб** затинок і захист нам дали* (М. Рильський). [ ], (**щоб** ...).

Підрядна частина мети

відповідає на питання:
з якою метою? навіщо?

з'єднується з головною за допомогою
сполучників: <i>щоб</i> (<i>щоби</i>), <i>аби</i> , <i>для того щоб</i> , <i>заради того щоб</i> , <i>на те щоб</i> , <i>з тією метою щоб</i> , <i>з тим щоб</i>

Сполучники *аби*, *щоби* поширені здебільшого в усному мовленні.

Складені сполучники

Складені сполучники *для того щоб*, *заради того щоб*, *на те щоб*, *з тією метою щоб*, *з тим щоб* першою своєю частиною (*для того*, *заради того*, *на те*, *з тією метою*, *з тим*) можуть міститися в головній частині, а другою частиною (*щоб*) – у підрядній. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. *На березі зупиняться рибалки, **для того щоб** зварити з риби юшки.*
2. *На березі зупиняться рибалки **для того, щоб** зварити з риби юшки.*

В обох реченнях маємо підрядну частину мети, засобом зв'язку є сполучник *для того щоб*.

173 Доберіть до поданих підрядних головні частини. Утворені речення запишіть. Поставте усно питання від головної частини до підрядної. Назвіть засоби зв'язку між цими частинами.

1. **Для того щоб** стати гарним діджеєм ... .
2. ... **з тією метою щоб** отримати вільний доступ до інформації.
3. ... **з тим щоб** стати учасником обласного етапу конкурсу.
4. Громадські активісти, **аби** на вулицях міста було гарно й затишно, ...
5. **Щоб** мати добрих приятелів ... .

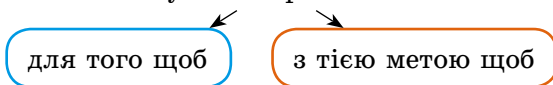
174 Уявіть, що ви відомий археолог і мандрівник. Вас запросили взяти участь у міжнародній прес-конференції, на якій ви маєте відповісти на запитання журналістів. Сконструйте для своїх відповідей складнопідрядні речення за поданими схемами.

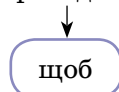
1. Треба знати історію рідного краю ...

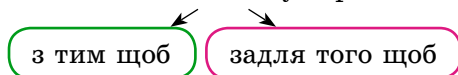
2. Історичні, археологічні музеї створюються ...

3. Археологічні розкопки потрібно проводити для того ...

4. Після закінчення школи я пішов навчатися в інститут археології ...

175 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, у якому з поданих речень є підрядна частина мети. Відповідь обґрунтуйте.

1. І де в світі тая сила, **щоб** в бігу її спинила? (І. Франко).
2. Кожна мати хоче, **щоб** її діти росли розумними і щасливими (О. Квітневий).
3. Чи зумієш ти літати, **щоб** зі мною в парі бути? (М. Вороний).

Підрядна умови

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною умови (рос. *придаточной частью условия*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на умову, за якої можливе те, про що йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. **Коли б** у людства не було фантазії, **було б** стократ на світі важче жити (Г. Коваль). за якої умови?
(коли б ...), [ ].

2. **Ніхто** нам не збудує держави, **якщо ми самі її собі не збудуємо** (В. Липинський). за якої умови?
[ ], (якщо ...).

Підрядна частина умови

відповідає на питання: за якої умови?	з'єднується з головною за допомогою сполучників: якщо (якщо б), коли (коли б), як, якби, аби, раз
---	---

Співвідносне слово

У головній частині сполучникам може відповідати співвідносне слово-частка **то**. **НАПРИКЛАД:** 1. **Якщо** пошукаєш у книгах мудрості, **то** знайдеш велику користь для душі своєї (Нестор). 2. **Аби** я був чародієм, **то** хіба не повернув би їх [лебедів] (М. Стельмах).

176 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, як ви розумієте висловлене в них.

1. Ні ти не знаєш добре України якщо на Запоріжжі не бував (*П. Ребро*).
2. Якщо не зможу нічим любій Вітчизні прислужитись тоді з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому їй не шкодити (*Г. Сковорода*).

II. Побудуйте схеми речень.

177 *КОЛО ДУМОК*. Поміркуйте, чому в першому реченні підрядна частина часу, а в другому – умови. Якою частиною мови є виділене слово *як*?

підрядна часу

1. **Як** почав Саверій партизанити в рідних місцях, то помалу зібрав до себе всіх колишніх друзів (*М. Малиновська*).

підрядна умови

2. **Як** на весні земля добре ореться, буде добрий рік (*О. Кобилянська*).

178 І. Запишіть речення українською мовою, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Для того чтобы стать разумным и властным хозяином природы нужно знать её законы и уметь ими пользоваться (*И. Гончаров*). 2. Когда друзья шагают рядом то можно горы повернуть (*Е. Долматовский*). 3. Чтобы полюбить музыку надо прежде всего её слушать (*Д. Шестак*). 4. Если счастье видишь вперёд быстрее иди (*Нар. творчество*).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
чтобы	щоб, щоби
для того чтобы	для того щоб
дабы	щоб, аби
с тем чтобы	з тим щоб
кабы	якби
если	якщо
ежели	якщо

СЛОВНИЧОК

Властный – (укр.) владний; *в других* – (укр.) в інших; *прежде всего* – (укр.) насамперед, перш за все.

II. Визначте види складнопідрядних речень. Зіставте використання підрядних сполучників мети й умови в українській та російській мовах.

179 Перебудуйте подані прості речення на складнопідрядні з підрядними частинами умови. Утворені речення запишіть. Назвіть засоби зв'язку між частинами.

ЗРАЗОК. *Добре організувавши роботу, можна досягти високих результатів. – Якщо добре організувати роботу, то можна досягти високих результатів.*

1. Без пісні життя стає безбарвним і сумним.
2. Бажаючи розібратися в людях, прагни спочатку пізнати себе.
3. Добре підготувавши домашні завдання, можна отримати гарні оцінки.
4. Лише усвідомлення свого призначення дає нам змогу по-справжньому відчувати задоволення від життя.
5. Наполегливою працею можна досягти успіху.

Підрядна допусту

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною допусту (рос. *придаточной уступительной*) називають таке складне речення, у якому підрядна частина виражає твердження, у супереч якому відбувається дія головної частини.

НАПРИКЛАД: *Хоч земля вся укрита снігами, моє серце в цвіту* (В. Сосюра).

незважаючи на що?

(хоч ...), [ ].

Підрядна частина допусту

відповідає на питання:	з'єднується з головною за допомогою
незважаючи на що? усупереч чому?	сполучників: хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що, хай, нехай, нащо; сполучних слів: як не, куди не, хто не, скільки не та ін.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо підрядна частина допусту стоїть перед головною, то в реченні можуть бути протиставні сполучники *а, та, зате, проте, однак, але*. НАПРИКЛАД: 1. *Хоч і тепло ще, а осінь вже підходить крадькома* (Н. Забіла). 2. *Хоч козацька держава існувала не довго, однак вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості* (Із журналу).

180 I. Прочитайте речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації та правильно наголошувати слова. Визначте межі головної й підрядної частин.

1. Хай лютує, казиться зима, все здолають людські теплі руки (В. Сосюра). 2. І настрілявшись, вертались ми щасливі, дарма що промахів чимало в нас було (М. Рильський). 3. Хоч тільки середина липня, але горобина починала червоніти (М. Малиновська). 4. Молодий капітан, дарма що ця частина океану була далеко поза морськими шляхами, вимагав од нічної вахти якнайсуворішої пильності (Жуль Верн).

II. Поставте питання від головної частини до підрядної. Назвіть засоби зв'язку. Побудуйте схему останнього речення.

181 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, виділяючи підрядні частини допусту комами.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
хотя	хоча, дарма що
пусть	хай (нехай)
как ни	як не
где ни	де не
какие бы ни	які б не
несмотря на то что	незважаючи на те що

1. *Хотя* ложь ещё живёт но совершенствуется только правда (Максим Горький). 2. *Какие бы* пути куда бы ни вели но в целом мире не найти милей родной земли (В. Инбер). 3. *Предвечерний ветер* как бы он ни был тепел всегда несёт с собой запах талого снега (К. Паустовский). 4. Часто пытаются родители воплотить в *детях* свои несбывшиеся мечты и заставляют их заниматься музыкой, рисованием, фигурным катанием, языками *хотя* у детей нет к этому склонностей (О. Кунц).

СЛОВНИЧОК

Совершѣнствується – (укр.) вдосконалюється; *предрассвѣтный* – (укр.) досвітній, передсвітінковий; *воплощѣть* – (укр.) втілювати; *несбывшияся* – (укр.) нездійснені.

II. Зіставте написання виділених слів в українській і російській мовах.

182 I. Прочитайте текст. Сформулюйте його тему й основну думку. Яких відомих учених, що є гордістю України, ви знаєте?

ІВАН ПУЛЮЙ

Гордістю й славою України є відомий у світі фізик Іван Пулюй.

Народився майбутній учений у 1845 році в містечку Гримайлів на Тернопільщині в родині священика. За бажанням матері Іван вступив на богословський¹ факультет Віденського університету, хоча його набагато більше приваблювали природничі й точні науки. Вирішивши присвятити своє життя науці, юнак продовжив навчання на філософському факультеті цього самого університету, а в навчальному закладі Страсбурга здобув ступінь доктора філософії.

Іван Пулюй є винахідником² багатьох фізичних та електротехнічних приладів. Багато з винаходів українського фізика одержали високі нагороди, зокрема на всесвітній виставці в Парижі. Саме Пулюєві належить першість винаходу рентгенівських променів. Як свідчать незаперечні факти, К. Рентген просто скористався результатами копіткої праці нашого земляка й поспішив першим публічно оголосити їх результати.

Про свою батьківщину Іван Пулюй ніколи не забував, хоч десятиліттями був вимушений жити й працювати в чужоземному оточенні у Відні й Празі. Річ у тому, що намагання вченого отримати посаду в Київському університеті наразилися на шалений опір царських урядовців.

Помер великий учений у Празі 1918 року й там же похований, хоч мріяв упокоїтися на рідній українській землі (За С. Зворським).

II. Випишіть із тексту три складнопідрядних речення з підрядними частинами допусту. Побудуйте схеми цих речень.

Іван Пулюй

183 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Кого, на вашу думку, можна вважати великими українцями?

184 Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядні речення з підрядними частинами допусту. Намагайтеся використати різні сполучники.

ЗРАЗОК. *Відокремлені князівства були значною мірою самостійними. Князівства часто ворогували між собою. – Хоча відокремлені князівства були значною мірою самостійними, вони часто ворогували між собою.*

¹ *Богословський* – прикм. до *богослов'я*. *Богослов'я* – сукупність церковних учень про Бога й догмати релігії; теологія.

² *Винахідник* – (рос.) изобретатель.

1. У нашому місті ще немає велотреку¹. Наші земляки були найкращими з велотуризму. 2. Підготовка до експедиції продовжувалася. Була дуже холодна зима. 3. У вікно вривалося свіже повітря. Було душно. 4. Мені не вдалося зустрітися з фаворитами футбольного турніру. До бліц-інтерв'ю з ними я готувався дуже ретельно. 5. Ставок був далеко від нашого села. Ми часто ходили на ставок ловити рибу.

185 Складіть і запишіть речення за схемами. Визначте вид підрядних частин, поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. [ ], (для того щоб ...).
2. [ ], (аби ...), [ ].
3. (якщо ...), [ ].
4. [ ], (дарма що ...).
5. (хоч ...), [але].

186 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть замітку (6–7 речень) на веб-сайт вашого навчального закладу про одну з останніх подій, яка відбулася в школі, місті, селі чи області. Використайте два складнопідрядних речення з підрядною частиною мети, умови або допусту.

ВАРІАНТ Б. Напишіть замітку (6–7 речень) до шкільної газети на одну з тем: «Дружба – це насамперед віра в людину», «Не скупися людям на добро». Використайте два складнопідрядних речення з підрядною частиною мети, умови або допусту.

187 І. Прочитайте прислів'я. Поясніть їхнє значення. За яких життєвих ситуацій можна було б використати кожне з них?

1. Щоб лиха не знати, треба своїм плугом орати. 2. На те щука в річці, щоб карась не дрімав. 3. Не допоможе й булава, коли дурна голова. 4. Не клади пальця в рот, бо відкусять. 5. Де сила панує, там правда мовчить. 6. Чоловік має два вуха, щоб більше слухав, і один язик, щоб менше говорив. 7. Як немає сили, то й світ не милий.

ІІ. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми. Визначте види складнопідрядних речень.

188 Утворіть від поданих слів і запишіть просту форму вищого ступеня порівняння прикметників.

ЗРАЗОК. Широкий – ширший.

Дорогий, високий, дужий, близький, вузький, довгий, білий, низький, поганий, великий.

§ 15. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Про речення, у яких є одна головна та кілька підрядних частин, а також про розділові знаки в таких реченнях

189 А. Прочитайте речення. Одну чи кілька підрядних частин має кожне з них? А скільки головних? Як ці частини розміщено?

1. Настане час, **коли** наші нащадки дивуватимуться, **що** ми не знали таких очевидних речей (*Сенека Молодший*). 2. **Коли** притомить нас дорога

¹ Велотрэк – спеціально обладнана доріжка для велосипедних змагань і тренувань.

(дорога не у рік, а в вік), нап'ємось грому молодого, **як** п'ють з беріз холодний сік (Є. Гуцало). 3. Милуюсь неповторною красою, **яку** природа на землі створила, **яку** для нас навіки оживила незнаною щедротною рукою (В. Грінчак).

Б. У якому з наведених речень підрядна частина залежить не від головної частини, а від іншої підрядної?

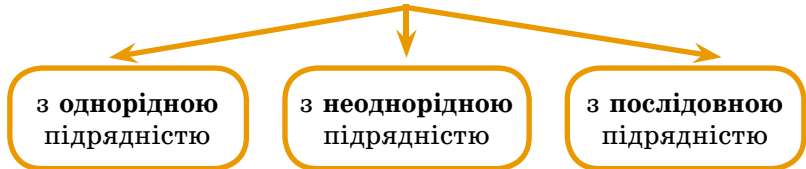
В. Зробіть висновок щодо особливостей будови складнопідрядного речення з кількома підрядними.

Види підрядності

Однорідна підрядність

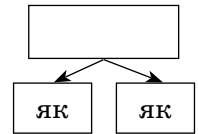
Складнопідрядним реченням з кількома підрядними частинами (рос. *несколькими придаточными*) називають складне речення, у складі якого є одна головна й дві або більше підрядних частин.

Залежно від структури складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяють на три види:

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю однакові за значенням підрядні частини стосуються одного спільного слова в головній частині чи головної частини в цілому. У таких реченнях підрядні частини завжди одного виду. **НАПРИКЛАД:**

Розкажи, **як за горою сонечко сідає**, **як у Дніпра веселочка воду позичає** (Т. Шевченко).

У наведеному реченні обидві підрядні частини є з'ясувальними й стосуються одного дієслова-присудка *розкажи* в головній частині.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю в другій і наступних підрядних частинах сполучник чи сполучне слово можемо пропускати, а між цими частинами можемо вживати сполучник сурядності. **ПОРІВНЯЙМО:**

Сполучник повторюємо	Сполучник НЕ повторюємо
Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як у небі співають хори, як грають оркестри (М. Коцюбинський). [ ], (як ...), (як ...).	Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як у небі співають хори і грають оркестри. [ ], (як ...) і (...).

Нове свято радувало вже тим, що було тепло, що зеленіли дерева, що весело щебетали пташки. [ ], (що ...), (що ...), (що ...).	Нове свято радувало вже тим, що було тепло, зеленіли дерева, весело щебетали пташки (В. Минко). [ ], (що ...), (...), (...).
--	--

**Розділові
знаки**

Між двома однорідними підрядними частинами, з'єднаними одиничним сурядним сполучником *чи, або, та* (= *і*), *і* (*й*), *кому не ставимо*. **НАПРИКЛАД:**

Пройшло немало років, **як** погас вогонь війни **і** вичахли гармати (Д. Луценко).

[ ], (**як** ...) **і** (...).

190 Доведіть, що подані речення є складнопідрядними з однорідною підрядністю. Побудуйте схеми цих речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Біда навчить, **кому** руку подати **і** від **кого** прийняти чесний хліб (Д. Павличко). 2. Не знаєм, де грози оселя, **чи** є туди які стежки (Є. Гуцало). 3. Я тут живу, на добрій цій землі, **де** йдуть дощі **і** дозріває колос, **де** білим цвітом облітають дні **і** став піснями мій жіночий голос (Г. Чубач). 4. Там, **де** Ятрань круто в'ється, **де** холодна вода, там дівчина воду брала, чорнобрива, молода (Нар. творчість).

191 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Побудуйте його схему.

Бринять живою радістю ліси **як** ранок спалахне на небокраї **як** сонце огняне завісу піднімає із їх первісної **і** чистої краси (В. Симоненко).

192 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. Які почуття охоплюють вас, коли ви споглядаєте картину «Джоконда»?

Л. да Вінчі.
Мона Ліза (Джоконда)

ТАЄМНИЦЯ «ДЖОКОНДИ»

«Джоконда» – найзагадковіший твір Леонардо да Вінчі. І досі не з'ясовано, кого насправді зображено на картині, чому ця жінка в жалобі й водночас усміхається, що хотів сказати людству цією роботою майстер.

Про «Джоконду» напевне відомо лише те, що її написано на початку XVI століття. Спочатку вважали, що на картині зображено портрет Мони Лізи, дружини багатого флорентійського купця. Згодом з'явилися інші версії про те, що на картині не жінка, а чоловік, що Леонардо створив автопортрет. Версії й досі продовжують виникати час від часу...

Завдяки характерній особливості творчості художника, «Джоконда» сприймається як образ людини взагалі. Кожний бачить у ній

те, що йому близьке, що хвилює, болить. Тобто вона в одному образі уособила все людство з його минулим і майбутнім, жіночим і чоловічим початками, миттєвим і вічним, тривалою боротьбою між добром і злом.

«Джоконда» – це не портрет коханої жінки. Це сповідь¹ художника у фарбах, його розуміння людини, світу, самого себе (За Є. Богатом).

II. Випишіть із тексту три складнопідрядних речення з однорідною підрядністю. Обґрунтуйте свій вибір. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи.

193 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* З'ясуйте, скільки частин має подане речення. Поясніть, чому немає коми перед виділеним сполучником *і*.

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (Л. Костенко).

194 Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень, визначте вид підрядності.

1. Я ладен стати й грудкою земною аби шуміла поруч дець ріка і небо голубіло наді мною (Д. Луценко). 2. Люблю весну коли плюскочуть ріки коли рида од щастя соловей і заглядає сонце під повіки у тишині задуманих алей (В. Сосюра). 3. А коли відлетять в далину журавлі і зів'яну дець квіткою в житах волошковою та калина червона на могилі моїй буде вічно співати українською мовою (Є. Лещук). 4. Як гарно коли йде надворі дощ а в хаті теплий дух снує духмяний (Г. Дудка).

195 Складіть і запишіть речення за схемами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. [ ], (що ...) і (що ...).

3. [ ], (що ...), (...).

2. [ ], (що ...), (що ...).

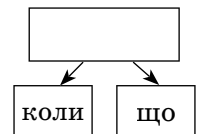
Неоднорідна підрядність

У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини по-різному пояснюють головну частину, а саме:

- підрядні частини одного або різних видів стосуються різних слів у головній частині;
- одна підрядна частина стосується всього змісту головної частини, а друга – якогось слова в головній частині;
- підрядні частини різного виду стосуються одного слова в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

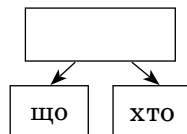
1. *Коли в тебе віра у працю згасає, поглянь на ту річку, що скелі зриває* (Ю. Гойда).

(коли ...), [ ], (що ...).

¹ Сповідь – (рос.) ісповедь.

2. Ті, **що знаходять підкову**, ніколи не думають про того, **хто загубив її** (В. Симоненко).

[, (що ...) , (хто ...)].

196 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте кількість підрядних частин у кожному реченні. Побудуйте схеми речень.

1. Супротивник який розкриває ваші помилки набагато корисніший за друга що приховує їх (*Леонардо да Вінчі*). 2. Коли папір з'явився на українських землях сказати важко бо через війни й пожежі мало старовинних документів збереглося (*А. Коваль*). 3. Тільки коли ми досягаємо мети ми вирішуємо що шлях був правильний (*П. Валері*). 4. Коли подме вітерець зламана бадиллина так поскрипує наче дивовижна істота скімлить і легенько стукає зубами (*Є. Гуцало*). 5. Із щедрівок які взимку виспівувались під вікнами добрих людей я знав що за плугом навіть сам Бог ходив... (*М. Стельмах*).

II. Підкресліть займенники як члени речення.

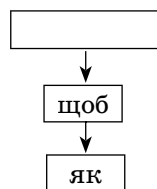
Послідовна підрядність

У складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю перша підрядна частина залежить від головної частини, друга – від першої підрядної, третя – від другої і т. д.

НАПРИКЛАД:

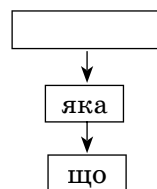
1. Епохо, дай мені завзяття на кожен день, на кожную мить, **щоб міг нащадкам розказати я про те, як ми навчились жити** (П. Сингаївський).

[, (щоб ...) , (як ...)].

2. У садку панує урочиста, замислена тиша, **яка мимоволі примушує прислухатися до того, що діється в твоїй душі** (Є. Гуцало).

[, (яка ...) , (що ...)].

197 Доберіть до кожного речення схему. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Хто не вмів мовчати, поки не настане час говорити й діяти, той не справжня людина (*Т. Карлейль*).
2. Перше слово, з якого хочеться почати, коли пишеш про Львів, – це любов (*Р. Лубківський*).
3. Добре, що напроти його будинку знаходився сад, звідки долинали пташині голоси (*І. Цюпа*).
4. Василько захвилювався, почав закидати вудочку майже раз по раз і міняти черв'яків, бо ті, що побували у воді, здавалися йому негодящими (*Гр. Тютюнник*).

- А ( ), ( ), [ ].
- Б [ ], ( ), ( ).
- В [, ( ), ( ),]
- Г [ ], (, ( ),).

198 І. Спишіть складнопідрядні речення з послідовною підрядністю, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Шум дощу був такий спокійний і тихий що зовсім не вірилося що в таку ніч тисячі людей місять болото по грузьких дорогах (*Гр. Тютюнник*). 2. Я ніколи не забуду тих важких часів які випали на долю мого народу коли я ще грався в ляльки (*Ю. Збанацький*). 3. Школа є доброю тільки тоді коли вона усвідомила ті основні закони якими живе народ (*Л. Толстой*). 4. Машина мчить краєм степу звідки на всю широчінь видно морську затоку і скелю крейсера що видніє в сліпучій далечі (*Олесь Гончар*). 5. Мене приніс на наш город лелека що знов за мною прилетить здалека і вже навіки віднесе туди де книг крильми шумить бібліотека (*Д. Павличко*).

II. Побудуйте схеми речень. Визначте види підрядних частин.

Розділові знаки

Між двома сполучниками на зразок **що якщо, що якби, що коли** і под. перед другим сполучником **кому не ставимо**, якщо частину, введену другим сполучником, не можна опустити (в наступній частині речення є співвідносне слово **то**).

199 *КОЛО ДУМОК*. З'ясуйте, чому в першому реченні між виділеними сполучниками кому ставимо, а в другому – ні. Побудуйте схеми речень.

1. Теж на болоті росли кумедні кактуси і ніжні мімози, **що, коли** до них приторкнутися, звертали своє листячко (*Олег Ольжич*).

2. Отут, серед цвіту, здається, **що якби** людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі і природі (*Є. Гуцало*).

200 І. Прочитайте текст. Поміркуйте, чим для кожного з нас є батьківська оселя.

БАТЬКІВСЬКИЙ ДІМ

Для нас Земля безмежно дорога, бо на ній є той маленький клаптик, де ми робили свої перші кроки, де ми відкривали для себе навколишній світ. Тут нам уперше забриніли¹ звуки рідної мови, завдяки якій ми усвідомили самих себе й відчули гордість від того, що можемо думати. Тут ми навчилися відповідати усмішкою на усмішку та співчуттям на чужий біль.

Образ батьківської хати, хоч де б ми були, скрізь супроводить нас. Біліє вона на земній кулі, ніби маяк серед незорого моря...

Навесні вона дарує нам веселе дзюрчання струмків, що дружними зграйками біжать з-під снігу, та перші, розбуджені теплим дощем листоч-

Козацький хутір Галушківка
(Дніпропетровщина)

¹ *Забриніти* – (рос.) зазвучать.

ки. Над нею в бездонній блакиті неба жайворонки розсипають радісну, зіткану з променів сонця пісню.

Настає літо, і, розлившись нестримною¹ повинню, хату затоплює зелень.

Приходить зима й по-святковому прибирає опустілі ниви. Тоді Чумацький Шлях довго дивиться згори на засніжену хату й будить мрії про ніким ще не бачені далекі світи.

Ці неозорі рівнини невимовно хвилюють, викликають гордість, бо ти народився на цій землі, у цьому світі, безмежному й таємничому (*Із журналу*).

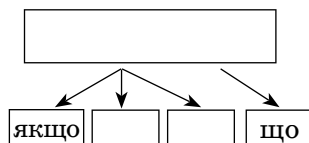
II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Побудуйте схеми цих речень.

III. Доберіть якнайбільше синонімів до іменника *дім*. За потреби скористайтеся словником синонімів.

Змішана підрядність

Серед складнопідрядних речень з кількома підрядними є речення, у яких поєднують однорідну, неоднорідну чи послідовну підрядність. **НАПРИКЛАД:**

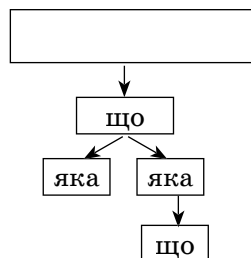
1. *Якщо тебе мужність покине крилата, байдужість підступить, душа обміліє, знайди безіменну могилу солдата і вічний вогонь, що над ним пломеніє* (Л. Забашта).

(якщо ...), (...), (...), [ ], (що ...).

Однорідна й неоднорідна підрядність

2. *Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана рідним народом, яка живиться з народних джерел, що ніколи не замулюються* (П. Панч).

[ ], (що ...), (яка ...), (яка ...), (що ...).

Послідовна й однорідна підрядність

201 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте по черзі за схемами види підрядності речень. За трьома схемами (на вибір) складіть і запишіть речення.

1. (хоча ...), [ ], (коли ...).

4. [ ], (щоб ...), (бо ...).

2. (щоб ...), (щоб ...), [ ].

5. [ ], (коли ...), (як ...).

3. [ ], (...), [ ], (...).

6. [ ], (...), (...), [ ], (...).

202 I. Спишіть, розставляючи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю, потім – з однорідною, а потім – з послідовною.

1. Але правди в брехні не розмішуй не ганьби все підряд без пуття бо на світі той наймудріший хто найдужче любить життя (*В. Симоненко*).

¹ *Нестримний* – (рос.) неуправляемый.

2. Як тільки наступив вечір попереду встали силуети гір ніби вони виступали з блакиті самого небосхилу (*Олесь Гончар*). 3. Ми працю любимо що в творчість перейшла і музику палку що ніжно серце тисне (*М. Рильський*). 4. Напитай мене, брате, хату щоб корінням росла з Дніпра і щоб вікнами для добра слала пісню свою багату (*М. Боровко*). 5. Тепер чекай коли наснитися літо і спогади у серці оживуть (*І. Турчин*). 6. На твоєму людському шляху каміння яке ти повинен прибрати щоб тим хто за тобою було легше (*В. Сухомлинський*). 7. Скільки б не судилося страждати все одно благословлю завжди день коли мене родила мати для життя для щастя для біди (*В. Симоненко*).

II. Побудуйте схему одного речення з кожної групи (на вибір). Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

203 I. Доберіть до поданих складнопідрядних речень ще по одній підрядній частині й запишіть. Чи завжди потрібно повторювати сполучник, якщо підрядні частини однорідні?

1. Здавалося, що сніг ітиме весь день. 2. Мені подобається, коли соковиті яблука падають у траву. 3. Я довго їхав польовою дорогою, уздовж якої цвітуть сині сокирки. 4. У юності я регулярно влаштовував собі сповідь, що я зробив за місяць доброго. 5. Земля відчуває своїм лоном, що скоро вже настане весна. 6. Коли надходить темна ніч, ліси дзвенять німою тугою.

II. Визначте види утворених складнопідрядних речень з кількома підрядними.

 204 I. Поміркуйте, чи можна наведене речення вважати складнопідрядним із послідовною підрядністю. Наведіть аргументи для підтвердження думки.

Хтось сказав, що всі люди, скільки їх є на світі, філософи (*Ю. Збанацький*).

II. Прочитайте речення. Поясніть, чому в ньому стоять поряд два підрядні сполучники *що* і *коли* б. Для чого використано кожен з них? Побудуйте схему речення.

Прошите яскравими зорями небо звисає так низько, що, коли б не скеля, яка його підпирає, воно спустилося б прямо на нас (*А. Дімаров*).

 205 Підготуйте й запишіть коротке висловлення (5–7 речень) на одну з тем: «Береться мудрість не із заповітів», «Найважче – це творення самого (самої) себе». Використайте два речення з кількома підрядними.

206 I. Запишіть речення українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вид підрядності.

1. Святослав представил себе что бы случилось если бы вдруг погас этот огонёк и если бы у него не оказалось при себе электрического фонарика (*В. Кожевников*). 2. Мы знали что под рыхлым снегом если разгresti его руками ещё можно найти свежие лесные цветы (*К. Паустовский*). 3. Впереди куда вела дорога было немного светлее потому что за плотными тучами брезжили отблески безрадостного декабрьского дня (*В. Солоухин*). 4. Через окно я увидел как большая серая птица села на ветку клёна в саду (*К. Паустовский*).

СЛОВНИЧОК

Вдру́г – (укр.) ра́птом; *ру́хливий* – (укр.) пухкий, ріхлий; *плотный* – (укр.) щільний; *бре́зжить* – (укр.) мерехтіти, миготіти, зоріти; *безра́достный* – (укр.) безрадісний.

II. Порівняйте підрядні сполучники та сполучні слова, використані в поданих реченнях та в реченнях, записаних вами.

207 Спишіть слова, ставлячи замість крапок пропущену букву **е** або **и**. Правильність написання перевірте за словником.

Поп..лястий, мер..хтіти, продзв..нів, прин..су, ч..кати, справ..длиий, др..жати, кр..слатий, заст..лаю, ш..нель, виш..нька, печ..во, мереж..во, мар..во, пр..зидент, д..ректор, пр..амбула, пр..стижний.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Розподіліть запропоновані завдання для виконання групами. Представте результати своєї роботи.

Проект

1. Підготуйте диктант на тему «Розділові знаки в складнопідрядному реченні» (8–10 речень).
2. Складіть і розіграйте за особами гумористичний діалог на довільну тему, увівши до нього 3–5 складнопідрядних речень.
3. Намалюйте афішу концерту улюбленого виконавця та створіть невеликий словесний опис цієї афіші з уживанням складнопідрядних речень.
4. Створіть плакат «Поради друзі» та складіть невеликий текст з обґрунтуванням цієї поради (з використанням складнопідрядних речень).
5. Випишіть із газетних чи журнальних публікацій по три приклади кожного виду складнопідрядних речень з кількома підрядними.

§ 16. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

208 I. Прочитайте текст. Яке речення виражає основну думку прочитаного? Чи доводилося вам бути свідком вияву нетактовності з боку інших людей?

БУДЬТЕ ТАКТОВНИМИ

Намагайтеся завжди бути тактовними і стежте за тим, щоб словами не образити інших людей...

Пригадую, як картала себе одна моя знайома, припустившись грубої нетактовності. Вона підійшла саме тоді, коли я говорив із чоловіком, якого вона не знала. Я познайомив їх. Чоловік розповідав про те, як багато лиха зазнав він останнім часом. Моя знайома сказала на те:

«Не переймайтеся. Головне – це здоров'я. Ви ж не каліка. Усе буде добре». Коли той чоловік попросився й пішов, вона побачила, що він сильно шкутильгав, бо одна нога в нього була коротша.

Деякі люди спочатку говорять, а потім думають. А треба навпаки. Перед тим, як щось говорити, зважте, чи нікого не образить те, що ви хочете сказати (За І. Томаном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. З'ясуйте за допомогою тлумачного словника лексичні значення слів *тактовність*, *ввічливість*. Доберіть до них синоніми.
2. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте вид підрядності.
3. Побудуйте схеми виписаних речень.
4. Знайдіть складнопідрядні речення з однією підрядною. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного з них.
5. Складіть і запишіть речення, яке за будовою відповідало б останньому реченню тексту.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Спілкування – велике мистецтво, якого потрібно наполегливо вчитися. Щоб стати успішною людиною, треба стежити за тим, як і про що ми говоримо. Упродовж життя людина пізнає секрети спілкування, учиться на чужих і власних помилках. Багато корисних порад щодо того, як стати гарним співрозмовником, як знайти спільну мову з друзями й діловими партнерами, як підтримувати доброзичливі стосунки з людьми та багато іншого, є в книжках Іржі Томана «Мистецтво говорити» та Дейла Карнегі «Як знаходити друзів і впливати на людей». Прочитайте ці книжки й поділіться своїми «знахідками» з однокласниками, рідними, знайомими.

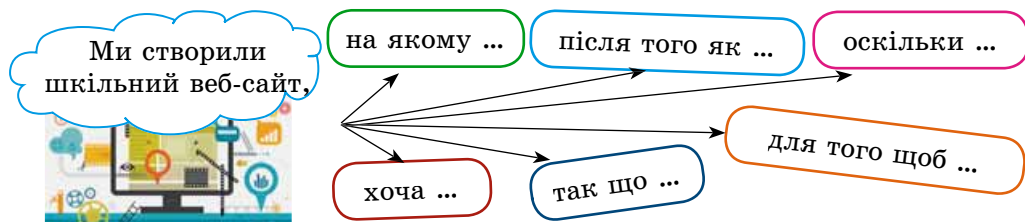
209 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми. Визначте вид підрядності (однорідна, неоднорідна, послідовна).

1. Мовили що колись із цього каменя боги деревлянської землі скинули в чорторії якогось київського заброду-священника що хотів був їх віру замінити новою, ромейською (Р. Іванченко). 2. Коли **землероби** обсіювалися і наставало більше часу коли проміння сонця припікало відчутніше і розвиток органічного життя йшов швидше слов'яни справляли свято на честь Лада (Я. Головацький). 3. Там де річка перетинає давні кристалічні породи над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила що нагадує голову древнього рицаря який вдивляється в блакить річки (Г. Скурлат). 4. Отакого вечора коли цвітуть садки і з кожного лунає знеможливе пташине **щебетання** гостріше відчуваєш самого себе і все те, що тебе оточує (Є. Гуцало). 5. Тиша стояла така містка¹ що Дмитро почув як б'ється його серце (Є. Гуцало).

II. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їх творення.

¹ *Місткий* – який охоплює багато явищ, якостей; всеосяжний.

210 Складіть і запишіть складнопідрядні речення, використовуючи подану схему. Визначте вид складнопідрядних речень.

211 Запишіть речення українською мовою. Зіставте використання підрядних сполучників і сполучних слів в українській та російській мовах.

1. Не ищи правды в других, когда её в тебе нет (*Нар. творчество*).
2. Какие бы пути куда бы ни вели, но в целом мире не найти милей родной земли (*В. Инбер*).
3. Когда я зря минуту потерял, мне жаль себя (*С. Островой*).
4. Дети, растущие в спортивной семье, обычно рано приобщаются к увлечению родителей (*Из журнала*).
5. Хотя ложь ещё живёт, но совершенствуется только правда (*Максим Горький*).
6. Если человек нашёл своё призвание, труд становится для него радостью (*Г. Титов*).

СЛОВНИЧОК

Зря – (укр.) дарёмно; *приобщаться* – (укр.) долучатися; *совершенствуется* – (укр.) удосконалюється; *призвание* – (укр.) покликання.

212 I. Напишіть текст під диктовку. Написане звірте з надрукованим. Поясніть суть допущених помилок, якщо такі були.

Далекий вогник на хуторі біля містечка здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям. От аби й нам узяти одну зірку у свою оселю... І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я вхожу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголов'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки (За *М. Стельмахом*).

II. Побудуйте схему першого речення.

213 Відредагуйте усно речення. Поясніть суть допущених помилок у вживанні сполучників.

1. Протокол зборів підписали всі члени комісії, одначе з окремими зауваженнями.
2. Оленко, одягнни теплішу куртку, зважаючи на те що сьогодні прохолодно.
3. Учитель сказав, що Дмитро пропустив багато уроків, що може погано вплинути на успішність, що є неприпустимим.
4. Що більше працюватимеш, тим більше матимеш.
5. З вересня по жовтень музей не працюватиме, позаяк зачинається на ремонт.
6. Як не старався, але однак не міг усього зробити.

214 Складіть і запишіть речення за схемами. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного складеного речення.

1. [ ], (що ...), (що ...), (який ...).
2. [ ], (де ...), (де ...).

3. [ ], (коли ...) і ( ).

4. (хоч ...), [ ], (бо ...).

215 І. Прочитайте текст. Розкажіть, які почуття оволоділи хлопцем, коли він зрозумів, що закохався. Чому він вирішив стати непомітним?

ЮЛІАНА

Я не хотів думати про ту дівчину, але є речі, непідвладні нашій волі. Отож, непідвладним власній волі став і сам. Ні, я вже не виставлявся їй на очі. Я нишком дивився на неї на перервах так, щоб вона того не помічала. У цей день довідався, що ім'я в неї красиве й рідкісне – Юліана... Це ім'я чомусь у мене пов'язувалося із Шекспіровою Джульєттою, і вона в життєвській нашій виставі цілком на ту роль підходила. Зате я на роль Ромео не підходив ніяк.

Був сьогодні неуважний. Може, трохи й сумний. Дивився я на Юліану, і щось таке незбагненне зі мною творилося! Тиха радість мене охоплювала, щось мене зачаровувало. Дивився у вікно, за яким і досі йшов сніг, і відчував у тому снігу сховану солодку таємницю. Сам запинався тією солодкою таємницею, так що навіть наші дівчата почали на мене позирати. І я вирішив стати сірим та непомітним, посірів у своєму сірому кутку і навіть скривився, ніби в мене й справді боліла голова...

Друге, що мене турбувало і про що хотів посильно дбати, – це те, аби мого незвичайного до неї інтересу не помітила сама Юліана. По-перше, не надіявся, що моє почуття буде розділене і що не піддамся я і з її боку глуму¹. По-друге, ще не вірив сам собі, адже сьогодні в мені цвіте біла вишня, а завтра можу прокинутися з холодним серцем. Хіба мало химер² нас у цьому світі побиває? А це таки була химера, маленьке безумство, супроти якого не знаю інших ліків, як пережити його й забути (За В. Шевчуком).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть із тексту складнопідрядні речення із з'ясувальними підрядними частинами. Визначте засоби зв'язку частин.
2. Виконайте письмово синтаксичний розбір виділеного речення. Обґрунтуйте розділові знаки.
3. Визначте, які види складнопідрядних речень з підрядними обставинними є в тексті.
4. Обґрунтуйте наявність або відсутність коми перед усіма сполучниками *і* в реченнях тексту.

¹ Глу́м – насмі́хання.

² Химе́ра – (перен.) дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви; дивовижні примхи; дивна поведінка кого-небудь; дивацтва.

І. Марчук. Портрет

216 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чим прекрасне почуття закоханості? У чому, на вашу думку, полягає краса людських взаємин?

217 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми.

1. Коли пісні мого краю плывуть у рідних голосах мені здається що збираю цілющі трави я в лугах (*М. Рильський*). 2. Звечора коли всі люди були зайняті святом заприг він свої волики й поскрипів полозками з села (*І. Цюпа*). 3. Якби я керував цим музеєм я постарався б хоча б одну кімнату в якій жив Михайло Михайлович обставити точнісінько так якою вона була в ті роки коли там жив письменник (*Ю. Яновський*). 4. Дзвенять німою тугою ліси коли їх ніч тремтлива¹ обнімає і від очей у ревності ховає принади їх первісної краси (*В. Симоненко*).

II. У першому реченні надпишіть частини мови.

III. Приєднайте до частини «*Ластівки літали понад самою землею*» запропоновані варіанти та з'ясуйте вид кожного з утворених речень.

Варіанти завершення речення:

1. ...навіть хлопчаки їх не лякали.
2. ...сповіщали про наближення дощу.
3. ...дарма що шуліка висів у небі.
4. ...а з-за лісу насувала велетенська хмара.

IV. Приєднайте до частини «Край дороги пишається достигла шипшина» запропоновані варіанти та з'ясуйте вид кожного з утворених речень.

Варіанти завершення речення:

1. ...а край лісу гордовито шелестить ясен.
2. ...стрічає з далекої дороги птахів.
3. ...дарма що давно не було дощів.
4. ...навіть холодні ранки її не лякають.

218 Перекладіть усно речення українською мовою. Поширте їх однією або кількома підрядними частинами. Перебудовані речення запишіть.

1. Акації наповняли воздух нежным ароматом. 2. Мы боялись опоздать на поезд. 3. Гроза застигла меня около дома. 4. Перед нами расстилалась мрачная степь. 5. Я только и думал о предстоящем визите к врачу. 6. Громко залаяли собаки.

219 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Створіть невеликий допис до веб-сайту про успішну участь школярів у Всеукраїнському фестивалі-конкурсі скрайбінг-роликів «Покоління мобільного Інтернету» з використанням складнопідрядних речень (інформацію про конкурс зібрати в мережі Інтернет).

Варіант Б. Складіть роздум (7–9 речень) за змістом прислів'я (наприклад: Криницю копай не тоді, як спрага замучила. Хоч совість і беззуба, а загризти може) з використанням складнопідрядних речень.

¹ *Тремтливий* – (рос.) трепещущий, трепетный.

Варіант В. Складіть роздум (7–9 речень) про роль спорту в житті молоді, основну думку якого виражено епіграфом «Як здоров'я зникає, то щастя тікає» або «Якщо ти хочеш зміцнити дух, підтримуй силу тіла». Використайте складнопідрядні речення.

Варіант Г. Створіть текст (5–7 речень) звернення-прохання до однолітків про допомогу людям, які стали жертвами стихійного лиха (з уживанням складнопідрядних речень з підрядними способу дії та ступеня).

220 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Танталові муки, піррова перемога, узяти гору, кирпу гнути, як корова язиком злизала, хоч греблю гати, витрішки продавати, покласти в довгий ящик, за сімома замками, як рак свисне, сім п'ятниць на тиждень.

II. Складіть і запишіть із двома фразеологізмами (на вибір) складнопідрядні речення. Підкресліть фразеологізми відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

221 Запишіть слова разом або через дефіс. Правильність написання перевірте за словником.

Перекооти/поле, авіа/лайнер, гео/політика, Ново/українка, лікар/терапевт, інженер/механік, сон/трава, євшан/зілля, жук/рогач, екс/чемпіон, міні/спідниця, кисло/молочний, машино/будівний, кисло/солодкий, хіміко/біологічний, західно/український, атомно/молекулярний, всесвітньо/історичний, жовто/блакитний.

222 *МІКРОФОН.* Продовжте усно речення.

1. Вивчивши тему «Складнопідрядне речення», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Складнопідрядним з означальною підрядною частиною є речення

- A І вже тиха-тиха пісня снується з висоти, де обнялися голубе небо й зелені голови співучих осоко́рів (*І. Цюпа*).
- B Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*).
- B І якщо впадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі (*В. Симоненко*).
- Г Повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі дерева понад шляхом... (*Гр. Тютю́нник*).

2. Складнопідрядним із з'ясувальною підрядною частиною є речення

- A Приїжджайте частіше додому, щоб не мучила совість потому (*М. Луків*).
- B Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати (*Д. Дідро*).

- В Спасибі, нене, що ти навчила дзвінкої мови з дитинних літ (*П. Ребро*).
Г Молодієш, Києве, хоч старий літами, і гордишся знову ти парками й садами (*Д. Луценко*).

3. У реченні *Хоч козацька держава існувала не довго й посідала тільки частину української території, однак мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості* (Із журналу) **є підрядна частина**

- А часу   Б з'ясувальна   В допусту   Г наслідку

4. Схемі **відповідає речення**

- А У садку теж панує урочиста, замислена тиша, яка мимоволі примушує прислухатись до того, що діється в твоїй душі (*Є. Гуцало*).
Б Якби подув вітер, якби подужчала на озері хвиля, то острівець міг би чи за хвилию поплисти, а чи за вітром злетіти вгору (*Є. Гуцало*).
В Квітне сонях до сходу лицем, йому бджоли гудуть стоголосо, я усім говорила про це, та ніхто не хотів мене слухать (*Г. Чубач*).
Г Коли ви не знаєте, як наші матері білили полотна, то ви багато чого втратили (*За М. Стельмахом*).

5. Установіть відповідність між реченням та видом підрядності (один вид є зайвим).

Речення

Вид підрядності

1 Навіть коли підхопили пісню всі разом, було чути дзвінкий голос Сашка, що чайкою злітав над хвилию інших голосів (<i>В. Нестайко</i>).	А однорідна підрядність
2 Приїхали до лісу, в якому дід наобіцяв такі високі черешні, які більше ніде не ростуть, і такі смачні ягоди, які більше ніде не родять (<i>Є. Гуцало</i>).	Б неоднорідна підрядність
3 Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що чути було, як знизу дихає колос, а згори випадають роси... (<i>М. Стельмах</i>).	В послідовна підрядність
	Г послідовна й однорідна підрядність

6. Схемі **відповідає реченню**

- А з послідовною підрядністю
Б з послідовною й однорідною підрядністю
В з неоднорідною підрядністю
Г з послідовною й неоднорідною підрядністю

7. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (*М. Боровко*).
Б Дикі гуси зчиняють таке верескливе гелґотання, що, почувши його, довго не можеш витіснити із серця смутку (*Із журналу*).

В Завжди приємно було згадувати все, що зробив доброго, бо тільки воно вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами (*В. Стус*).

Г Коли до тебе прилету засяє все навкруг, як після теплої дощу в росі важкій зелений луг (*Д. Павличко*).

8. Правильно розставлено розділові знаки в реченні

А Докласти треба руки мозолясті, щоб красувався вбогий переліг, нечувано багатим урожаєм (*М. Рильський*).

Б Коли до річки Орелі ще траплялись де-не-де села, то за річкою вже був голий степ (*П. Панч*).

В Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (*В. Симоненко*).

Г Данило постукав у віконце щоб мати одчинила йому двері, прислухався до її ходи (*М. Стельмах*).

9. Складіть складнопідрядне речення з однорідною підрядністю. Накресліть його схему.

10. Із двох простих речень складіть і запишіть складнопідрядне з підрядною частиною наслідку. Накресліть схему.

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця.

Дерева потопали в тумані.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення є складнопідрядними? Скільки підрядних частин може мати складнопідрядне речення? Яке місце може займати підрядна частина стосовно головної?

2. Назвіть засоби зв'язку частин складнопідрядного речення. Чим між собою різняться сполучники й сполучні слова? Наведіть приклад речення, частини якого з'єднано за допомогою сполучного слова.

3. На які види за значенням поділяють підрядні частини?

4. Розкажіть про особливості складнопідрядних речень з означальними підрядними частинами. Наведіть приклади.

5. Розкажіть про особливості складнопідрядних речень із з'ясувальними підрядними частинами. Наведіть приклади.

6. На які різновиди поділяють складнопідрядні речення з обставинними підрядними частинами? Які обставинні підрядні частини не відповідають на питання? Наведіть приклади речень з підрядними мети й причини.

7. Назвіть найхарактерніші ознаки складнопідрядних речень з неоднорідною й однорідною підрядністю. Наведіть приклади.

8. Яка особливість складнопідрядних речень з послідовною підрядністю? Чим ці речення відрізняються від інших видів складнопідрядних речень з кількома підрядними?

9. Розкажіть про розділові знаки та інтонацію в складнопідрядних реченнях. Коли між двома підрядними частинами кому не ставимо?

10. Пригадайте 3–4 прислів'я, які за будовою є складнопідрядними реченнями. Визначте вид цих речень.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

- Наймісткішим на Землі словом вважається *мамихлапинатана*, що означає «дивитися один на одного з надією, що хто-небудь погодиться зробити те, що бажають обидві сторони, але не хочуть робити».
- На Африканському континенті більше як 1000 різних мов. А в мові берберів у Північній Африці навіть немає писемної форми.
- У письменника Ернеста Вінсента Райта є роман «Гедсбі», який складається з більш ніж 50 000 слів. У всьому романі немає жодної букви Е (найчастіше вживаної букви англійської мови).
- В алфавіті кхмерів 72 букви, а в алфавіті туземців острова Бугенвіль – лише 11.
- Запис слова «метро» по-японськи складається з трьох ієрогліфів, що означають «низ», «ґрунт» і «залізо».

ЯК ЦЕ БУЛО

ЗВІДКИ ТВОЄ НАЙМЕННЯ?

За однією з версій, назва міста **Вінниці** походить від річки Віннички. А назву цієї водойми пов'язують із давнім словом *вєнч* (*вінч*) – заплетений у косички сніп, тобто Дідух.

Місто **Львів** заснував князь Данило Галицький і назвав його на честь свого сина Лева.

Назва міста **Полтави**, за однією з версій, походить від назви річечки Лтава (По-Лтава) – правої притоки Ворскли.

Походження назви міста **Суми** пов'язують з річками Сумá та Сумка. Легенда розповідає, що нібито на березі цієї річки знайшли три мисливські суми (сумки). Проте таке тлумачення історично не обґрунтоване.

Назву міста **Харкова** одна з легенд пов'язує з іменем козака Харка, який заснував це поселення.

КОРАБЕЛЬ

Слово *корабель* у нашій мові відоме з досить віддалених часів. Це пряме усне запозичення з грецької мови, без посередництва цілої низки мов і народів, як ми здебільшого спостерігаємо. Чи є в нас докази того, що це запозичення відбулося саме усним шляхом? Є, ось хоча б такий. Слово *карабос* у греків означало «морський рак», «краб». Вони цим словом, ужитим у переносному, образному значенні, називали певний вид своїх суден. Виходить, що це була не офіційна, а вільна, невимушена, розмовна назва. Такі слова, як правило, переходять з мови в мову усним шляхом, через безпосереднє спілкування людей. Не лише ми запозичили в греків це слово. Воно було й у римлян (*карабус*), потім в італійців (*каравела*), в іспанців та ін. У давньоруській мові воно мало форму *корабль*, у багатьох слов'ян (болгар, чехів, словаків, поляків, сербів та ін.) форму *кораб* (За А. Коваль).

УСМІХНІМОСЯ

Бабуся виховує внука:

– Ну скільки можна гратися?! Почитай краще класиків, у їхніх творах є відповіді на всі запитання.

– Цікаво, а що вони радять робити, якщо комп увесь час висне?

Дієслово «**дякувати**» вимагає після себе давального відмінка (дякувати кому? чому?). **НАПРИКЛАД:** дякувати бабусі, дякувати матері, дякувати приятелеві, дякувати йому.

РОЗРІЗНЯЙМО

Загальний – 1) такий, що охоплює, стосується всіх (загальні збори, загальний страйк); 2) основний, головний, без деталей (загальний виклад, загальний висновок).

Спільний – властивий не одному (інколи навіть усьому загалові); належний кільком або багатьом (спільні інтереси, спільна квартира).

* * *

Примірник – 1. певна частина з тиражу друкованих видань або репродукцій творів образотворчого мистецтва (п'ятдесят примірників «Кобзаря», два примірники п'єси Карпенка-Карого); 2. Оригінал або одна з копій матеріалу, надрукованого або написаного від руки (перший примірник статті).

Екземпляр – 1. певна частина тиражу (але надаємо перевагу слову «примірник»); 2. представник якогось виду тваринного чи рослинного світу (багатоколоськові екземпляри).

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
діючі закони	чинні закони
довести теорему	доказати теорему
іншими словами	другими словами
житлова площа	жила площа
купити на виплат	купити в розстрочку
заходи на рік	міроприємства на рік
наполягати на своєму	настоювати на своєму

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Прикметники, які мають:

наголошене закінчення -ий

біржовий	терпкий
грунтовий	тонкий
житловий	товстий
листяний	торф'яний
маршовий	фаховий
мілкий	чарівний
новий	черговий
пільговий	черствий

наголошений корінь або суфікс

визвільний
вичірпний
гетьмáнський
зру́чний
квасолéвий
кóсий
опто́вий
порядко́вий

ОТОЧИЛИ НАВІТЬ СВІТ

Кілька разів довелося натрапити на такий суржиковий витвір, як *оточуючий світ* (рос. *окружающий мир*). Нарешті, думаю, дібралися й до світу, «оточили» його, бідненького та рідненького... Що ж чинити?

Годилось би нам уважно ставитися до скарбів рідної мови, плекати їх, дотримуватися літературних норм. І замість не притаманного українській мові вислову *оточуючий світ* уживати таких слів або сполук, як *довкілля, навколишнє середовище, довколишнє середовище, навколишній світ*. Долучимо до цього ряду й не вельми поширені слова *навкілля* і *довкрузжя* (І. Вихованець).

КОРИСНО ЗНАТИ

ПАВОДОК ЧИ ПОВІНЬ?

Поняття «підняття рівня води в річках, озерах тощо за весняного талення снігу та льоду або за тривалих дощів» позначаємо низкою слів. Основними з-поміж них є *повінь* і *повідь*. Наприклад: *Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повідню, але не глибоко...* (Гр. Тютюнник); *Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою* (О. Довженко).

Останнім часом використовують під впливом російської мови слово *паводок*. Це запозичення не доречно, бо для назви тотожного поняття маємо в рідній мові багато слів. Отож уживаймо *повінь, повідь, повіддя* (І. Вихованець).

ДОКУМЕНТ ПОКАЗУЮТЬ, А НЕ ПРЕД'ЯВЛЯЮТЬ

Для багатьох, на жаль, уже стало звичним уживання дієслів *пред'являти* / *пред'явити* в словосполучках на зразок *пред'являйте квитки, пред'являти високі вимоги до знань* і т. д. В українській мові ці російські дієслова в поданих словосполучках мають різні відповідники. Порівняймо: *предъявите билет – покажіть квиток; предъявляют высокие требования к знаниям – висувати високі вимоги до знань* (К. Городенська).

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
в Україні	на Україні
пам'ятник Шевченку	пам'ятник Шевченка
наболіле питання	наболівше питання
хрущ	майський жук
аварійний стан	аварійне становище
річковий вокзал	річний вокзал
виходити з автобуса	сходити з автобуса
серцевий напад	серцевий приступ
оплатити проїзд	оплатити за проїзд

Коли зникає народна мова – народу більше нема! Відберіть у народу все – він усе може повернути, відберіть мову – він ніколи більше не створить її: вмерла мова в устах народу – вмер і народ.

К. Ушинський

Безсполучникове складне речення

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- ознаки безсполучникового складного речення.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- розмежовувати безсполучникові складні речення й сполучникові;
- визначати смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення;
- правильно інтонувати безсполучникові складні речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення;
- використовувати виражальні можливості безсполучникових складних речень.

§ 17. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Про те, як поєднані між собою частини безсполучникового речення, про смислові відношення між цими частинами, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Які є види складних речень? За допомогою яких засобів поєднуємо частини складносурядних і складнопідрядних речень?

223 А. Визначте, у якому складному реченні частини з'єднано без сполучника, а отже, воно є безсполучниковим.

Тиша навкруги, сплять в росі луги | Проїшов дощ, і дерева заясніли
(*О. Богачук*). | під сонцем (*Улас Самчук*).

Б. Яке з поданих безсполучникових речень можна перебудувати на складносурядне, а яке – на складнопідрядне?

Плине білий човник, вітер ледве | Раптом вовк насторожився: йому по-
чулися постріли (*М. Вінграновський*).

В. Зробіть висновок про особливості безсполучникових складних речень.

**Безсполуч-
никове
речення**

Безсполучниковим (рос. *бессоюзным*) називають складне речення, частини якого поєднані в одне змістове ціле лише за допомогою інтонації, тобто без сполучників чи сполучних слів. **НАПРИКЛАД:**

Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є.
1-ша частина 2-га частина

Схема цього речення: [ ], [ ].

ВИДИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ ТА СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧАСТИНАМИ

Вид речення	Смислові відношення між частинами	Приклади
з рівноправними , незалежними одна від одної частинами	одночасності подій, явищ	<i>Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе</i> (Нар. творчість).
	послідовності подій, явищ	<i>Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле</i> (М. Коцюбинський).
	зіставлення (протиставлення) подій, явищ	<i>Не русалонька блукає – то дівчина ходить</i> (Т. Шевченко).

Продовження таблиці

Вид речення	Смислові відношення між частинами	Приклади
з нерівноправними, відносно залежними одна від одної частинами	наслідку	Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко).
	причини	І не треба долі дорікати: всіх не може обігріть вона (В. Симоненко).
	умови	Зрубав дерево – посади два (Нар. творчість).
	часу	Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина).
	доповнення	Вірю: розум темне зло поборе (М. Руденко).
	пояснення	Зелений яр сьогодні незвичайний: хисткий туман хитається на дні (С. Черкасенко).

Нерідко безсполучниковим зв'язком поєднують кілька частин, між якими можуть існувати різні смислові відношення.

НАПРИКЛАД:

Учора тут ще басувало літо, тепер дивися: молода зима!
(М. Вінграновський).

[ ], [ ]: [ ]!

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У безсполучниковому складному реченні немає головної та залежної частин.

Синтаксичні синоніми

Безсполучникові речення з рівноправними частинами подібні до **складносурядних** речень. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникове речення	Складносурядне речення
Дихає вітер, линуть пахощі.	Дихає вітер, і линуть пахощі.

Безсполучникові речення з нерівноправними частинами подібні до **складнопідрядних** речень. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникові речення	Складнопідрядні речення
Ідеш удвох – дорога коротша. Знаю: весна буде рання. Зрадів ліс: почався дощ.	Коли ідеш удвох, то дорога коротша. Знаю, що весна буде рання. Зрадів ліс, бо почався дощ.

Інтонація

У безсполучникових складних реченнях частини можемо вимовляти з інтонацією переліку, пояснення чи зіставлення. На письмі інтонацію відображаємо за допомогою розділових знаків.

ІНТОНАЦІЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

Вид інтонації, схема речення	Особливості інтонації	Приклади
Переліку [ ], [ ].	Невелика пауза між частинами; кожну частину вимовляємо однотипно, з поступовим підвищенням голосу; зниження голосу в кінці речення	<i>Настало літо, настали й жнива</i> (І. Нечуй-Левицький).
Пояснення [ ] : [ ].	Значна пауза між частинами; частини вимовляємо рівним тоном; пояснювальні слова підкреслено наголошуємо	<i>Тільки скажу одне: хочеться, так хочеться мені вчитись</i> (М. Стельмах).
Зіставлення [ ] – [ ].	Тривала пауза між частинами; першу частину вимовляємо високим тоном, а другу – зниженим	<i>Думав доля зустрінесться – спіткалося горе</i> (Т. Шевченко).

Виразальні
можливості

Безсполучникові складні речення використовуємо для вираження яскравих контрастів, узагальнень, висновків, логічної послідовності, надання висловленню динамічності. Ці речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складно-сурядні й складнопідрядні.

224 I. Перекладіть усно речення українською мовою. Виберіть і запишіть українською мовою безсполучникові складні речення, підкресліть у них граматичні основи.

1. На горі стоить ліс, по-за лісом **сонце** виходить (*Н. Пришвин*). 2. На ній було біле гладке **платьє** з красними квітами за поясом, з правого боку; те ж квіти яскраво і тепло красніли в її волоссі (*А. Купрін*). 3. Проснувшись поутру досить **пізно**, я побачив, що буря утихла (*А. Пушкін*). 4. То **серце** не навчиться любити, яке втомилось ненавидіти (*Н. Некрасов*). 5. Вітер, все вітер, він дме і дме осінню (*Н. Пришвин*). 6. Там, де **растуть** квіти, ростуть і шипи (*Нар. творчість*). 7. Як тільки я **виходив** з парку, сотні птахів починали сунутися на гілках (*К. Паустовський*).

II. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

СЛОВНИЧОК

Ветвь – (укр.) гілка; *всходит* – (укр.) сходять; *как только* – (укр.) щойно; *ненавидеть* – (укр.) ненавидіти; *осенью* – (укр.) восени; *поутру* – (укр.) уранці; *проснувшись* – (укр.) прокинувшись; *суетится* – (укр.) метушиться; *устало* – (укр.) втомилось; *ярко* – (укр.) яскраво.

225 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення, доберіть свій варіант заголовка.

ПРИГОДА НА ПАГОРБІ

Весна завирувала бурхливою повінню, стрімка вода спінила залишки потемнілих на сонці снігових заметів.

Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася¹, на висохлому пагорбі зібралася віліла живність. Під дубом сполохано прями вухами білястий заєць. **Він не встиг повністю полиняти: весна прийшла рано.** І хоч вухань уже висохнув після холодної купелі, однак продовжував тремтіти. І було чого: скраю пагорба калачиком скрутився лис. Той самий хитрюган, що розправився тут з родиною їжаків. Цього разу він сам потрапив у біду: бурхливі потоки води потягли його по купинах. Мокрого, знеможеного, викинуло невдачу на край пагорба, де він і лежить уже другий день.

Лис нюхнув повітря – зайцем пахне. Очам своїм не повірив, як побачив під деревом вуханя. Напружив м'язи – слухаються. Стрибнув на зайця, та тільки лоба об дуба набив. Вухань теж не дрмав. Довго б вони кружляли навколо дуба, якби не помітив заєць вирване з корінням дерево, що пропливало повз пагорб. Зібрав останні сили й стрибнув. Щоправда, ударився об гілку, але то нічого. Утік-таки від хижака (За А. Давидовим).

II. Знайдіть у тексті й зачитайте виразно вголос безсполучникові складні речення. Простежте, чи надають ці речення легкості й невимушеності тексту та чи роблять його більш емоційним.

III. Визначте смислові відношення між частинами виділеного речення. Замініть усно його синонімічним складнопідрядним.

226 І. Уявіть, що ви відпочиваєте біля моря. Замініть письмово за схемою сполучникові складні речення синонімічними безсполучниковими.

1. Сьогодні я не буду купатися, **бо** вода дуже холодна.

Сьогодні я не буду купатися: [причина].

2. Нам купили м'яч, **так що** будемо грати у волейбол.

Нам купили м'яч – [наслідок].

3. **Коли** буде шістнадцята година, підемо на пляж.

[час] – підемо на пляж.

4. Учора було прохолодно і хвили добігали аж до лежаків.

[...], [...].

одночасність подій

II. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Візьміть участь у діалозі (4–6 реплік) на тему «На морі» та використайте в ньому одне з утворених безсполучникових речень.

¹ Утихомі́ритися – (рос.) уми́ротвори́ться.

227 Побудуйте й запишіть безсполучникові складні речення, між частинами яких були б виражені такі смислові відношення: 1) одночасності подій (явищ); 2) умови; 3) наслідку.

228 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, що є спільного й відмінного між безсполучниковими складними реченнями та сполучниковими (складносурядними і складнопідрядними).

229 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте один одному речення. Визначте на слух вид речення: 1) просте чи складне; 2) для складних – сполучникове чи безсполучникове.

ДЛЯ ПЕРШОГО УЧАСНИКА:

1. Обнімає ніч зорю за плечі, синьо посміхається зоря... (*М. Вінграновський*). 2. Як пахнуть влітку квітами простори! (*Д. Луценко*). 3. А за вікном коротке літо, і пахне кава полином (*Г. Овсієнко*).

ДЛЯ ДРУГОГО УЧАСНИКА:

1. Якщо комусь дано слово, то обов'язково дається і його відчуття (*Г. Овсієнко*). 2. Коло примерклого багаття точиться некваплива бесіда – кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двоє (*Є. Гуцало*). 3. Лунко гриміли громи, і злі блискавиці змигували (*І. Корсак*).

230 І. Прочитайте виразно речення вголос. Визначте смислові відношення між частинами їх.

1. Пахнуть росою гаї попелясті, легко шипшина достигла тремтить (*Д. Лазар*). 2. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (*Т. Шевченко*). 3. Трапиться слово зрадливе – геть його, сину, гони! (*Б. Олійник*). 4. Відбилися зорі у воді, летять до хмар тумани... (*Олесь Гончар*). 5. Я пам'ятаю: йшла весна своїм походом смілим... (*М. Рильський*). 6. Черемха пахне, під вікном сад казку гомонить (*Б. Лепкий*).

II. Доберіть до поданих безсполучникових складних речень синонімічні сполучникові. Три дібрані речення (на вибір) запишіть.

231 ВІКТОРИНА. Продовжіть цитати, які за будовою є безсполучниковими складними реченнями. Які з них співзвучні з ілюстрацією?

Н. Саєнко. Козацька балада

1. Ще не вмерла України і слава, і воля, [...].
2. Реве та стогне Дніпр широкий, [...].
3. Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі, [...].
4. Всякому місту – звичай і права, [...].
5. Ой у лузі червона калина похилилася, [...].
6. Сім'я вечерея коло хати, [...].
7. Бачу я тебе в снах, у дібровах зелених, [...].
8. Сіла птаха білокрила на тополю, [...].
9. Горіла сосна, палала, [...].
10. Несе Галя воду – [...].

232 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, зі скількох частин складається кожне з поданих безсполучникових речень.

1. Як у дитинстві снився: я лечу, це ж я у сні расту, це я зростаю (*І. Муратов*). 2. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодіші кохані вуста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (*В. Симоненко*). 3. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, у садках варилася на триніжках вечеря, гупали об землю спілі яблука (*Гр. Тютюнник*).

233 I. Визначте, зі скількох частин складається кожне речення. Які із цих частин є односкладними реченнями?

1. Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпик: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік (*Л. Костенко*). 2. Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниється (*Л. Костенко*). 3. Затінок, сутінок, день золотий (*Л. Костенко*).

II. З'ясуйте, які смислові відношення виражають частини речень.

234 I. Випишіть безсполучникові складні речення. Позначте скісною рисою (/) межі частин, побудуйте схеми цих речень.

1. Підкажи найлагідніше слово, я його слухняно повторю (*Л. Костенко*). 2. Містечко давно спочивало, скрізь було тихо (*В. Шкляр*). 3. Сад вишневий на порі, повернулись журавлі (*Б. Олійник*). 4. І маленькі діти знають: черепахи не літають (*Г. Чубач*). 5. Все на вівтар **принесемо** Русі-України: розуму силу і вірного серця вогонь (*О. Рубан*). 6. Чесно працювати – це і є уміння (*Д. Бедзик*). 7. **Прилетіла** зозуля – великий клопіт дрібним співочим птахам (*В. Пархоменко*). 8. Там, де для когось тільки лютий за вікном, на моїй вулиці давно уже весна (*С. Вакарчук*).

II. Виділені слова розберіть за будовою, поясніть написання їх.

235 Прочитайте. Запишіть під диктовку й перевірте.

1. Під силу, до смаку, по-українськи, по-товариському, рік у рік, віч-на-віч, в основному, в цілому, день-другий, на добраніч, до завтра, до того ж, на жаль, унаслідок.

2. Удосвіта, опівдні, запівніч, на світанку, надвечір, напро́весні, чимало, мимоволі, на радість, споконвіку, у стократ, спідлоба, на-гора.

3. Натщесерце, навшпиньки, позаторік, раз у раз, пліч-о-пліч, на віки вічні, навіки, якнайкраще, не сьогодні-завтра, невдовзі.

ІЗ ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

У сполучникових складних реченнях завдяки сполучникам і сполучним словам чіткіше, ніж у безсполучникових, виражаються смислові відношення, логічні зв'язки між частинами. А в безсполучникових реченнях ці відношення більше вгадуються на основі значення частин речення та інтонації. Відсутність сполучників між частинами надає безсполучниковим складним реченням характерної легкості, безпосередності, невимушеності, що й зумовлює їх широке вживання в розмовному й художньому мовленні.

§ 18. КОМА І КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про розділові знаки й смислові відношення між частинами безсполучникових речень, про подібність цих речень до складносурядних, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Коли між частинами складносурядного речення ставимо кому й крапку з комою?

236 А. Перебудуйте усно подане безсполучникове речення на складносурядне. Чи так само між частинами утвореного речення треба ставити кому?

Ми йшли в поля доріжкою вузькою, вечірній вітер бігав по вівсі (І. Гнатюк).

Б. Який розділовий знак стоїть між частинами поданого речення? Чи є в середині частин свої розділові знаки?

Не титули і не герби, не банків лондонських скарби – зарука щастя й миру; ні, не гонитва за добром, не книги й докторський диплом дають утіху щиру (Р. Бернс).

В. Зробіть висновок про використання коми й крапки з комою між частинами безсполучникового складного речення.

Між частинами безсполучникового складного речення можуть бути такі розділові знаки: кома, крапка з комою, дво-крапка, тире.

Між рівноправними частинами безсполучникового речення ставимо:	Приклади
кóму, якщо цими частинами виражаємо одночасність або часову послідовність подій чи явищ	Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна струна (С. Фоменко). [ ], [ ].
крапку з комою, - якщо частини мають значний обсяг або в середині їх уже є розділові знаки; - якщо частини далекі за змістом	1. Ластівки літали понад самою землею мовчки, без щебету; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно в синім небі (Гр. Тютюнник). 2. Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою (Т. Шевченко). [ ]; [ ].

Інтонація Наведені вище речення вимовляємо з інтонацією переліку.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кому або крапку з комою між частинами безсполучникового складного речення ставимо тоді, коли ці частини можна з'єднати сполучником і, а отже, з них можна побудувати складносурядне речення.

237 І. Прочитайте вголос текст із правильною інтонацією. Що описується в ньому? Якими засобами досягається образність тексту?

РІДНИЙ КРАЙ

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди¹... Із заходу майже над самою землею тягло хмари; і сонце в прогалинах між ними ледь прозирано крізь холодну імлу – жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок і став дивитись на дорогу. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють² дві колії і сходяться біля обрію клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, усе меншає й меншає. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, тому можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина. У тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці та стежки знаю (За Гр. Тютюнником).

II. Знайдіть безсполучникові складні речення. Визначте межі частин і поясніть уживання розділових знаків між цими частинами.

III. Замініть усно перше речення синонімічним складносурядним. Яке із цих речень, на вашу думку, більш доцільне в тексті?

238 І. Спишіть речення, ставлячи кому або крапку з комою між частинами. Підкресліть граматичні основи.

1. Мама читала казку на край ліжка злітали птахи-зорі (М. Павленко). 2. Битим шляхом стелиться туман з півночі холодний вітер мчить (С. Вакарчук). 3. Вівса, пшениці, ячмені – усе се зіллялось в одну **могутню** хвилю вона все топить, усе забирає в полон (М. Коцюбинський). 4. На бур'янах **рясніли** блискучими діамантами краплі нічного дощу світились, як із золота ковані, листочки глухої кропиви ніжно пахли високі буйні ромашки... (С. Васильченко). 5. Натягне дощ свої осінні струни торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

239 **КОЛО ДУМОК.** І. Поміркуйте, чому між частинами поданого речення ставимо крапку з комою, а не просто кому.

Сонце, піднімаючись угору, привітно сяє-гріє; вітерець легенький дише; жайворонки, в'ючись над дорогою, щебечуть... (Панас Мирний).

II. Поміркуйте, чому в поданому реченні між частинами стоять різні розділові знаки.

У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко).

240 Перебудуйте усно складносурядні речення на безсполучникові. Чи такі самі розділові знаки треба ставити між частинами нових речень?

1. Світанок розбудив птахів, і твій голос чується у їхньому співі (Г. Овсієнко). 2. Дрімає вітру срібна дуда, і дика груша в сні дичить (М. Вінграновський). 3. Згори гора дивилась у черлінь, і хилитався човен до човниці (М. Вінграновський). 4. Свіча плакала, і крізь ті сльози попливли

¹ Негóда – (рос.) ненастье.

² Мрі́ти – (рос.) виднеться.

перед очима картини пережитого (В. Сичевський). 5. Плелася із берега м'ята; і серце охоплював щем¹; і мить була забагата² розмовами, сміхом, дощем (Г. Овсієнко).

241 Хто знайде в попередній вправі два слова, у яких чергуються звуки (при словозміні чи словотворенні)? А хто таких слів знайде найбільше?

242 Доповніть подані речення, утворивши безсполучникові складні речення із смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Утворені речення запишіть.

1. Було холодно... 2. Тривожно зашелестіли дерева... 3. У класі запанувала³ тиша...

243 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Побудуйте усно за малюнком два безсполучникових складних речення із смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Який розділовий знак ви поставите між частинами цих речень на письмі?

II. Уявіть себе серед відвідувачів зображеного парку. Зверніться до однокласника (однокласниці) та висловіть коротко своє враження щодо прогулянки (парку), скориставшись хоча б одним безсполучниковим реченням.

244 Побудуйте усно речення, що відповідають за будовою поданим схемам. Які з цих речень безсполучникові складні?

1. [ ]; [ ].
2. [ ], [ ], [ ].
3. [ ], і [ ].

¹ Щем – (рос.) щемящая боль.

² Забагато – більше, ніж треба, можна; (рос.) многовато, слишком много.

³ Запанувати – (рос.) воцариться.

245 І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Укажіть складні речення. Чи всі вони безсполучникові?

БЕРЕЗЕНЬ

Перший весняний місяць (не)рідко вважають господарем полів і лісів. До(в)кола вже зникли снігові кучугури¹ на пагорбах почала тужавіти земля прокльовуючись ранньою травичкою. (По)під вікнами ошас(т)-ливлені пробудженням природи радісно попискують синички табунці горобців зібравшись у ватаги з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

Березень найочікуваніший місяць селянина. Полагоджено² вози ч(е,и)-кають свого застосування підвішен(н)і під стріхою плуги й борони пр(е,и)-готовлена яровина. Із цим місяцем пов(')язано чи не найбільше обрядів весняного циклу. Не остан(н)ю роль у цьому відігравала й та обставина що це був у наших далеких предків початок нового року (За *В. Скуратівським*).

Л. Шелудько. Перший подих весни

II. Підкресліть дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення.

246 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Обведіть номери безсполучникових складних речень.

1. Відш(е,и)лестіли лебеді і трави остання гілка глоду обліта (*Л. Овдієнко*). 2. Одцвітали яблуні на вітах з(')являлись зелені пуп(')янки наливались соком... (*В. Дрозд*). 3. (З,С)хилився день на золоті жита упало сонце в (Д,д)ніпрові пороги (*А. Гарасевич*). 4. Дощ (не)впинно по вулицях човгає відбиває осінні рядки (*А. Ключко*). 5. Скільки я пам'ятаю бабусю вона весь час вишивала (*Ю. Винничук*). 6. За все вищі були великі верби гіл(л)ясті вони широко ро(з,с)кидалися (в)горі і над хатками і над тими садочками зеленіючи ясно на блакитному небі (*Б. Грінченко*).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в першому реченні.

¹ *Кучугура* – (рос.) сугроб.

² *Полагодити* – (рос.) починить.

247 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам треба виступити на міжнародній учнівській конференції. Підготуйте усне висловлення на тему «Україна – частина Європи» (6–8 речень). Використайте щонайменше два безсполучникових складних речення, частини яких виражають одночасність або часову послідовність подій.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що з нагоди Дня Незалежності України вам треба виступити перед однокласниками. Підготуйте усне висловлення на тему «Історична доля мого рідного народу» (6–8 речень). Використайте щонайменше два безсполучникових складних речення, частини яких виражають одночасність або часову послідовність подій.

248 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограму.

Облас(т)ний, проїз(д)ний, зап'яс(т)ний, кіс(т)лявий, щас(т)ливий, пес(т)-ливий, шіс(т)надцять, студен(т)ський, тури(ст)ський, альпіні(ст)ський.

ІЗ ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

Інтонація є основним, але не єдиним засобом зв'язку частин безсполучникового складного речення. Поряд з нею можуть виступати й деякі інші засоби, як-от: однотипність форм часу, виду і способу дієслів-присудків; спільні для частин другорядні члени речення; повторення слів, однаковий порядок слів у кожній частині тощо. Наприклад, у реченні *Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця намріяла* (П. Тичина) присудки в обох частинах виражені дієсловами минулого часу, доконаного виду, дійсного способу.

§ 19. ДВОКРАПКА МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення ставимо двокрапку, про синтаксичні синоніми, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають підрядні частини з'ясувальні та причини? Якими сполучниками приєднуються такі частини до головної?

249 А. Зіставте складнопідрядні й безсполучникові речення. Зверніть увагу на розділові знаки та сполучники.

Складнопідрядні

1. Пам'ятайте, **що** треба берегти природу.
2. Ми стали тренуватися більше, **бо** в нас сильні суперники.

Безсполучникові

1. Пам'ятайте: треба берегти природу.
2. Ми стали тренуватися більше: у нас сильні суперники.

Б. Визначте смислові відношення між частинами речень правої колонки. Якими сполучниками можна з'єднати ці частини?

В. Зробіть висновок, за яких умов між частинами безсполучникового складного речення треба ставити двокрапку.

Між відносно нерівноправними частинами безсполучникового складного речення за вказаних у таблиці умов ставимо двокрапку.

Між частинами безсполучникового речення ставимо ДВОКРАПКУ, якщо	Схеми	Приклади
• друга частина виражає причину того, про що йдеться в першій (частини можна з'єднати сполучниками бо, тому що)	[ ] : [причина].	<i>Не кидай іскри в соломку: і сама згорить, і село спалить</i> (Нар. творчість).
• друга частина доповнює зміст першої (частини можна з'єднати сполучником що або вжити між ними сполучення і побачив, що)	[ ] : [доповнення].	1. <i>Ти чуєш: плачуть за тобою</i> (М. Вінграновський). 2. <i>Я озирнувся: навколо нікого.</i>
• друга частина пояснює зміст першої (між частинами можна вжити сполучення а саме)	[ ] : [пояснення].	<i>Закон життя один: вірно служити своїй державі</i> (М. Стельмах).

Інтонація

Синтаксичні синоніми

Для наведених вище речень характерна інтонація пояснення.

Наведені вище безсполучникові речення подібні до складнопідрядних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникові речення	Складнопідрядні речення
<i>Я знаю: правда переможе. Солов'ї затишли: почався дощ.</i>	<i>Я знаю, що правда переможе. Солов'ї затишли, бо почався дощ.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно поставити розділовий знак між частинами безсполучникового складного речення, треба правильно визначати смислові відношення між ними. Для цього можна застосовувати прийом **добору сполучників**.

250 Побудуйте усно за схемою речення з двох простих речень: 1) складнопідрядне; 2) безсполучникове складне. Визначте смислові відношення між частинами, поясніть уживання розділових знаків.

1. Глядачі поспішали. Пролунав другий дзвінок.

Глядачі поспішали, бо...

Глядачі поспішали: ...

2. Тепер я розумію. Вистава насправді цікава.

Тепер я розумію, що ...

Тепер я розумію: ...

251 I. Спишіть складні речення, ставлячи двокрапку між частинами їх. Обґрунтуйте використання цього розділового знака.

1. Ігор полки завертає жаль-бо йому милого брата Всеволода (*«Слово про похід Ігорів»*). 2. Сумує Корсунь староденний нема журбу з ким поділити (*Т. Шевченко*). 3. А серце чуло біда близько (*В. Сичевський*). 4. Хлопець розплющив очі ранок тільки зачинався (*О. Дніпровський*). 5. Поглянь вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (*Д. Іванов*). 6. І пригадалося йому дитинство над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті (*М. Рильський*).

II. Укажіть речення, яке відповідає схемі [ ] : [ ], [ ].

III. Перебудуйте усно речення на синонімічні складнопідрядні.

252 Об'єднайтеся в групи (за рядами). Чи зможе хтось із вашої групи знайти в реченнях попередньої вправи односкладне речення? А учні якої групи знайдуть усі такі речення?

253 I. Прочитайте мовчки текст. Яке запитання ви хотіли б поставити його автору?

ПІСНЯ, ЩО ЗАВОЮВАЛА ЄВРОПУ

Н. Курій-Максимів.
Троїсті музики

На початку минулого століття вчені були неймовірно здивовані: одна із шотландських народних пісень помандрувала аж до України й стала тут народною, широкозною під назвою «Їхав козак за Дунай». Але згодом дослідники виявили зовсім інший факт: пісня народилася в Україні. А вже з нашої землі полетіла аж до Шотландії, ставши там народною. Вона звучала часто і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, і угорською та іншими європейськими мовами. А ще з'ясувалося, що в цієї пісні є автор. Його ім'я – Семен Климовський.

Відомо, що колишній козак заснував на Харківщині село Припутні. Односельці завжди приходили до нього на пораду: був Климовський мудрим і міг допомогти розумним словом. Дослідники знайшли філософський трактат, який Климовський свого часу послав російському цареві Петру I. У ньому говорилося про ті несправедливості, які панують у державі... Існує припущення¹, що розгніваний цар наказав заслати козака подалі від людського ока.

¹ Припущення – (рос.) предположение.

Невідомо, де похований Семен Климівський. Проте ми знаємо: його невмируща пісня дійшла до людей, легко здолала кордони держав. Її перекладали найкращі поети того часу. Варіації на тему «Їхав козак за Дунай» творили найвідоміші композитори, у тому числі й великий німецький композитор Людвіг ван Бетховен (За *М. Слабошпицьким*).

II. Знайдіть і зачитайте вголос безсполучникові складні речення. Перебудуйте усно ці речення на складнопідрядні.

III. Перекажіть стисло текст (усно), використовуючи безсполучникові речення.

254 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Хто із сучасних виконавців, на вашу думку, може гідно представити Україну на конкурсі «Євробачення»? Яку пісню ви порадили б написати для цього? (Згідно з правилами конкурсу пісня має бути новою).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що найбільшим українським хоровим колективом є **хор імені Григорія Верьовки**. У його репертуарі – понад 1000 творів. Дізнатися більше про цей видатний колектив можна на сайті www.veryovka.com. Тут же можна переглянути відео та послухати пісні (розділ «Медіа»). А найбільшим українським танцювальним колективом є ансамбль танцю **імені Павла Вірського**. На сайті колективу www.virsky.kiev.ua можна переглянути відео та відвідати майстер-класи з техніки танцю (розділ «Галерея»).

255 I. Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки на місці риски. Підкресліть підмети, які виражено займенниками.

1. Десь чую / **скрипка** в тишині своє згадала і мені розповіла про все казково (*В. Грінчак*). 2. Не забувай про мудрих вчителів / вони тебе із отчих **рук** приймали (*Л. Гудзь*). 3. Тече ріка між тихих верболозів / росте трава в зарослених лугах (*М. Братан*). 4. Во Вифлеємі нині новина / Пречиста Діва зродила Сина (*Нар. творчість*). 5. Так виразно ввижається мені болючими безсонними **ночами** / я жив колись в простому курені над озером з ясними **берегами** (*Олег Ольжич*). 6. Йти йому з лісу не хочеться / звук тут за літо (*Гр. Тютюнник*). 7. Не плюй у криницю / пригодиться води напиться (*Нар. творчість*).

II. Змініть усно виділені слова так, щоб відбулося чергування звуків. Вимовте ці звуки.

256 Доповніть усно безсполучникові складні речення пропущеними частинами. Поясніть використання двокрапки.

1. Я знаю: [...]. 2. З гори видно гарну картину: [...]. 3. Повертався додому задоволений: [...]. 4. [...] : море сильно штормило.

257 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в поданому реченні перед словами **а** і **як** ставимо не коми, а двокрапку й тире.

Гляну: а небо – як ти (*В. Сосюра*).

258 І. Перебудуйте складнопідрядні речення на синонімічні безсполучникові (письмово). Побудуйте схеми утворених речень.

1. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка хмара (О. Донченко). 2. Ведмедя не помітив, бо на зайця задивився (Нар. творчість). 3. І вчувалося кленам і соснам, що над ними вже й неба нема (М. Сингаївський). 4. Я оглядівся й побачив, що ліворуч розстилався великий баштан (Із журналу).

II. Прочитайте утворені речення вголос із правильною інтонацією.

259 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Поміркуйте, чи можна в поданих реченнях замість коми поставити двокрапку. Якщо так, то чи зміняться смислові відношення між частинами речень?

1. Діти вибігли на вулицю, заграла музика. 2. Степ весело рясніє, яскраво жовтіє звіробій.

260 Побудуйте речення за поданими схемами (письмово). Підкресліть члени речення, визначте, чим виражені підмети й присудки.

1. [ ] : [причина]. 2. [ ] : [пояснення]. 3. [ ] , (тому що ...).

261 Випишіть із творів зарубіжних письменників, які ви читали в 9-му класі, три безсполучникових складних речення з двокрапкою між частинами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

262 І. Перекладіть текст українською мовою й запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Вдруг до нас донеслися какие-то странные звуки. Мы встали **тихонько** пошли **вперёд** и увидели медведь возился около небольшой липы.

С первого взгляда я понял медведь добывал мёд. Он стоял на задних лапах и куда-то тянулся. Просунуть лапы в дупло ему мешали камни дерево росло почти вплотную около скалы. Вокруг улья вились пчёлы и жалили его в голову... Наконец медведь утомился сел на землю.

Так просидел он минуты две. Затем вдруг поднялся **быстро** подбежал к липе и полез на её вершину. Он протиснулся между скалой и деревом и начал **сильно** давить на него. Липа затрепала и рухнула на землю. Теперь было легко добить из неё соты (По В. Арсеньеву).

II. До виділених слів доберіть антоніми українською мовою.

СЛОВНИЧОК

Вплотную – (укр.) уприту́л; *мешать* – (укр.) заважа́ти; *наконец* – (укр.) нарэ́шті; *соты* – (укр.) стільникі́; *улей* – (укр.) ву́лик.

263 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Які з речень ускладнені? Чим саме?

1. Знав з першого ж вечора фехтування це те без чого тепер не обійдеться (Н. Бічуя). 2. Наснився мені чудернацький базар під небом у чистому полі для різних людей для добрих і скнар продавалися різні Долі (Л. Костенко). 3. Прийшло до мене втомлене поліття і роздуми достиглі принесло хвилина частя варта¹ півстоліття хвилина горя варта півстоліття (І. Низовий).

¹ *Вартый, вартю* – (рос.) стоящий, стоит.

4. Бережу я цю квітку для рідної мами може й справді безсмертя приносить вона (*В. Грабовський*).

II. Підкресліть слова, у яких при словотворенні чи словозміні можливе чергування приголосних звуків.

 264 Складіть висловлення (5–7 речень) відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши безсполучникове складне речення, між частинами якого на письмі треба ставити двокрапку.

СИТУАЦІЯ А. Уявіть, що ви берете участь у відкритті виставки сучасного дизайну. Поінформуйте учасників про: особливості роботи дизайнерів; ваше розуміння поняття «сучасний дизайн»; особливості сучасного дизайну приміщень.

СИТУАЦІЯ Б. Уявіть, що ви побували на конференції з питань здорового способу життя. Розкажіть своїм однокласникам про: мету конференції, на якій ви побували; ваше розуміння поняття «здоровий спосіб життя»; переваги здорового способу життя.

265 Спишіть слова, уставте, де потрібно, пропущену букву *н*.

Священ..*ий*, священ..*ик*, священ..*ий*, широчен..*ий*, височен..*ий*, шален..*ий*, жадан..*ий*, студен..*ий*, нездолан..*ий*, нездолан..*ий*, скажен..*ий*.

ІЗ ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

Розділові знаки між частинами безсполучникових речень часом ставлять не за правилами, а відповідно до інтонації (так звана авторська пунктуація). Наприклад:

1. *Поглянув я на ягнята – не мої ягнята* (Т. Шевченко). У цьому реченні друга частина доповнює зміст першої, але замість двокрапки автор ставить тире, щоб інтонаційно виділити другу частину.

2. *От вільхи не люблю – вона шорстка* (Леся Українка). У цьому реченні потрібно було б поставити двокрапку, оскільки в другій частині виражено причину.

§ 20. ТИРЕ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких смислових відношень між частинами безсполучникового речення ставимо тире, про синтаксичні синоніми, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. 1. За яких умов між частинами складносурядного речення ставимо тире? 2. На які питання відповідають підрядні частини часу та умови?

 266 **А.** Зіставте складнопідрядні й безсполучникові складні речення. Зверніть увагу на розділові знаки та сполучники.

Складнопідрядні

1. **Коли** прийшло літо, то не ходи по калину.
2. **Якщо** раніше встанеш, більше діла зробиш.

Безсполучникові

1. Прийшло літо – не ходи по калину.
2. Раніше встанеш – більше діла зробиш.

Б. Визначте смислові відношення між частинами речень правої колонки. Якими сполучниками можна з'єднати ці частини?

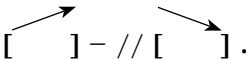
В. Зробіть висновок, за яких умов між частинами безсполучникового речення треба ставити тире.

Крім двокрапки, між відносно нерівноправними частинами безсполучникового складного речення можемо ставити й **тире**.

Між частинами безсполучникового речення ставимо ТИРЕ, якщо:	Схеми	Приклади
• зміст частин зіставляється або протиставляється (їх можна з'єднати сполучниками <i>а, але</i>)	[ ] – [ ]. протиставлення зіставлення	<i>Літо дбає – зима по-ідає</i> (Нар. творчість).
• друга частина виражає наслідок, висновок з того, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучником <i>так що</i> ; можна поставити питання <i>який наслідок?</i>)	[ ] – [наслідок].	<i>На поле набігла тінь – ділянка темніє</i> (В. Бабляк).
• частини виражають різку зміну подій (частини можна з'єднати сполучником <i>і</i>)	[ ] – [ ]. різка зміна подій	<i>Відчинили двері – вітер як дмухне, аж засвис-тів</i> (Марко Вовчок).
• перша частина виражає час або умову того, про що йдеться в другій (у першій частині можна поставити сполучники <i>коли, якщо, хоч</i>)	[час] – [ ]. [умова] – [ ].	<i>Захочеш пити – підеш до струмка</i> (Нар. творчість). <i>Посієш впору – мати-меш зерна гору</i> (Нар. творчість).
• друга частина містить порівняння з тим, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучниками <i>наче, як</i>)	[ ] – [порівняння].	<i>Гляне – холодною водою обіллє</i> (Нар. творчість).

Інтонація

Для наведених вище речень характерна **інтонація зіставлення**. Її можна передати такою схемою:

Синтаксичні синоніми

Наведені вище безсполучникові речення подібні до складносурядних або складнопідрядних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникові речення	Сполучникові речення
<i>Дощ намочить – вітер висушить.</i> <i>Хочеш дружби – будь сам другом.</i> <i>Насунула хмара – майже споночіло.</i> <i>Говорить – шовком шиє.</i>	<i>Дощ намочить, а вітер висушить.</i> <i>Якщо хочеш дружби, то будь сам другом.</i> <i>Насунула хмара, так що майже споночіло.</i> <i>Говорить, наче шовком шиє.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо безсполучникове речення складається з трьох і більше частин, то між цими частинами можуть бути різні розділові знаки.

НАПРИКЛАД:

Різно ударив ґрім – заскрекотала сорока, запищали курчата. [ ] – [ ], [ ].

267 І. Перекладіть усно й вимовте виразно речення українською мовою. Поясніть використання тире.

1. Прошла неделя, месяц – он к себе домой не возвращался (*А. Пушкин*).
2. Вдруг дверь каморки быстро распахнулась – вся челядь тотчас кубарем скатилась с лестницы (*И. Тургенев*).
3. Победим – каменный дом построим (*А. Толстой*).
4. Нравится рисовать – рисуй на здоровье, никто не запрещает (*В. Панова*).
5. Молвит слово – соловей поёт (*Н. Лермонтов*).

II. Перебудуйте усно речення на складносурядні або складнопідрядні (українською мовою).

268 Побудуйте за схемою з двох простих речень: 1) складнопідрядне; 2) безсполучникове складне. Утворені речення запишіть. Визначте смислові відношення між частинами, поясніть уживання розділових знаків.

1. Смартфон розрядився. Я не зміг зробити селфі.

Смартфон розрядився, так що...

Смартфон розрядився – ...

2. У кадрі багато деталей. Селфі буде популярним.

Якщо в кадрі багато деталей, ...

У кадрі багато деталей – ...

269 І. Прочитайте текст (окремі розділові знаки пропущено). Визначте засоби зв'язку речень у ньому.

ПТАХИ-СИНОПТИКИ

Чимало птахів – чудові синоптики. Придивіться уважно до снігурів, сорок, ворон, горобців узимку – ви теж зможете передбачити¹ зміни в погоді. Ось заспівав снігур чекайте на хуртовину. Горобці ховаються в купи хмизу невдовзі посиляться мороз. Добрими віщунами змін погоди є ворони. Перед завірюхою вони гучно каркають, зграями в снігу купаються. А високо в небі видно тихий танок ворон готується до снігопаду. Перед посиленням вітру вони тихо сидять на нижніх гілках дерев. Сіли ж дружно на землю чекай відлиги² (За *А. Волковою*).

¹ *Передбачити* – (рос.) предусмотреть.

² *Відліга* – (рос.) оттепель.

Ф. Панко. Птахи
(петриківський розпис)

II. Випишіть безсполучникові складні речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть роль таких речень у тексті.

III. Перекажіть усно текст за виписаними реченнями.

270 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які птахи прилітають у двір вашого будинку чи живуть у вашому саду? Якого птаха й чому ви хотіли б намалювати, а про якого – написати казку?

271 Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Запишіть ці прислів'я, розставляючи потрібні розділові знаки.

1-ша частина

2-га частина

Глибше орати...

... хліба прибуде.

Снігу надме...

... на старість пануєш.

Умієш їздити...

... умій падати.

Замолоду працюєш...

... злоба на мислі.

Брови нависли...

... більше хліба мати.

272 Хто зможе пригадати прислів'я, яке за структурою є безсполучниковим складним реченням? А хто добере два чи більше таких прикладів?

273 I. Спишіть речення, розставляючи на місці риски потрібні розділові знаки. Доведіть, що лише в одному реченні треба поставити двокрапку.

1. А слово скаже / з пам'яті не викинеш (*Л. Костенко*). 2. Подивилась ясно / заспівали скрипки (*П. Тичина*). 3. Туманець понад кущами лепехи моститься / тепла ніч буде (*Гр. Тютюнник*). 4. Але нелегко було знайти вихід / довкола їжилися обриви скель (*І. Франко*). 5. Із близького згустка пшениці пурхнув жайворонок / Марія здригнулась (*В. Бабляк*). 6. Землі кланяйся низько / до хліба будеш близько. 7. На годину спізнився / за рік не доженеш. 8. Січню морози / лютому **хуртовини** (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть орфограми.

III. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

274 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому між частинами першого речення ставимо двокрапку, а другого – тире.

1. Назарову презентацію визнали найкращою: він використав багато ілюстрацій і схем.

2. Назар використав у презентації багато ілюстрацій і схем – її назвали найкращою.

275 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою завдання. Хто з вас скористається тире, а хто – двокрапкою? Перевірте один в одного правильність виконання.

ДЛЯ ПЕРШОГО УЧАСНИКА. Побудуйте з кожної пари простих речень безсполучникове складне речення зі смисловими відношеннями причини (письмово).

ДЛЯ ДРУГОГО УЧАСНИКА. Побудуйте з кожної пари простих речень безсполучникове складне речення зі смисловими відношеннями наслідку (письмово).

1. Здійнявся дужий вітер. Тонкі стовбури осик застогнали. 2. Перші краплі дощу впали на тротуар. Ми поспішили сховатися в під'їзді.

276 І. Висловіть усно думку щодо кожного запитання, скориставшись безсполучниковим складним реченням з указаними смисловими відношеннями. Який розділовий знак треба ставити на письмі між частинами ваших речень?

Запитання

Речення-відповідь

1. За якої умови можна зберегти здоров'я?

Відношення умови

2. Як треба поводитися, коли тобі пропонують спробувати наркотики?

Відношення часу

3. До чого може призвести порушення правил дорожнього руху?

Відношення наслідку

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Візьміть участь у діалозі (4–5 реплік) на тему одного з наведених запитань. Використайте складене вами речення (на вибір).

277 Перебудуйте сполучникові складні речення на синонімічні безсполучникові (письмово). Чи зміняться при цьому смислові відношення між частинами?

1. Якщо не візьмешся за роботу, то робота сама не зробиться (*Нар. творчість*). 2. Ллється Лета сльозами в своє підземелля вродисте, а у небі синіють самотні мої журавлі (*О. Пухонська*). 3. Ударив велетенський дзвін – і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля (*Улас Самчук*). 4. Як хочеш від людей шаноби¹, любов і гнів бери у путь (*М. Рильський*). 5. Коли зацвітає ліщина, час виставляти вулики на пасіку (*З посібника*). 6. Трава, як очерет, вище голови, так що не продерешся (*Іван Багряний*).

278 Побудуйте речення за схемами й запишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. [умова] – [ ]. 2. [ ] – [наслідок]. 3. [ ], (якщо...).

279 І. Утворіть із пар простих речень спочатку складне сполучникове, а потім – безсполучникове. Утворені речення запишіть і прочитайте виразно вголос.

1. За ніч випало багато снігу. Іти було важко. 2. Хочеш багато знати. Дружи з книгою. 3. Під Новий рік сильний мороз. Буде врожай хліба. 4. Продзвенів дзвінок. Гра обірвалася. 5. Літо добуває. Зима поїдає.

II. Поміркуйте, у яких реченнях (поданих чи утворених) смислові відношення між частинами передано чіткіше.

280 Доповніть подані безсполучникові складні речення пропущеними частинами. Утворені речення запишіть, поясніть використання тире.

1. Вітер подужчав – [...]. 2. У хаті тепло – [...]. 3. Прийде літо – [...]. 4. [...] – буде гарний урожай. 5. [...] – побрела з лугу череда.

 281 Хто зможе пригадати або придумати слоган для реклами, який за будовою є безсполучниковим складним реченням, між частинами якого треба ставити тире? А хто добере два чи більше таких прикладів?

ВРАЗОКИ. 1. Грають вони – виграєте ви! 2. Знайдеш дешевше – повернемо гроші!

¹ Шаноба – (рос.) почёт.

282 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Поміркуйте, яке з поданих речень просте, а яке – складне. Відповідь обґрунтуйте.

1. Розказав другу – пішло по колу (*Нар. творчість*).
2. Життя без книг – це хата без вікна (*Д. Павличко*).

283 Доберіть приклад до кожного випадку використання тире (один приклад є зайвим).

Випадок використання тире

- 1 між підметом і присудком
- 2 на місці пропущеного члена речення
- 3 при відокремленій прикладці
- 4 між частинами безсполучникового речення

Приклад

- А** Зі святом вас березового соку – днем пробудження солодкої землі! (*А. Таран*).
Б Родинне свято – краще з свят (*О. Довгоп'ят*).
В Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють (*Нар. творчість*).
Г На гнідому коні – білявий вершник (*Н. Вічуя*).
Д Минулася буря – і сонце засяяло (*М. Рильський*).

284 Перебудуйте почергово безсполучникове речення на чотири складнопідрядні з підрядними різного виду. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

Вигляне з-за хмари промінь – заграє річка всіма барвами.

МІРКУЙМО. Друга частина речення може вказувати на умову, за якої відбувається дія: *Якщо вигляне з-за хмари промінь, то заграє річка всіма барвами.* Також між цими частинами можуть бути відношення часові (частини можна з'єднати сполучником *коли*), наслідкові (*так що*), способу дії (*так, що*).

285 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень.

1. Пр(е,и)йде година – достигне і калина (*Нар. творчість*). 2. Квиток куплен(н)ий речі зібрані прощальні гудки на вокзалі (*М. Єщенко*). 3. Дивується дід (з)роду¹ таких квітів (не)бачив (*Є. Шморгун*). 4. Погляну на березограй аж сер(д)це завмирає (*Д. Луценко*). 5. Я в давню істину увірував глибоко найвища мудрість в простоті в(е,и)сокій (*Б. Олійник*). 6. Пан гуляв у себе в замку у ярмі стогнали люди (*Леся Українка*). 7. Уночі зірвалася справжня буря гр(е,и)міло тріщало лило (*М. Павленко*).

II. Надпишіть скорочено частини мови над словами першого речення.

286 Випишіть із газет (журналів, усних повідомлень ведучих новин на радіо чи телебаченні) три безсполучникових складних речення, між частинами яких ставиться тире або двокрапка. Поясніть уживання розділових знаків.

287 Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Продовжте усно текст, використовуючи безсполучникові складні речення.

Зима, білі сніги, метуть хурделиці, січе пороша, від морозу лунко тріскається лід на річці. Де забарилась весна, чому не квапиться в рідні краї?

¹ Зр(о)ду – (рос.) отроду.

Та ось повернулась із вирію весна, а з нею повернулися додому й жайворонки (За Є. Гуцалом).

288 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф.

Св..ятковий, без..ядерний, арф..яр, Мін..юст (Міністерство юстиції), торф..яний, духм..яний, медв..яний, кон..юнктура, ін..екція, пів..яблука.

Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу безсполучникових складних речень.

Проект

Мета реклами: спонукати носіїв мови правильно й доцільно вживати в мовленні безсполучникові складні речення.

Форми презентації реклами можуть бути такими: інсценізація; словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; рекламний плакат тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення та асоціації.

2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама і якого результату ви очікуєте.

3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має велике значення.

За бажання демонстрацію рекламних проектів можна провести як конкурс. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне із звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо.

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

289 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Доберіть свій варіант заголовка.

ГРОМОВИК

Над річкою й лісом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, **накочувалася** гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи.

І враз усе стихло. Стогін лісу **подався** далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка, ліс осяявся синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. І раптом ліс охнув від жаху: по ньому вдарило згори.

Аж тоді **прокинувся** у своєму дуплі сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видря-

Сич

пався з дупла й пішов по гілці сухого береста вгору, сонно поводячи сюди-туди головою... Сич повів очима в один бік, у другий: ніде аніпташини, ані дрібної миші.

Блискавиці пролітали йому над самісінькою головою, громи **котилися** по його спині й розбивались об неї на громенята. А сич дивився в спину вітрові та синьо-чорній хмарі й **реготав**. Йому ще й ще хотілося громів і блискавок, що жили в хмарі. Але раптом усе змінилося. Визирнуло¹ молоденьке сонечко – сич перестав реготати і, відчувши в очах різь, заплющився.

Він так і до дупла пішов по гілці – заплющений (За Гр. Тютюнником).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть і зачитайте вголос безсполучникові складні речення. Яке з них має три частини?
2. Визначте смислові відношення та поясніть уживання розділових знаків між частинами безсполучникових речень.
3. Перебудуйте два безсполучникових речення (на вибір) на сполучникові.
4. Схарактеризуйте роль безсполучникових речень у тексті.
5. Знайдіть відокремлені означення й обставини.
6. Знайдіть слова, які пишемо через дефіс. Поясніть написання їх.
7. Доберіть синоніми до виділених слів.

Синтаксичний розбір безсполучникового складного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення безсполучникове складне.
3. Визначити кількість частин.
4. Визначити смислові відношення між частинами.
5. Указати на розділовий знак між частинами.
6. Накреслити схему.
7. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

На очах посивіли кульбаби, б'ють зозулі у дзвони весни (Д. Іванов).

Речення розповідне, неокличне, безсполучникове складне, складається з двох частин, ідеться про одночасність подій, між частинами ставимо кому.

Перша частина: речення просте, поширене, двоскладне, повне.

Друга частина: речення просте, поширене, двоскладне, повне.

Зразок письмового розбору

На очах посивіли кульбаби, б'ють зозулі у дзвони весни (Д. Іванов).

Речення розп., неокл., безсполучн., 2 част., одночасн. подій, кома.

[ ], [ ].

I – просте, пошир., двосклад., повне.

II – просте, пошир., двосклад., повне.

¹ *Визирати* – (рос.) выглядывать.

290 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть орфограми у виділених словах.

1. Я знаю мова мамина – свята (*М. Адаменко*). 2. Я з квітами **прийшов** тебе зустріти і дуже довго ждав **зів’яли** квіти (*Д. Павличко*). 3. Повіяв вітер по долині пішла дібровою луна (*Т. Шевченко*). 4. Язик мій ворог він раніше розуму говорить (*Нар. творчість*). 5. Ген від моря до гаю **налилися** жита знову пісню співає сосна золота (*А. Малишко*). 6. Вийшов з хати на селі **світиться...** (*М. Коцюбинський*). 7. Відра подзвонюють над степовою **криницею** сонце **спиняється** в прошумілих кленах (*М. Сингаївський*).

II. Виконайте синтаксичний розбір одного речення усно й одного – письмово (на вибір).

291 Прочитайте з правильною інтонацією. Поясніть, як різняться подані в групах речення за змістом.

1. У полі темніло: насувалася злива. У полі темніло, насувалася злива. Насувалася злива – темніло в полі. 2. Буде холодно – поїдемо додому. Поїдемо додому: буде холодно. 3. Я кажу правду, мені немає чого обманювати. Я кажу правду: мені немає чого обманювати. Мені немає чого обманювати – я кажу правду.

292 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* І. Поміркуйте, які розділові знаки можливі в поданих реченнях. Обґрунтуйте думку.

1. Хлопець хвилювався задача не розв’язувалась. 2. Вибігли діти собаки загавкали.

II. Поміркуйте, як перебудувати подане нижче речення, щоб замість двокрапки треба було ставити тире.

Природа радіє: надвечір нарешті пішов дощ.

293 Знайдіть неправильно вжиті слова. Відредагуйте усно речення, визначте їхній вид за будовою. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 137).

1. Глядачі вийшли – світло виключили. 2. Діти цілий день знаходяться в хаті: іде дощ. 3. Вийду на слідуючій зупинці: звідти ближче. 4. Зайшла бабуса чи дідусь – уступи місце. 5. Запрошуємо в автобусні тури в саму гостинну країну світу!

294 Продовжте кожне речення двічі так, щоб утворити безсполучникові складні речення: 1) з двокрапкою між частинами; 2) з тире між частинами. Як при цьому змінюватимуться смислові відношення між частинами утворених речень?

1. Хочеться пити... 2. Трамвай усе не під’їжджав...

295 І. Складіть з усіх поданих речень текст і запишіть його.

А Перекинув камінь – під ним осине гніздо.

Б Іду я по горі й бачу: з-під каменя вилітають оси.

В І споруджене воно зі справжнісінького паперу.

Г Нагризе тирси, змочить її клейкою слиною й ліпить комірки-гнізда.

Д У тих комірках живуть осині личинки, і дорослі оси їх доглядають.

Е Тільки для людей папір машина виготовляє, а оса робить його власними щелепами.

За В. Танасійчуком

II. Знайдіть безсполучникові складні речення, підкресліть у них члени речення.

296 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір (6–8 речень) у художньому стилі на тему «Весняна злива» або «Фантастична історія». Використайте щонайменше три безсполучникові складні речення.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) про місце в нашому житті гумору з обігруванням афоризму «Дотепність треба використовувати як щит, а не як меч, щоб не поранити інших» (Т. Фуллер). Використайте щонайменше три безсполучникові складні речення.

297 **МІКРОФОН.** Продовжте усно речення.

1. Опрацювавши тему «Безсполучникове складне речення», я, зокрема, дізнався (дізналася) про...

2. Найбільше мені сподобалося виконувати завдання, у яких треба...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

НЕТИКЕТ

Розширення сфер спілкування за рахунок розвитку віртуальної комунікації спричинило вироблення особливих правил поведінки і в Інтернеті, які називають словом *нетикет*, або *мережевий етикет* (від англ. *net* «мережа» та етикет). Найбільша проблема спілкування з погляду нетикету – культура висловлення, його грамотність. Звісно, спілкування в чаті, на форумі, на сайті – не контрольна з граматики, однак повідомлення без помилок справляють, як правило, гарне враження.

Таку думку підтверджують результати соціопитування, яке проводили в одній із соціальних мереж. Воно мало назву «Грамотність в Інтернеті». На питання «Ваше ставлення до людей, які пишуть в Інтернеті з помилками?» 70,6 % опитуваних відповіли – «негативно». Відповіді на питання «Для Вас важливо, аби співрозмовник писав без помилок?» розподілилися в такий спосіб: «так» – 70,6 %, «ні» – 29,4 %. Характерно, що причинами неграмотного письма в соцмережах вважають низький рівень освіченості (37,5 %) та ледачість (62,5 %) (За С. Бибику).

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Безсполучниковим складним є речення

А Здається, сьогодні зі мною щасливий усенький світ (О. Довгон'ят).

Б Вітька спрагло зазірав у темні дівочі очі, мов у пречисту криницю (В. Чемерис).

В У групі був тоненький голосочок вона в дитинство кликала мене
(Л. Костенко).

Г Пригорнеться до трави – і вона зашелестить, загомонить, помилує,
обдарує пахощами (Б. Харчук).

**2. Безсполучникове складне речення утвориться, якщо до частини Сонце
сїдає за гору... додати фрагмент**

А ...і весняні ниви прощаються з ним.

Б ...прощається з весняними нивами.

В ...прощаючись із весняними нивами.

Г ...весняні ниви зустрічають вечір.

3. Нерівноправними є частини в безсполучниковому складному реченні

А Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (Нар.
творчість).

Б Малі озерця блискають незлісно, колише хмара втомлені громи
(Л. Костенко).

В У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко).

Г Воду для пиття наш куточок носить аж з лісу: там вона набагато
смачніша (А. Дімаров).

**4. Двокрапку треба поставити між частинами речення (окремі розділові
знаки пропущено)**

А Трапиться слово зрадливе геть його, сину, гони! (Б. Олійник).

Б А ще таку я вирізьблю картину зі всіх дворів збігається рідня
(Л. Костенко).

В Хай лине пісня в ранішні тумани хай з нею день римує біг життя
(Ю. Вавринюк).

Г Небо було синіше од моря море було синіше од неба (М. Коцю-
бинський).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Людство не усвідомить себе як єдине ціле: не буде йому добра (Олесь
Гончар).

Б Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплять ночі у лимани зорі
сургучеві (В. Симоненко).

В Чудовий краєвид послався понад ним: стави, лисніючи у сяєві нічнім,
один до одного горнулися пестливо (А. Міцкевич).

Г Тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою
пролітають лебеді! (М. Стельмах).

**6. Речення Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють (Т. Шевченко)
треба читати з інтонацією**

А переліку

Б зіставлення

В пояснення

7. Доберіть приклад до кожного виду смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення (один приклад є зайвим).

*Смислові
відношення*

Приклад

1 одночасності подій	А Я до моря вийшов рано – море спить (<i>Д. Павличко</i>).
2 наслідку	Б Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі (<i>Л. Костенко</i>).
3 протиставлення	В Посієш вчинок – виросте звичка (<i>Нар. творчість</i>).
4 пояснення	Г Мати вірила: земля все знає (<i>М. Стельмах</i>).
	Д Як заздрю я білій хмаринці: вона пливе у далечині між подруг (<i>І. Муратов</i>).

8. Доберіть приклад до кожного випадку використання тире.

Випадок використання тире

Приклад

1 між підметом і присудком	А Стеле м'якенько – лиш твердо спати (<i>Нар. творчість</i>).
2 на місці пропущеного члена речення	Б Ударив грім – і зразу шкереберть пішло життя (<i>В. Стус</i>).
3 між частинами складносу- рядного речення	В У льодах – замерзлий з осені листок (<i>Л. Гудзь</i>).
4 між частинами безсполуч- никового речення	Г Має людина в собі такий живчик – ба- жання робити добро (<i>Олесь Гончар</i>).
	Д Слова – це дум моїх пташки (<i>О. Довго- п'ят</i>).

9. Побудуйте по одному безсполучниковому реченню з рівноправними й нерівноправними частинами.

10. Перебудуйте сполучникові речення на безсполучникові.

- Славко раптом подумав, що бачить справжнісіньких марсіан (*Н. Бічуя*).
- Галя весело сміялася, а Вітька сердито супився і щось бурмотів собі під ніс (*В. Чемерис*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Які речення називають безсполучниковими складними? Наведіть приклади.
- Що є спільного й відмінного між безсполучниковими й сполучниковими реченнями?
- Чим безсполучникові складні речення з рівноправними частинами відрізняються від речень з нерівноправними частинами? Наведіть приклади.
- Які смислові відношення можуть бути між частинами безсполучникових складних речень?
- Розкажіть про особливості інтонації безсполучникового складного речення.
- Коли між частинами безсполучникового складного речення ставимо кому й крапку з комою? Наведіть приклади.
- Коли між частинами безсполучникового складного речення ставимо двокрапку?
- Коли між частинами безсполучникового складного речення ставимо тире?
- Побудуйте безсполучникове складне речення, а потім доберіть до нього синонімічне сполучникове.
- Пригадайте 2–3 прислів'я, які за будовою є безсполучниковими складними реченнями.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
вимкнути світло перебувати в приміщенні наступна зупинка поступитися місцем навчальний заклад поїхав як міністр продаж за зниженими цінами будь-які висновки завдати шкоди призвести до бійки дипломатичні відносини порушити питання чинний закон	виключити світло знаходитися в приміщенні слідуюча зупинка уступити місце учбовий заклад поїхав у якості міністра продаж по знижених цінах любі висновки нанести шкоду привести до бійки дипломатичні відношення підняти питання діючий закон

РОЗРІЗНЯЙМО

Болісний – пов’язаний з важкими переживаннями (*болісне сприйняття, переживання*).

Болючий – пов’язаний з фізичним відчуттям болю (*болюча рана, травма, операція*).

* * *

Вибірний – який визначається, обирається голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов’язків (*виборна посада, особа*).

Вибірчий – який стосується виборів, їх організації та проведення (*виборчий округ, бюлетень; виборча кампанія, агітація*).

* * *

Визначальний – який визначає суть чогось; основний, істотний (*визначальна риса, умова, галузь*).

Визначний – який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (*визначна особа, людина, заслуга*).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Дієслова

в’яліти	задобріти	окриліти
гнобіти	зм’якшити	оздоровіти
жаліти	зобразіти	посідіти, посіджу
завершити	лестіти	таланіти

АРГУМЕНТИ МОВЧАННЯ

Уміння говорити має поєднуватися з умінням, коли потрібно, помовчати. Німецький соціолог П. Вальфіш-Рулен сформулював 26 аргументів мовчання. Наведемо деякі з них:

- ✓ якщо ваш співрозмовник роздратований, то краще помовчіть, щоб не дратувати його більше;
- ✓ коли ви самі роздратовані, то краще теж помовчати, щоб не сказати чогось такого, про що пізніше жалкуватимете;
- ✓ якщо ви дуже довго говорили, то після цього помовчіть; дайте змогу висловитись іншим;
- ✓ якщо вам надають слово, а те, про що ви хотіли сказати, уже сказав хтось інший, то від виступу краще відмовитися;
- ✓ якщо вам хочеться поговорити про свої особисті справи, то зважте на те, що сторонніх людей це мало цікавить; а тому краще помовчіть;
- ✓ якщо ви не досить глибоко обізнані з питаннями, які обговорюються, дайте змогу говорити тим, хто добре знає ці питання;
- ✓ іноді краще промовчати, щоб не образити гідності іншого.

ЯК ЦЕ БУЛО

МАНДРІВКА АПЕЛЬСИНА

Батьківщина апельсинів – Південний Китай. Звідси рослина поступово просуvalа-ся на південь Азії. Португальці в XV столітті завезли її в Європу. У XVI столітті апельсини вже були відомі й в Україні, куди їх привозили з Голландії. Звідси й прийшла їхня назва: голландське *appelsien* розкладається на «апель» – яблуко й «сіна» – Китай. У голландців ця назва виникла під впливом французького *potte de Chine* – *пом де шин* (що теж означає «китайське яблуко»).

В українській мові апельсин має ще назву – *помаранча*, яка прийшла до нас через німецьку мову (*Pomeranze*) з італійської, де *roto* – «яблуко», *arancia* – «апельсин» (А. Коваль).

НА ДОЗВІЛІ

РЕБУСИ

Усі ми любимо нашу співучу та дзвінку українську мову. Та це аж ніяк не означає, що нам є чужими чи далекими мови інших народів.

П. Тичина

Складне речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- основні ознаки складних речень з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- знаходити в тексті складне речення з різними видами зв'язку;
- правильно розставляти розділові знаки в складних реченнях з різними видами зв'язку;
- будувати складні речення з різними видами зв'язку, доцільно використовувати їхні виражальні можливості.

§ 22. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про основні ознаки, будову та різновиди складних речень із сурядним і підрядним зв'язком

ПРИГАДАЙМО. Які є види зв'язку частин сполучникових складних речень?

298 А. Визначте, частини якого речення з'єднано сурядним зв'язком, а якого – підрядним.

За лозами темні ліси, а над річкою й над лісами вечірнє небо.

Над річкою й над лісами вечірнє небо, **якого** я ніколи таким ще не бачив.

Б. Визначте кількість частин у поданому нижче реченні. Яким зв'язком з'єднано ці частини?

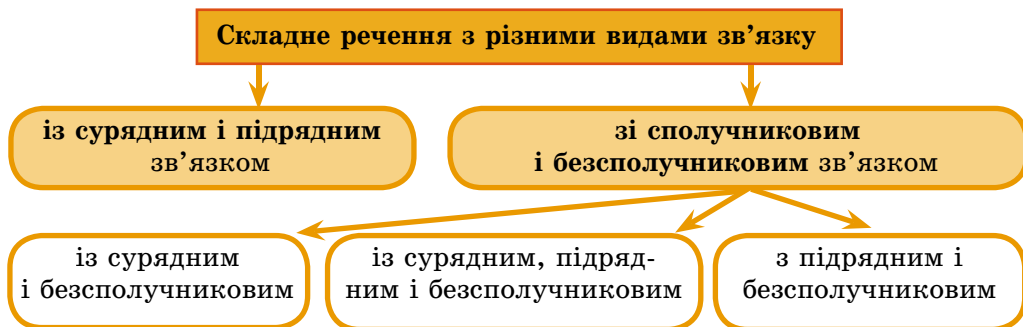
За лозами темні ліси, а над річкою й над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив (*О. Довженко*).

В. Зробіть висновок про основні ознаки складного речення із сурядним і підрядним зв'язком.

*Різні
види
зв'язку*

В одному реченні можемо поєднувати сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язок.

Складне речення, у якому поєднано різні види зв'язку, називають **складним реченням з різними видами зв'язку**.

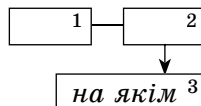

*Засоби
зв'язку*

У складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком одні частини з'єднуємо сполучниками сурядності, а інші – сполучниками підрядності чи сполучними словами. **НАПРИКЛАД:**

Аж ось труснуло сніжком, і земля нагадала аркуш паперу, на якому дитина випробувала зелені, руді й сірі фарби (*М. Коцюбинський*).

[ ], і [ ], (на якому ...).
1 2 3

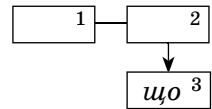
У цьому реченні першу й другу частини з'єднано сурядним зв'язком, а другу й третю – підрядним.

Різновиди

Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть мати різну будову.

1. Дві або більше частин з'єднано сурядним зв'язком; від однієї з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:**

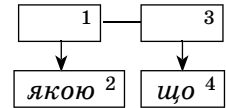
*Ти до мене прийшла не із казки чи сну, і здалося мені, **що** стрічаю весну* (В. Симоненко).

[1], і [2], (**що** ... 3).

2. Дві або більше частин з'єднано сурядним зв'язком; від кожної з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:**

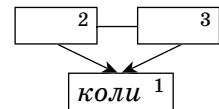
*Щаслива ти, дорого, **якою** ми ідемо, і пісня та щаслива, **що** в серці ми несе* (Д. Павличко).

[1], (**якою** ... 2), і [3], (**що** ... 4).

3. Дві або більше частин, які з'єднано сурядним зв'язком, мають спільну підрядну частину. **НАПРИКЛАД:**

***Коли** в лісах ще ревли буй-тури, Даждбогу сонце приміряло німб і люди чорноліської культури жили, співали, сіяли свій хліб* (Л. Костенко).

(**коли** ... 1), [2] і [3].

299 I. Прочитайте вголос речення, дотримуючись правильної інтонації. Доведіть, що всі вони є складними з різними видами зв'язку.

1. Ще той папір від часу не зотлів¹ і пам'ятка лишилась людям здавна, де за неграмотних французьких королів підписувалась Ганна Ярославна (Д. Павличко). 2. Вітер на травах квітне, і хвиля у берег б'є, бо в серці моему рідне було і сьогодні є... (В. Підпалый). 3. За вікном полетіла біла нитка блискавиці, а тоді вдарив грім, наче рикнув велетенський пес, що сторожить немірний небесний дім (В. Шевчук).

II. Визначте межі частин у кожному реченні та назвіть види й засоби зв'язку цих частин. Побудуйте схеми речень.

300 I. Знайдіть і випишіть складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Яке одне речення ви не виписуватимете? Чому?

1. Святкове почуття наповнює дитячу душу, і я тішу себе, бо скоро до нас завітає справжня казка (В. Скуратівський). 2. Перед чорним шляхом, що пролягав через ліс, Ворон потяг повід ліворуч, але кінь стояв як укупаний (В. Шкляр). 3. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба

¹ Зотліти – (рос.) истлеть.

великої праці, бо щастя не дається дурно (*М. Коцюбинський*). 4. В обличчя вів холодний західний вітер, розганяв густі хмари, і Марія подумала, що той вітер і хмари мчать на неї з рідної Одеси, де zostалися батьки (*В. Кучер*). 5. Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека (*Олесь Гончар*).

II. Підкресліть у виписаних реченнях граматичні основи. Побудуйте схеми.

301 Складіть і запишіть речення за однією зі схем (на вибір).

1. [ ], і [ ], ( ). 2. [ ], ( ), але [ ]. 3. [ ], ( ), і [ ], ( ).

302 I. Відновіть і запишіть складні речення, уставляючи потрібні сполучники й сполучні слова. Позначте скісною рисою (/) межі частин.

1. Вишиває і співає, ... ніхто не зна, ... узор вона кінчає, ... ту пісню почина (*М. Рильський*). 2. Повертало на обід, ... здавалося, ... день ще й не починався (*С. Склярєнко*). 3. ... гілки покидає **останній** листочок, верба шукає забуття й покори в холодах, у снігах, ... ці речі для життя неприйнятні (*В. Думанський*). 4. Біла скатертина снігу зійшла з полів і лугів, ... очам бузків показалися широкополі лани, ... зеленіли густою рунню озимини, жита-пшениць (*Т. Бордуляк*). 5. На вогонь можна дивитися **нескінченно** й щоразу бачити в ньому щось нове, ... потім настає мить, ... вже ні про що не думаєш (*О. Васильківський*).

ДОВІДКА. 1) і, де, де; 2) але, що; 3) коли, але.

II. Поясніть написання виділених слів.

303 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте його схему. Визначте вид підрядності.

Набравши висоту літак знову почав відриватися від реального світу хоч і не міг маневрувати бо праворуч і ліворуч тяглися білі траси повітряних доріг а часом виринав на овиді¹ якийсь інший швидкохідний літак (*Ю. Мейгеш*).

304 I. Прочитайте фрагмент інтерв'ю лідера гурту «Океан Ельзи» Святослава Вакарчука, яке він дав радіожурналістові Івану Яковині. Чим цікава вам одержана з прочитаного інформація? Чи є вона актуальною для нас?

– Святославе, чи повинна система освіти навчати дітей толерантності та патріотизму? І чи можна це зробити одночасно?

– Дітей треба вчити на загальнолюдських нормах, але водночас давати їм змогу відстоювати свою думку. Коли дитині батьки й учителі говорять, що вона – особистість зі своєю свободою, честю й гідністю, то ця дитина виросте без комплексів, і саме так потрібно її виховувати.

– Це функція освіти чи батьків?

– І тих, і тих. В Україні є ще одна проблема: у нас вузьке коло довіри. Воно закінчується власною сім'єю, і це – велика драма або навіть трагедія для нашого суспільства, яке хоче збудувати демократично-вільну країну.

¹ Овид – обрій, виднокруг.

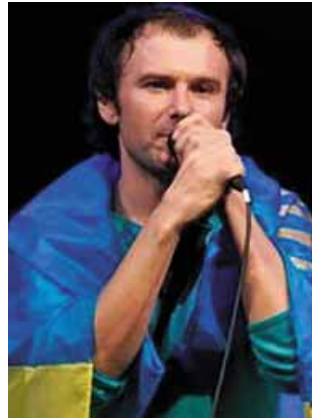

Коло довіри має бути розширено до громади, до кожного громадянина своєї держави. Ти маєш довіряти людині, яка в іншому місті, з іншої частини країни, ментально й інтуїтивно, можливо, не в усіх питаннях.

– Мені подобається твоя ідея того суспільства, яке рухає освіту. Можеш продовжити цю думку?

– Будь-яка освіта дає широту мислення, і треба широко дивитися на речі, щоб робити неуспішні країни успішними. Найкраща освіта – це вміння розуміти, як функціонує світ, розуміти його входи й виходи, закони та закономірності...

В Україні, на жаль, так склалося, що еліта протягом багатьох років цілеспрямовано знищувалася, або маргіналізувалася, або асимілювалася в імперії. Тому наше завдання – розірвати це порочне коло. У нас є змога відносно самим вирішувати свою долю. Нам треба цінувати цю можливість. Якщо ми не виховаємо нову еліту, яка не буде керуватися тваринними інтересами, а буде ширше розуміти, що таке держава та її добробут, то ми знову втратимо свою державність. У нас є сьогодні унікальний шанс. Нам не можна його прогавити.

Святослав Вакарчук

II. Знайдіть у тексті три складних речення із сурядним і підрядним зв'язком. Простежте, як ці речення допомагають точніше й компактніше висловити думку, деталізувати її.

III. Побудуйте схеми складних речень із сурядним і підрядним зв'язком.

305 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* I. З'ясуйте, скільки частин має кожне речення. Які види зв'язку поєднано в кожному з них?

1. Небо вночі чисте, і видно, як падають зірки (*Є. Гуцало*).
2. Чисте полудневе небо, і тихо-тихо, мовби все завмерло (*О. Довженко*).

II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми речень.

306 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий текст (5–6 речень) у художньому стилі за таким початком: «Загриміло, і полегло зітхнув степ...». Використайте в структурі тексту складне речення із сурядним і підрядним зв'язком.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий текст (5–6 речень) у публіцистичному стилі за таким початком: «Земля – найдорожче, що є в людини...». Використайте в структурі тексту складне речення із сурядним і підрядним зв'язком.

307 I. Запишіть речення українською мовою. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

1. Мы разговорились, и я не заметил, как мы **въехали** в лес и стали спускаться под гору (*И. Бунин*). 2. Всё небо было усеяно мигающими звездами, и Млечный Путь вырисовывался так ясно, как будто его перед праздником помыли и потёрли снегом (*А. Чехов*). 3. Восход помазал жёлтым края туч на горизонте, и вскоре стало светло, хотя **солнце** так и не показалось (*Ю. Нагибин*).

СЛОВНИЧОК

Мига́ющий – (укр.) миготливий, блимаючий; *Мле́чный Путь* – (укр.) Чумацький Шлях; *восхо́д* – (укр.) схід; *туча* – (укр.) хма́ра; *горизо́нт* – (укр.) горизонт, обрій.

II. Визначте межі частин складних речень та види й засоби зв'язку цих частин. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

308 I. Доповніть складносурядні речення однією чи двома підрядними частинами так, щоб утворилися складні речення з різними видами зв'язку. Утворені речення запишіть.

1. На **брифінгу**¹ була озвучена лише загальна інформація щодо захисту прав національних меншин, а детальна позиція уряду буде викладена в **резолюції** конференції. 2. У IX столітті Київ став великим ремісничо-торговельним центром Східної Європи, і цим він відрізнявся від інших міст. 3. До початку **референдуму** ще було більше місяця, але **бігборди** вже були обклеєні політичною рекламою. 4. Температура води безпосередньо під льодом піднімається дуже швидко, і в наступному столітті, на думку вчених, льоди Північного полюса зникнуть зовсім через **глобальне** потепління.

II. Підкресліть у першому й останньому реченнях члени речення. Побудуйте схеми цих речень.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

309 Спишіть прислівники, знімаючи ризик. Правильність написання перевірте за словником.

Усього/на/всього, де/не/де, кінець/кінцем, час/від/часу, рік/у/рік, день/у/день, сам/на/сам, по/юнацьки, тяжко/важко, без/кінця/краю, до/речі, поза/торік, по/суті, в/основному, в/цілому, що/разу, по/французьки, по/латині.

ІЗ ГЛИБИН МОВЗНАВСТВА

Появі речень з різними видами зв'язку сприяли розвиток свідомості людини, поступове пізнання та осягнення нею складних зв'язків між явищами дійсності, а також прагнення точніше, компактніше висловити думку.

Речення з різними видами зв'язку дають змогу деталізувати, уточнювати висловлені думки, висвітлювати додаткові відомості, вільніше звертатися до засобів виразності, не виходячи за межі одного речення. Такі конструкції компактні, економні у використанні мовленнєвого матеріалу.

§ 23. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про те, коли між частинами складного речення не ставимо кому і коли в разі збігу двох сполучників ставимо кому

ПРИГАДАЙМО. Коли між частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і*, кому не ставимо?

¹ *Брифінг* – інформаційна бесіда для журналістів.

310 А. Прочитайте речення. Зверніть увагу на кому між виділеними сполучниками. Чи можна підрядну частину вилучити без шкоди для будови всього речення?

Я заїду до вас уранці, **і, якщо** нам нічого не завадить, ми зможемо попрацювати над рукописом.

Б. Зіставте попереднє речення з поданим нижче. Чи можна тепер підрядну частину вилучити без шкоди для будови всього речення?

Я заїду до вас уранці, **і якщо** нам нічого не завадить, то ми зможемо попрацювати над рукописом.

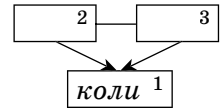
В. Зробіть висновок, у якому випадку між двома сполучниками ставимо кому.

Спільна
підрядна

Між двома головними частинами складного речення, з'єднаними одиничним сполучником *чи, або, та (= і), і(й)*, **кому не ставимо**, якщо обидві частини мають спільну підрядну частину.
НАПРИКЛАД:

Коли він торкнувся смичком до струн скрипки, все на світі зникло і залишилася тільки музика (В. Собко).

(**коли** ...), [ ] і [ ].
1   2   3

Збіг
сполуч-
ників

- Якщо збігаються підряд сурядний і підрядний сполучники (*і коли, і де, і щоб, і якщо* й под.), то **кому** між ними **ставимо** тільки тоді, коли підрядну частину, яка починається другим сполучником, можна вилучити без порушення граматичної цілісності всього речення (після цієї підрядної частини немає співвідносного із сполучником слова *то*).

- Якщо ж вилучити підрядну частину не можна, то **кому** між двома сполучниками **не ставимо**.

ПОРІВНЯЙМО:

1. Я приходив до дідуся, **і, коли він мав час**, ми разом читали книжку.

2. Я приходив до дідуся, **і коли він мав час, то** ми разом читали книжку.

- Якщо перший із двох сполучників протиставний (*а, але, однак* та ін.), то **кому** після нього **не ставимо**.

НАПРИКЛАД:

Туман пах бузковим цвітом, **а коли почав розходитися**, крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали (Гр. Тютюнник).

311 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні перед сполучником *і* кому ставимо, а в другому – ні.

1. Спускався негустий блакитний вечір, **і** навіть через вікна було видно, як пухнасті сніги одсвічувалися рожевими й малиновими бризками зорі (М. Стельмах).

2. Ще трималися по садках пізні сливи і пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптово пішов сніг (Є. Гуцало).

312 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях перед сполучником *і* треба поставити кому? Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Море так невинно голубіє під стінами скель і **сонце** так світить ласкаво що аж каміння сміється (М. Коцюбинський). 2. Я слухав рідну пісню рідну мову і вона лилася струмком у якому переплелися запахи калини чебрецю лепехи¹ (Ю. Мушкетик). 3. **Довго** слухав того вечора Валерій Іванович сповідь архітектора і боляче було чути як раз у раз зривається в стражданні голос цієї мужньої людини (Олесь Гончар). 4. Село звеселіло і яблуневі садки подобрішали коли розпочалися жнива² (О. Квітневий). 5. Забравшись на тин я трусонув гілляку і на стежку, у картоплю бадилля якої вже темніло й жухло важко, смачно загупали яблука (В. Дрозд).

II. Побудуйте схеми речень. Визначте вид за значенням підрядних частин.

III. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

313 І. Прочитайте речення. Визначте межі частин та поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. Лось (з,с)подівався побачити схід сонця і **коли** під його променями забронзовіли верхівки то він наче аж поле(г,х)шав (Є. Гуцало). 2. Вітер щодня потроху вигортав білі п(е,и)люстки на шлях і **коли** вночі їде якась прибудна машина вони рожевим валком котяться за нею слідком... (Гр. Тютюнник). 3. Денис був гарним воротарем і **щойно** ро(з,с)починався сезон фу(д,т)больних поєдинків кожний капітан намагався переманити хлопця до своєї команди (О. Квітневий). 4. Торік був уродив хліб **та як** полили дощі то позносило з гір половину снопів (І. Нечуй-Левицький). 5. Мій біль бр(е,и)нить, **зате коли** сміюся, то сміх мій рветься дж(е,и)релом на волю (Олена Теліга). 6. Ярмарок ро(з,с)ташувався на майдані коло річки і **якщо** глянути з греблі його увесь можна побачити в широкім тихім плесі (Ю. Яновський).

II. У яких реченнях між двома виділеними сполучниками ставимо кому? Відповідь обґрунтуйте.

III. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

314 Доповніть кожне речення підрядною частиною, яка була б спільною для обох головних частин. Запишіть утворені речення. Чи поставили ви кому між головними частинами перед сполучником *і*?

1. На квіти летять рої метеликів, і гуде незримий дзвін бджіл. 2. Пробіжить галявиною заєць, і спиниться голодний вовк. 3. Трава була припорошена росою, і холодок дихав у лице. 4. Зорі тремтять у вечірній прохолоді, та море бухкає десь здалеку.

¹ Лепеха – айр, татарське зілля; (рос.) айр.

² Жнива – (рос.) жатва.

315 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Сади осипалися милі що чарували так мене і знов Дніпра чекають хвилі коли їх крига одягне (*В. Сосюра*). 2. Я вимкну світло й запалю свічу і принесу із саду пізні квіти і дощ до ранку буде шепотіти святі слова які я промовчу (*М. Луків*). 3. Поле все далі розстеляло свою одержу і коли він зійшов на горбок перед ним встали в повній красі всі ниви (*М. Коцюбинський*). 4. Ми українці нація яка споконвіку¹ прагне багато знати а це утверджує нашу віру що вічно будемо на цій землі (*Я. Гоян*). 5. Яким би не ішов я шляхом якою б думкою не йшов ім'я твоє любистком пахне а душу пеленає шовк (*П. Мовчан*). 6. Щойно сонце зайшло за гору завмер усякий рух і помовк пташиний спів (*О. Квітневий*). 7. Повертало на обід але здавалося що день ще й не починався (*С. Склярєнко*).

II. Визначте, які види зв'язку поєднано в кожному реченні. Побудуйте схеми трьох речень (на вибір).

III. Знайдіть і підкресліть орфограму «Ненаголошені **е, у** в корені».

316 Хто зможе правильно визначити, скільки ком і де саме треба поставити в кожному реченні?

1. Узагалі Котигорошко був проти того щоб лазити по чужих садках але по-перше сливи були дуже солодкі а по-друге у Вітьки Горобця бракувало грошей на шоколад (*В. Чемерис*).

2. Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді земля святкову одягне обнову й веснянки закружують по воді (*М. Стельмах*).

317 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Бо пам'ятайте що на цій планеті відколи сотворив її пан Бог ще не було епохи для поетів але були поети для епох (*Л. Костенко*). 2. Нижнє селище мовби вимерло і коли б не дим то можна було б мати ці оселі за втечища безтілесних лісових духів (*П. Загребельний*). 3. Навіть зринала було думка що вже ніколи з ними не зустрінеться що він або загинув під час облоги Києва або якщо вижив пішов далі з Батиєм (*В. Малик*). 4. Цілі сузір'я у яких кипіло торік турботливе життя тепер начебто являють закодовану шифрограму яку нікому не прочитати крім птахів коли вони повернуться по домівках де їх чекають (*Є. Гуцало*).

II. Визначте види речень за будовою. Побудуйте схеми двох речень (на вибір).

318 I. Складіть і запишіть речення за схемами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. [ ], *і (коли ...)*, [*то*].

3. [ ], *і, (щойно ...)*, [ ].

2. (*де ...*), [ ] *та* [ ].

4. [ ], *і* [ ], (*який ...*).

II. Підкресліть у двох реченнях головні й другорядні члени.

¹ *Споконвіку* – (рос.) *испоко́н веко́в*.

319 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву **е** або **и**. Правильність написання перевірте за словником.

М..нулий, к..шеня, шел..стить, каш..ль, оч..рет, д..ректор, л..вада, майст..р, приб..режний, зв..селити, заст..лати, бр..ніти, завм..рати, вигр..бити, вел..тень, грив..нь, т..хнічний, вит..рати, зд..рати.

§ 24. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОВИМ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про те, які є різновиди речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, та про особливості будови їх

ПРИГАДАЙМО. У чому полягає відмінність між сполучниковим і безсполучниковим зв'язком?

320 А. Визначте вид зв'язку частин у кожному реченні.

1. Стародавня Ольвія давно їх цікавить, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її.

2. Давно їм хочеться досліджувати, розкопувати Ольвію, **щоб** дізнатися, **чому** вона загинула.

Б. Визначте, які види зв'язку є в поданому нижче реченні, утвореному з двох попередніх.

Стародавня Ольвія давно їх цікавить, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, **щоб** дізнатися, **чому** вона загинула... (*Олесь Гончар*).

В. Зробіть висновок про основні ознаки складного речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

*Різні
види
зв'язку*

У складному реченні зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком одні частини речення з'єднано за допомогою сполучників чи сполучних слів, а інші – без них. **НАПРИКЛАД:**

Вже на річках дитячий галас вщух, холонуть дні, і все навкруг холоне (Г. Дудка).

[ ], [ ], і [ ].

1   2   3

У цьому реченні першу й другу частини з'єднано безсполучниковим зв'язком, а другу й третю – сполучниковим сурядним.

Складне речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком

із сурядним і безсполучниковим зв'язком

з підрядним і безсполучниковим зв'язком

із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком

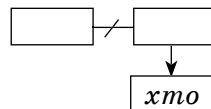
НАПРИКЛАД:

1. Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють (Т. Шевченко).

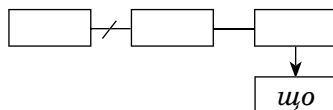
[ ], [ ], а [ ].

2. Споконвіку в народі побутує думка: **хто** першим побачить цвіт ліщини, тому весь вік посміхатиметься щастя (П. Стефанов).

[ ]: (**хто ...**), [ ].

3. Повний місяць стояв над морем, через нього пропливали легкі хмарки, і здавалося, що місяць котився морем (Ю. Яновський).

[ ], [ ], і [ ], (**що**).

321 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Назвіть види та засоби зв'язку частин складних речень.

Ромашки заплющили очі,
Дзвіночки примовкли в зеленій траві,
Щоб не сполохати¹ кохання,
Що тільки-но народилося
І глянуло на світ довірливими очима.

Воно таке ніжне,
Що йому вадить і багато сонця,
І людський натовп, і галас, і метушня,
А сонячні промені
Вітер зв'язав у пучок
Та й поклав дозрівати
На білій хмарині.

Г. Дудка

М. Баскаков. Василькове поле

II. Розгляньте схеми. Яка з них відображає структуру першого речення вірша, а яка – другого?

1. [ ], ( ), [ ].

2. [ ], [ ], ( ), ( ).

322 I. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Які види зв'язку частин поєднано в кожному реченні?

1. Наслідки вашої праці оцінять інші, дбайте² тільки про те, щоб серце ваше було чисте й справедливе (Д. Рескін). 2. Жито вже кинуло колос і

¹ Сполóхати – (рос.) вспугну́ть.

² Дба́ти – (рос.) заботи́ться.

змінити барву стебел та листків: до зеленавості влилася сивина, ніби його хтось попелом трохи притрусив (*М. Малиновська*). 3. Упав мороз на листя посіріле, яри заслало сиве полотно, збирають ночі зорі у рядно, і сонце в хмарах ніжиться без діла (*В. Симоненко*). 4. Як хочеться, щоб всі на світі люди не забували: ти усе ж людина (*Г. Дудка*). 5. Птицю вабить рідний берег, і лишає вирій птиця, лиш дихне весна із півдня, лиш набруняться сади (*І. Вирган*). 6. Зацвіли, забуяли вишні, забіліло кругом вночі, і кантату¹ весни одвічну замузичили знов дощі (*В. Буденний*).

II. Знайдіть речення, у яких є підрядні частини. Визначте вид цих підрядних частин за значенням.

III. Побудуйте схеми чотирьох речень (на вибір).

323 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в поданому реченні перед першим сполучником і стоїть кома, а перед другим – ні.

Мені стало радісно, легко, і тепер я знаю: настала весна і зимі нема більш вороття (*В. Земляк*).

324 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи в усіх реченнях є двокрапка? Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Я пам'ятаю сніг на землю падав і припадав до мерзлої землі а батько вносив яблуко із саду, останнє що сховалось у гіллі (*Г. Дудка*). 2. Я навіть той день запам'ятав з буйних яблунь білий цвіт злітав тихо тихо падав білий цвіт наче мрія неповторних літ (*Г. Тютюнник*). 3. Якби моя воля видала б закон заборонити нещасливі фінали в казках (*М. Павленко*). 4. Я знаю тут проходили бої і вороги ломились в ці ворота (*В. Грінчак*). 5. Рожевий пил спадав синіло все кругом і коси золоті зоря впліталася в трави (*В. Сосюра*). 6. У вилисах² дніпровської води що воям князя рани омивала я бачу захлинається навала свавільної³ фашистської орди (*М. Боровко*). 7. Хоч народне прислів'я і стверджує що сумний грудень і в свято і в будень але саме останній місяць року налаштовує кожного з нас на оптимістичну хвилю бо хоч зима і повертає на мороз проте сонце вже йде на літо (*В. Скуратівський*). 8. А жінка ранній птах ще сонце у колисці а вона на ногах (*М. Стельмах*).

II. Визначте, які види зв'язку частин поєднано в кожному реченні. Побудуйте схеми трьох речень (на вибір).

III. Визначте частини мови всіх слів останнього речення.

325 Доповніть речення кількома частинами так, щоб утворилися складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Запишіть утворені речення.

1. Під вікнами починають цвісти мальви. 2. Над нами гудуть бджоли й пустуни-джмелі. 3. Ми повільно підійшли до лісового озера. 4. На землю тихо ступає ніч. 5. Берег засинає проти ночі.

¹ *Кантата* – великий урочистий музичний твір, що його виконують солісти й хор у супроводі оркестру.

² *Вилиск* – відблиск, полиск, що відсвічує на чому-небудь.

³ *Свавілля* – (рос.) произвол.

326 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою речення. Побудуйте схему свого речення. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Стояла тиха і по-своєму хвилююча година: згори на верховіття лісу опускався сизий присмерк¹, а внизу з-під кожного куща виповзав туман, тому здавалося, що над землею коливалися два неба (*М. Стельмах*).

2. Людське життя не заміліє, зробіть лиш те, що попрошу: усі, хто про безсмертя мріє, хай схилиться до споришу (*М. Руденко*).

II. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях.

327 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. I. Прочитайте висловлення видатного українського хірурга Миколи Амосова та давньогрецького філософа Сократа. Поясніть, як ви розумієте прочитане. Чи згодні ви з авторами? Що викладає в поняття «здоровий спосіб життя»?

1. У більшості хвороб винна не природа, не суспільство, а сама людина. Найчастіше вона хворіє через лінощі й жадобу, а інколи – й від нерозумності (*М. Амосов*).

2. Здоров'я – не все, але все без здоров'я – ніщо (*Сократ*).

II. Уявіть, що ви берете участь у науковій конференції з питання здорового способу життя, яка проходить під гаслом «Бути здоровим – це модно!». Складіть і запишіть у формі складних речень з різними видами зв'язку тези свого виступу (4–5 тез). За потреби скористайтесь інформацією з довідки.

ДОВІДКА. 1. *Перехід до здорового способу життя – це шлях до внутрішньої гармонії.* 2. *Популярність здорового способу життя зростає з кожним днем.* 3. *Пасивна діяльність повинна змінюватись активною, а розумова праця – фізичною.* 4. *Виключіть із свого раціону смажене, жирне, а також фастфуд, солодкі газовані напої.* 5. *Потрібно відмовитися від шкідливих звичок – куріння, зловживання алкоголем.* 6. *Проводьте більше часу на свіжому повітрі.* 7. *Головною метою занять спортом є оздоровлення організму.*

328 I. Запишіть речення українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

1. Во второй **половине** нынешнего века люди поняли планета наша велика **богатства** её вот-вот кончатся а получаемое от Земли тратит человек **неразумно** (*П. Иoffee*). 2. Если бы мне пришлось вновь **прожить** свою жизнь я установил бы для себя правило читать какое-то количество стихов и слушать какое-то количество музыки по крайней мере раз в неделю (*Ч. Дарвин*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір речень, скориставшись поданим на с. 152 планом.

СЛОВНИЧОК

Нынешнего – (укр.) нинішнього;
получаемое – (укр.) отримуване;
по крайней мере – (укр.) принаймні.

¹ *Присмерк* – (рос.) снімки.

Синтаксичний розбір складного речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення складне з різними видами зв'язку (із сурядним і підрядним; із сурядним і безсполучниковим; з підрядним і безсполучниковим; із сурядним, підрядним і безсполучниковим).
3. Визначити кількість частин і засоби зв'язку.
4. Визначити вид кожної підрядної частини, якщо вони є.
5. Указати вид підрядності, якщо в реченні є кілька підрядних, пов'язаних з однією головною частиною.
6. Пояснити вживання розділових знаків між частинами.
7. Побудувати схему речення.
8. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронеслись (М. Бажан).

Речення розповідне, неокличне, складне з різними видами зв'язку (із сурядним і безсполучниковим), має три частини, перша й друга з'єднані інтонацією, друга й третя – інтонацією та сурядним сполучником *і*, між частинами складного речення ставимо коми.

Зразок письмового розбору

Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронеслись (М. Бажан).

Речення розп., неокл., складне з різн. видами зв'язку (сурядн. і безсполучн.), три частини, перша й друга з'єднані інтонацією, друга й третя – інтонацією та сурядн. сполучн. *і*, між частинами складного речення ставимо коми.

[ ], [ ], і [ ].

329 І. Доберіть до кожного речення схему (схеми подано без сполучників і сполучних слів). Обґрунтуйте свою відповідь.

1. На берегах Нілу росла тростина, однак вигляд у неї був трохи незвичний: висотою вона сягала 4–5 метрів, а завершувалося її стебло суцвіттям у формі парасольки (А. Коваль).

2. Дуб зацепенів від страху: він бачив, як колись ось такими сокирами звалювали сусідні дерева (А. Давидов).

3. Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти (М. Коцюбинський).

4. Ось сопілка захурчала, дві ноти, змінюючи одна одну, затріпалися в повітрі – і в очах стоїть картина (В. Винниченко).

А [ ]: [ ], (...).

Б [ ], [ ] – [ ].

В [ ]: [ ], (...), [ ], (...).

Г [ ], [ ]: [ ], [ ].

- II. Поясніть уживання двокрапки й тире між частинами поданих речень.
 III. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох перших речень.

330 I. Схарактеризуйте усно складні речення за поданими схемами: кількість частин, їхнє розташування, види зв'язку.

1. ( ), [ ], і [ ], ( ).
2. [ ], та [ ], ( ).
3. [ ], ( ), [ ], і [ ].
4. [ ], але [ ], [ ].
5. [ ]: [ ], ( ).

II. Складіть і запишіть речення за двома схемами (на вибір).

331 I. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Поясніть, чому перед виділеним сполучником *і* в передостанньому реченні немає коми.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Сьогодні, коли маємо густу мережу метеорологічних станцій та космічних лабораторій, можемо отримати найповнішу інформацію про погоду, а у віддалені часи наші предки розраховували лише на власний досвід. Своєрідними барометрами були свійські¹ та дикі тварини, птахи, комахи, рослини тощо. Неабиякі знавці народної метеорології достеменно² знають: погода невдовзі зіпсується, якщо молодий місяць з крутими рогами. Якщо з положистими, то гожою дниною порадують найближчі дні.

С. Васильківський. Таврида

Придивіться до жовтої акації: якщо її квіти сильно пахнуть *і* над ними в'ються комарі, бути негоді. Якщо у вас біля вікна росте шипшина, то придивіться до її цвіту: як тільки вранці пуп'янки не розпустилися, невдовзі насуне дощова хмара (За В. Скуратівським).

- II. Знайдіть речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку. Побудуйте схеми цих речень.
 III. Виконайте усно синтаксичний розбір одного речення з різними видами зв'язку (на вибір).

332 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Розкажіть, які народні прикмети, пов'язані з передбаченням погоди, ви знаєте.

333 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* З'ясуйте, де в поданому реченні треба поставити кому, а де – двокрапку. Побудуйте схему речення.

Коли почую твій співучий голос і легкий сміх навколо забринить³ мені здається серед поля колос гойдається і пташка десь дзвенить (П. Филіпович).

¹ *Свійський* – (рос.) домашній.

² *Досте́менно* – (рос.) точно, достовірно.

³ *Забрині́ти* – (рос.) зазвуча́ть; (звонко) зазвені́ть; (о струне) задрожать.

334 І. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись правильної інтонації. Побудуйте схеми речень.

ЛЕБЕДІ У ПОЛІ

Знову ледве мріють лебеді у полі,
а навколо **білий** холод і зима,
і, як мати, стала за селом тополя,
що чекає сина, а його нема.
Знову ледве мріють лебеді у полі,
сіється донизу **лебединий** пух,
а тополя, змерзши, вітами поволі
б'є себе у груди, щоб **зігріти** дух.

Є. Гуцало

ІІ. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

335 Хто зможе правильно визначити кількість частин та вид зв'язку їх у кожному реченні?

1. Вулиця – як довга казка, яку можна оповідати без кінця (*Н. Бічуя*).
2. Тільки де-не-де ще проглядала дубова прозелень, а то все ряхтіло¹ воском і золотом, червоно горіли явори упереміш із ліловими хмарками дикого хмелю, край дороги синіли чагарі достиглого терну (*В. Шкляр*).
3. Ще сніг кругом, ще голі віти в дуба, і не курличуть в небі журавлі (*В. Сосюра*).

336 І. Прочитайте й поясніть лексичне значення фразеологізмів. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Шукати голку в копиці сіна, вітер у голові гуляє, сізифова праця, грати першу скрипку, танталові муки, витрішки продавати, з комарів носок, ніде голці впасти, руки сверблять, переливати з пустого в порожнє.

ІІ. Складіть і запишіть з фразеологізмами два складних речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

337 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Чи ставимо кому між виділеними сполучниками?

1. Я цілую щодня твоє небо зоряне на твоєму плечі спить Мала Ведмедиця і коли твоє серце десь в Австралії сердиться в Україні у хмари злітають ворони (*О. Мардус*).
2. Мужі учені, бородаті архіви кинулись труситься чийм ім'ям цей град назвати щоб вознести на цілий світ (*Л. Костенко*).
3. Юлькові приємно він говорив про речі яких Лілі навіть не знала і почував себе першовідкривачем, учителем (*Н. Бічуя*).
4. Ні, не було навіть страху він звітрився разом з надією **бо коли** в чоловіка вже й надія пощезла то який може бути страх (*В. Шкляр*).
5. Весняне сонце ще не було пекуче воно лише приємно пригрівало живим теплом і степ дихав вільготно (*Олесь Гончар*).
6. Грає листя на веснянім сонці а в душі печаль як небеса він росте й співає явороньці і згорає від сльози роса (*Д. Павличко*).

¹ Ряхтіти – (рос.) блестять, сверкать.

II. Підкресліть граматичні основи.

III. Побудуйте схеми речень. Визначте вид кожного речення за будовою.

338 Утворіть назви осіб чоловічого й жіночого роду від поданих назв міст і держав. Скористайтеся інформацією на с. 15, 18.

ЗРАЗОК. *Київ – киянин, киянка.*

Тернопіль, Луцьк, Греція, Миколаїв, Норвегія, Індія, Харків, Вінниця, Франція, Фінляндія, Дніпро.

§ 25. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО Й БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ»

339 I. Прочитайте текст. Про які два погляди в ньому йдеться? Визначте авторську позицію й своє ставлення до прочитаного.

ЛЬОДОХІД

Хто не любить дивитися льодохід!
Кому він не подобається!..

Усі поспішаємо до річки, коли дізнаємося, що крига рушила, бо є щось незвичайне в льодоході. Кожна крижинка в безперервному русі, кожній знаходиться тут робота.

Однак, милуючись льодоходом, чи не думаємо ми більше про його шкоду, ніж про його користь? Він, мовляв, зносить мости, руйнує греблі, трощить млини¹, нерідко відбирає серед нас надто необережних...

Але ось однієї весни, як плин² річки перепинила новозбудована гребля, льодоходу на ній не було. Крига розтала. І річкою запанував якийсь смуток, байдужість до життя. Її береги осушувалися, її дно покритися баговинням і водоростями, вода стала гнила, каламутна. Річці нікуди було поспішати, вона мовби помирала, і ніхто не міг їй допомогти. І зрозуміли тоді всі, що рікам необхідний плин, необхідні льодоходи так само, як і людям.

Нехай ламаються старезні мости і млини, нехай руйнуються старі греблі, зате не буде байдужості до життя, бо оновлюється все, що пережило льодохід (За В. Земляком).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть складнопідрядне речення з кількома підрядними. Визначте види за значенням підрядних частин у ньому.
2. Випишіть речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку. Підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми речень.
3. Виконайте усно синтаксичний розбір виписаних речень.
4. Доберіть по три-чотири спільнокореневі слова до іменників *лід*, *крига*.

К. Моне. Крижини на Сені

¹ Млин – (рос.) мельница.

² Плин – (рос.) течение, ход.

340 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, у яких реченнях є підрядні частини, позначте скісними рисками межі цих частин.

1. І легко дишеться і груди знов охочі вдихати сум квіток що липнув від роси (*М. Рильський*). 2. Завжди мене чекає мати для неї я мале дитя що перший крок пройшло від хати іще не знаючи життя (*Р. Братунь*). 3. Мова це доля народу і вона залежить від того як ревно всі ми плекатимемо її (*Олесь Гончар*). 4. Сонечко встає і в росі трава біля школи в нас зацвітають віти (*А. Малишко*). 5. Цвітуть березневі сніги співають струмочками все довкола озивається мотивом радості й найдужче її чути в світлі сонця яке й творить **священну**, нетлінну красу весни (*Є. Гуцало*). 6. Цього літа не чути на Десні свистків пароплавів не гримить сердитий окрик плотового і не **в'ється** синій димок рибалки на кручі (*Олекса Десняк*).

II. Побудуйте схеми трьох речень (на вибір). Визначте види зв'язку частин цих речень.

III. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

341 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен одне складне речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку. Продиктуйте своє речення однокласнику (однокласниці) та запропонуйте побудувати схему.

342 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. З цієї хвилини все те **що** він бачив навколо себе чув і відчував повнилося для нього новим змістом йому ніби вставили інші очі і він ними бачив тепер те **чого** раніше не помічав йому ніби підмінили душу і він відчував те про що **раніше** не здогадувався (*Гр. Тютюник*). 2. Коли б спитав мене **хто-небудь** яку музику любив у ранньому дитинстві який інструмент яких музик я б сказав що більше за все я любив слухати **клепання** коси (*О. Довженко*). 3. **З'ївши** вареника я падаю в натоптані снігом санки дядько Себастьян умоцнується на передку і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ де в паморозі¹ срібно туманіють верби де вітряки остуджують сонце а річка погойдує переспілі китиці **отого** очерету² в якому й **досі** живуть чийсь сумні голоси (*М. Стельмах*).

II. Побудуйте схеми речень.

III. Підкресліть граматичні основи. Визначте синтаксичну роль та частину мови виділених слів.

343 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть із художніх творів чотири речення з різними видами зв'язку: а) із сурядним і підрядним; б) із сурядним і безсполучниковим; в) з підрядним і безсполучниковим; г) із сурядним, підрядним і безсполучниковим.

ВАРІАНТ Б. Випишіть із друкованих або електронних засобів масової інформації (газет, журналів) чотири речення з різними видами зв'язку: а) із сурядним і підрядним; б) із сурядним і безсполучниковим; в) з підрядним і безсполучниковим; г) із сурядним, підрядним і безсполучниковим.

344 I. Прочитайте текст. Про яку особливість міжкультурної комунікації в ньому йдеться?

¹ *Пáморозь* – (рос.) їзморозь.

² *Очерéт* – (рос.) камыш.

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

Міжкультурна комунікація – це обмін інформацією між людьми з різних національних, регіональних культур.

Проблема міжкультурної комунікації є особливо гострою, коли сходяться люди зі суттєвими розбіжностями¹ у звичаях, моралі, поглядах на світ тощо. Наприклад, мешканці Сходу зазвичай спілкуються на доволі близькій відстані, а от європейці чи американці негативно сприймають втручання іншої людини в свою особисту зону. Для європейців звичним є класти ногу на ногу, **та якщо** вони так поводитимуться, наприклад, у Таїланді, то місцеві мешканці почуватимуться приниженими, ображеними.

В українській мові є чимало різноманітних форм привітань, прощань, вибачень, які свідчать про її багатство, про високу духовність її носіїв, і кожна ситуація вимагає використання характерних для неї *мовленнєвих формул*. Наприклад, під час зустрічі українці використовують такі словесні формули вітань, як «Доброго ранку!», «Доброго здоров'я!», «Моє шанування!» та ін. За допомогою *цих і подібних формул* люди налагоджують контакт між собою, виявляють ввічливість, пошану, стриманість², такт, підтримують доброзичливу тональність розмови.

У сучасних умовах відбувається поглиблення процесів міжкультурної комунікації народів, країн, регіонів (*З посібника*).

II. Випишіть два складних речення із сурядним і підрядним зв'язком. Підкресліть у них члени речення. Побудуйте схеми цих речень.

III. Поясніть, чому немає коми між виділеними сполучниками. Перебудуйте усно речення так, щоб між цими сполучниками можна було поставити кому.

 345 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які ви знаєте словесні формули привітань, прощань, вибачень? Чи допомагають ці словесні формули налагодити контакт між людьми?

346 I. Спишіть, виправляючи допущені пунктуаційні помилки та розкриваючи дужки. Визначте, які види зв'язку поєднано в кожному реченні.

1. Прилітають лелеки на старі гнізда, а, коли які (не)повертаються, то так і знай – спіткало їх у дорозі лихо (*Є. Гуцало*). 2. Ми милу(є,ї)мося природою, і те, що в кожного з нас у ці хвилини відкриваються серця (на)зустріч красі здружує нас (*В. Сухомлинський*). 3. Для мене було оч(є,и)видним що, коли перецвітає жасмин, то вже починається літо (*Із журналу*). 4. Як швидко минають дні коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли (не)має ні ковтка води (*С. Скляренко*). 5. Вітрило напнулося, хвиля загомоніла і чов(є,и)н помчав пруд(д,т)ко (*І. Драч*). 6. Дивлюся й слухаю: прозоро співає струмисько биття і віриться, що скоро-скоро так само заспіваю я (*М. Драй-Хмара*). 7. Широким скляним пото-

¹ Розбіжність – (рос.) расхождѣние.

² Стриманість – (рос.) сдержанность.

ком плинула ріка, й налітала на камінні зубці поміж яких застряв корінням наперед (дуб)велет, а потік бурунів, спадав (у)низ, де також стриміли камені (*Ю. Мушкетик*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

347 I. Спишіть, розкриваючи дужки та замінюючи цифри словами.

Два (брат), три (місяць), чотири (зошит), півтора (зошит), півтори (змін-на), три (місяць), $\frac{1}{3}$ (група), $\frac{1}{8}$ (шлях), чотири (вагон), чотири (апель-син), три (кілометр), два (блокнот), півтора (сантиметр), двадцять чотири (комбайн).

II. Утворіть прислівники за допомогою префікса *по-* та одного із суфіксів – *-ому*, *-ему*.

ЗРАЗОК. *Ваш – по-вашому.*

Наш, мій, український, братній, новий, дружній.

348 **МІКРОФОН.** Продовжте усно речення.

1. Вивчивши тему «Складні речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Складним з різними видами зв'язку є речення

- А Рушники, які часто розвішували над вікнами і дверима, мали оберігати оселю від усього нечистого, що могло до неї потрапити (*В. Сун-руненко*).
- Б Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сійно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (*Іван Багрянний*).
- В Тільки крота не видно було: він кидався глибоко в норі з поверха на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться на горі (*Гр. Тю-тюнник*).
- Г Перед його очима в буйних травах, у перелісках і між могутніми деревами повільно бродили великі пречудові тварини (*П. Загребельний*).

2. Складним із сурядним і підрядним зв'язком є речення

- А Зненацька за одну ніч упав сніг, і тепер кущі лежали під холодним бідаво-голубим небом якісь мовби затишнілі, вирізьблювалося ви-разно на сніговій блідості кожне дерево, яскріли під сонцем широкі галявини (*П. Загребельний*).
- Б Саме тоді викінчено Софію Київську, і собор стояв рожевим дивом посеред білих снігів, а невидимий християнський Бог ждав, щоб його намалювали на стінах, упевнений у своїй незамінності (*П. Загребельний*).

В Ці жінки виходили своїми ногами довколишні яри, ліси та луки, їм відомо, де ще збереглися зовсім рідкісні рослини (Є. Гуцало).

Г На землі різні справи є, звісно, та слід твердо усім пам'ятати: не буває нічийного крісла, лиш буває нічийна лопата (Г. Дудка).

3. Речення *Там, де став явір понад пляями, знову я чую відлуння пісень: одна верба співає ночами, друга верба співає удень* (В. Марсюк) є складним із

А сурядним і підрядним зв'язком

Б сурядним і безсполучниковим зв'язком

В підрядним і безсполучниковим зв'язком

Г сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

4. Реченню *Сніг у полі побілішав, тепер проміння не тоне в гострій млі, що насичувала повітря, не гасне в розстелених під ногами полотнах, що зараз нагадують молочні дзеркала й відображаються у високості...* (Є. Гуцало) відповідає схема

А [ ], [ ], ( ), [ ], ( ).

Б [ ], [ ], ( ), ( ).

В [ ], ( ), ( ).

Г [ ], [ ], ( ), [ ], ( ).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Коли є і звичаї, і традиції, і пісні, то приймаєш їх як щось цілком природне, а, коли це зникає, то починаєш докопуватися до причин зникнення того, що раніше тобі здавалося незникненням (В. Голобородько).

Б Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік; на самоті вона тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого... (М. Стельмах).

В Я чекав тебе з хмари рожево-ніжної, із ранкових туманів, з небесних октав, коли думи збігалися з мли бездоріжньої і незвіданий смуток за душу смоктав (В. Симоненко).

Г Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбабиних в траві зосталось, що й небо мружиться від них (Д. Іванов).

6. Прочитайте речення.

Я відриваю голову від землі, а біля мене аж перехитується од сміху Люба, у її руці погойдується чимось напакована торбинка, і дівчина кладе її на те саме місце, до якого тиснулось моє вухо (М. Стельмах).

Правильну кількість граматичних основ у цьому реченні зазначено в рядку

А три

Б чотири

В п'ять

Г шість

7. Складним із сурядним і безсполучниковим зв'язком є речення

- А** Вікові ялини, сосни і кедри своїм віттям закривають сонце, тому в тайзі завжди моторошна півтемрява (*Із журналу*).
Б Після обіду дуже хотілося спати, але командир наказав прочесати стоги, що виднілися за хутором... (*І. Багмут*).
В Справедливо кажуть: немає буднів – є буденні люди (*Із журналу*).
Г Уже й зникало сонце за горбами – сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова... (*С. Йовенко*).

8. У реченні *Минає літо, осінь вже бреде (1) лісів багрець торкнувся вересневий (2) і пахне чебрецем (3) і листя (4) де-не-де, кружляючи, лягає під дерева* (Л. Тендюк) **кому треба ставити на місці всіх цифр, ОКРІМ**

- А** 1   **Б** 2   **В** 3   **Г** 4

9. Складіть і запишіть речення за схемою.

[, (де ...), і [ ], (щоб ...).

10. Побудуйте схему речення.

І сміються люди вже у вічі: треба ж так от збутися ума, щоб оце в двадцятому сторіччі та шукати те, чого нема (*Л. Костенко*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На які групи поділяють складні речення з різними видами зв'язку?
2. Розкажіть про особливості структури складних речень із сурядним і підрядним зв'язком. Наведіть приклади.
3. Які є різновиди складних речень зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком? Розкажіть про особливості структури кожного з них.
4. Розкажіть про роль складних речень з різними видами зв'язку в мовленні.
5. Складіть два речення, у кожному з яких був би представлений сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язок. Побудуйте схеми цих речень.
6. Випишіть із творів Тараса Шевченка або з підручника історії:
  - 1) складне речення із сурядним і підрядним зв'язком;
  - 2) складне речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

ПАМ'ЯТКА**ЯК ПРАВИЛЬНО СПІЛКУВАТИСЯ?**

- ✓ Говоріть так, щоб вас було цікаво слухати співрозмовнику, зважайте на його інтереси, уподобання, характер.
- ✓ Називайте на ім'я співрозмовника, звертаючись до нього.
- ✓ Власні думки відстоюйте тактовно, толерантно.
- ✓ Не оцінюйте розумові здібності співрозмовника за його зовнішністю.
- ✓ Не підвищуйте тону й не збільшуйте сили голосу, виявляйте доброзичливість і витримку.
- ✓ Не припиняйте розмову демонстративно.
- ✓ Намагайтеся вдало обирати тему розмови, доречно використовуйте мовні засоби.
- ✓ Утримуйтеся від оцінних реплік.

СЛОВ'ЯНСЬКА АБЕТКА

Кирилиця – одна з двох (разом із глаголицею) перших слов'янських абеток, яку створили на основі давньогрецького письма брати Кирило і Мефодій.

У 863 році князь Ростислав звернувся до Візантії з проханням прислати до Велико-моравської держави християнських місіонерів (проповідників), які змогли б посприяти веденню богослужіння на її теренах слов'янською мовою. Цими місіонерами й стали солунські брати Кирило та Мефодій.

Для того, щоб слов'яни змогли читати Біблію (що була переписана грецькою мовою), і створили Кирило та Мефодій нову слов'янську абетку, яку на честь Кирила назвали кирилицею.

У давню кирилицю ввійшли 24 літери грецького алфавіту (а, в, г, д, є, з, н, і, к, л, м, п, о, п, р, с, т, ф, х, ѿ, ѡ, ѣ, ѥ, ѧ) та 12 спеціальних знаків на позначення характерних звуків слов'янської фонетичної системи.

Пізніше кирилиця лягла в основу багатьох слов'янських абеток, зокрема й української (З довідника).

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТИ НА СЬОМОМУ НЕБІ

Цей вислів означає найвищий ступінь блаженства та щастя.

А з'явився він завдяки ідеї грецького вченого Арістотеля про те, що світ складається із семи нерухомих сфер, на яких розміщені всі зорі та планети. Ось саме сьома сфера, на думку Арістотеля, і була місцем, де живуть боги, які проводять свій час у безтурботних radoщах та веселоощах (З посібника).

КАЛЕНДАР

Календар – це система літочислення.

Походить ця назва від латинського слова *calendarium*, що означає *боргова книжка*. Річ у тім, що в Давньому Римі боржники виплачували своїм кредиторам відсотки першого дня кожного місяця. Дні ці звалися *календи*. Звідси й пішла ця назва. У ті самі часи виник і вислів «*відкласти щось до грецької календи*». Оскільки календ у греків ніколи не було, вислів цей означає «*ніколи цього не робити*». Подібне значення має вислів, що використовується в нашій мові, – «*після дощукі в четвер*» (З посібника).

УСМІХНІМОСЯ

ПРИБЛУДНІ ДУМКИ

- Грав першу скрипку серед тих, хто пас задніх.
- Для чого звертатися до окуліста, якщо можна позичати очі в Сірка?
- Пишу вилами по воді трьома іноземними мовами (С. Павленко).

ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

пробачте мені (а не «мене»)
 мені болить (а не «мене»)
 дотримати слова (а не «слово»)
 оволодіти ситуацією (а не «ситуацію»)
 опанувати професію (а не «професією»)
 ігнорувати попередження (а не «попередженням»)
 завдати шкоди (а не «шкоду»)
 зазнати невдачі (а не «невдачу»)
 зрадити принципи (а не «принципам»)
 називати на ім'я (а не «по імені»)
 звернутися за адресою (а не «по адресі»)
 відправити поштою (а не «по пошті»)
 прийшов у справі (а не «по справі»)
 комісія для складання (а не «по складанню»)
 заходи щодо поліпшення (а не «по поліпшенню»)
 сталося через недбальство (а не «із-за недбальства»)
 один раз на місяць (а не «в місяць»)
 ввести до складу (а не «в склад»)
 радіти з успіхів (а не «успіхам»)
 ігнорувати закони (а не «ігнорувати законами»)

РОЗРІЗНЯЙМО

Загрожувати. 1. Містити в собі або становити собою якусь загрозу, небезпеку; бути неминучим для когось (*загрожувати народам, загрожувє когось небезпека*).

2. Говорити щось із погрозою, попереджати про що-небудь; нахвалятися (*загрожувати зруйнувати*).

Погрбжувати. Грозити покаранням, залякувати чим-небудь, нахвалятися (*погрожувати війною*).

Загріба. У сполученні: *загроза страшна, воєнна; миру, життю; для людства; відвернути загрозу*.

Погріба. У сполученні: *погроза відверта, неприхована; безперервні, постійні; батька, ворогів; вдаватися до погрози*.

* * *

Зм'юшувати. Спонукаати, заставляти когось (переважно обставинами) виконувати щось, робити що-небудь (*змушувати працювати, задумуватися*).

Прим'юшувати. 1. Вимагати від когось виконання чогось усупереч його волі, бажанню (*примушувати вийти, скоритися, скласти зброю*).

2. Те саме, що змушувати (*говорити правду, хвилюватися, зберігати*).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Форми дієслів

брати, беремо́, беретé, беручи́
 іти́, ідемо́, ідетé, ідучи́
 везти́, веземо́, везетé, везучи́

кла́сти, кладемо́, кладетé, кладучи́
 нести́, несе́мо, несе́тé, несучи́
 ходжу́, молю́, роблю́

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за доступність мови, за багатство мови.

М. Рильський

Текст

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- істотні ознаки й структурні особливості тексту;
- види й засоби міжфразного зв'язку.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- ділити текст на мікротеми;
- знаходити в тексті відоме й нове;
- аналізувати будову тексту, види й засоби зв'язку;
- забезпечувати інформативність і зв'язність власних висловлень.

§ 26. ТЕКСТ, ЙОГО ОЗНАКИ. ЗМІСТ І БУДОВА ТЕКСТУ

Про тему й мікротему тексту, пов'язаність речень у ньому за змістом, елементи його будови, поділ тексту на абзаци, а також про види інформації в тексті

ПРИГАДАЙМО. Що таке тема й основна думка тексту?

349 I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника (однокласниці).

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

Пам'ятник князю Володимиру
(м. Київ)

Великий князь Володимир, син Святослава, був видатним державним і політичним діячем¹. За його правління Київська Русь досягла небувалого розквіту, утвердилася як могутня, високо-розвинута держава. Запровадивши християнство, Володимир завершив об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Його ім'я стало символом державного розуму, єдності, високих духовних устремлінь.

Якщо Святослав більше відзначився як воєнний стратег, то його син Володимир пішов значно далі, залишивши в історії Русі глибокий слід, повернувши її розвиток у нове русло. Прийняття християнства мало величезне значення. Воно підняло роль київської влади, стало тією могутньою силою, яка зміцнила державу та національну

єдність, а ім'я Володимира обeszмертило в легендах, переказах, літописах, билинах, героїчних піснях. Володимир здійснив мрію, яку плекала мудра й далекоглядна княгиня Ольга.

Володимир з'явився в той трагічний час, коли молоду Русь на шматки розривали міжусобиці та чвари князів, різкі протиріччя між трудовим людом і власниками. Благодатні землі спустошували численні напади зовнішніх ворогів, залишаючи руйновища й пожарища. Святослав відкрив Русі очі, підняв її з колін, при Володимирові вона гордо підвела голову, розправивши плечі.

Любов до Русі – головна рушійна² сила енергії Володимира, джерело його доброчесності, мудрості, відвертості, гордості за те, що «я єсмь» (Л. Гуцало).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
2. Сформулюйте тему й основну думку тексту.

¹ Державний діяч – (рос.) государственный деятель.

² Рушійний – (рос.) движущий.

3. Сформулюйте й запишіть два запитання за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.

4. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом тексту. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

5. Поясніть розділові знаки в першому абзаці. Чому перед виділеним сполучником як немає коми?

6. Хто зможе знайти в тексті два фразеологізми? А хто більше?

Текст

Текст — це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Основні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

Мікро-тема

Тема тексту розкривається за допомогою мікротему. **Мікро-тема** — це частина загальної теми.

Тематичне речення

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще — тематичне. **Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротемі.**

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.

Абзац — це частина тексту, об'єднана однією мікротемою.

Будова тексту

У тексті є вступ (зачин), основна частина й кінцівка.

Вступ готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті. В **основній частині** розкривають зміст тексту. **Кінцівка** — це підсумок усього сказаного.

Види інформації

Розрізняють два види інформації в тексті — відоме й нове. **«Відомим»** називають ту частину, яка вбирає в себе (повторює) щось із висловленого в попередніх реченнях. **«Новим»** називають ту частину, яка містить повідомлення, що додається до «відомого».

350 І. Прочитайте виразно вголос текст. Чому полотна Катерини Білокур так вражали всесвітньовідомого художника Пікассо?

КВІТИ КАТЕРИНИ БІЛОКУР

Пабло Пікассо відтулив штору на стіні — й на нього глянули квіти... Таки глянули, бо сонце, що вийшло, виборсалось з густої піняви й стало навпроти вікна кабінету, жадібно наткнулося на кожну їхню пелюстку, заходилося пестити їх, ніжити, напувати своїм цілющим теплом. І мальви, півники, чорнобривці, півонії, калачики, жоржини, любисток, ружі, кручені паничі, невісточки, нагідки, королевий цвіт, волошки, айстри, левкої раптом ожили й потягнулися до світла.

Своїми невидимими корінцями квіти дотягнулися аж до рідної Богданівки, до її чорнозему, без якого вже не могли існувати. По-

лотно, на якому вони намальовані, зіткане з льону, що виріс на українській землі, фарби — з олії із цього льону, а намалювала їх жінка, яка без цієї землі була б хіба що перекотиполем. За тисячі кілометрів од рідного дому квіти про це не забули, бо Катерина наділила їх своєю пам'яттю.

Пабло Пікассо заплющив очі. Але перед його зором усе одно стояли квіти, виплекані¹ південним сонцем і чистою та буйною фантазією художниці. **Такими ба-**

чилися йому квіти лише в дитинстві. На теплих пагорбах рідної Іспанії. Тільки в дитинстві їх можна побачити такими радісними й здивованими очима, тільки не затуркана суєтою душа може отак їх відчути. І тепер квіти дивилися на нього очима забутих казок і давно забутих ним радостей, таких чистих і благовісних радостей, які випадають людині лише раз на все життя. Їх може подарувати лише батьківщина й дитинство. А ще точніше — батьківщина в дитинстві (За В. Яворівським).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й три мікротеми тексту. Яка група речень (позначено цифрами) розкриває кожну з них?
2. Знайдіть абзаци відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.
3. Поясніть, чи можна вважати виділені речення тематичними, тобто такими, що несуть у собі найважливішу інформацію мікротемі.
4. **ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
5. Знайдіть відоме й нове в тексті.
6. Визначте вступ, основну частину й кінцівку. Запишіть складний план тексту.

К. Білокур. Хата в Богданівці

¹ Плекати — (рос.) лелеять.

 351 *КОЛО ДУМОК.* Поміркуйте, що є спільного та відмінного між мікротемою й абзацом.

352 I. Прочитайте мовчки текст. Чи поділяєте ви позицію автора?

ТВОЄ МАЙБУТНЄ

Одним з найважливіших кроків у житті є вибір **професії**. Адже лише займаючись тим, що тебе цікавить, приносить радість, ти відчуватимеш життєву повноцінність. Тому не можна покладатися¹ на випадковість, квапитися. Потрібно добре подумати як батькам, так і самим молодим людям.

Набагато частіше на вибір майбутнього **фаху**² впливають батьки, їхня робота, уподобання. Та не завжди це можна вважати найкращим. Свою майбутню **спеціальність** треба обирати самостійно, цілеспрямовано.

Часто підлітків ваблять майбутні **титули**, блиск сцени або великі заробітки. Проте чи можуть подібні аргументи бути остаточними у виборі свого майбутнього? Надаючи перевагу «грошовитим» професіям, треба пам'ятати, що високооплачувана робота буває складнішою й важчою фізично чи розумово, вимагає більшої відповідальності, багато часу тощо. До того ж гроші, високе **становище** самі по собі не завжди гарантують задоволення роботою.

Тим, хто обирає професію, варто задуматися, чи не оцінюють вони життєві перспективи подібним чином. І не зайве нагадати, що більшість наших громадян мають не престижні, а корисні, необхідні й цікаві професії (За *І. Томаном*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте та запишіть тему й основну думку тексту.
2. Користуючись схемою «Основні ознаки тексту», доведіть, що прочитане висловлення є текстом. Свою відповідь розпочніть так: «Прочитане є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».
3. Поміркуйте, що виражає заголовок – тему чи основну думку тексту.
4. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку тексту.
5. Поміркуйте, яка мета цього висловлення.
6. Знайдіть відоме й нове в тексті.
7. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

 353 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що треба враховувати, обираючи майбутню професію? Чи зробили ви вже свій вибір?

 354 Складіть усно текст (7–9 речень) у публіцистичному стилі на одну з тем: «Професійний вибір», «Професія і характер».

Роботу виконайте в такій послідовності: осмисліть тему майбутнього висловлення, сформулюйте основну думку, продумайте послідовність викладу, складіть план, напишіть текст, перевірте написане.

Зверніть увагу, чи вдалося вам розкрити тему, донести основну думку, досягти послідовності та завершеності викладу.

¹ *Поклада́тися* – (рос.) полагаться.

² *Фах* – (рос.) профессия.

355 Установіть відповідність між абзацами й мікротемами у творах Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» та П. Куліша «Чорна рада». На основі цих творів доведіть, що розподіл тексту на абзаци є однією з ознак стилю письменника.

§ 27. ВИДИ Й ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Про паралельний і ланцюжковий зв'язок речень у тексті, а також про засоби, за допомогою яких пов'язують ці речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенники, прислівники, сполучники? 2. Які слова називають синонімами?

356 Прочитайте текст. Доведіть, що: 1) речення в тексті пов'язані за змістом; 2) засобами зв'язку речень у тексті є, зокрема, спільнокореневі слова та повтори слів; 3) речення в тексті пов'язані граматично.

Перебуваючи в Японії, українець запитав у робітника місцевого аеропорту про авіапереліт із одного міста до іншого. Японець відповів: «Вам краще поїхати потягом». Українець здивувався: «Ні, я хочу літаком». На що почув у відповідь: «Це буде дуже складно». Зрештою, виявилось, що авіарейсів між цими містами немає, а сказане японцем означало ввічливу відмову (*Із журналу*).

Основні види міжфразного зв'язку

Ланцюжковий

Паралельний

Ланцюжковий зв'язок

Особливістю **ланцюжкового (послідовного) зв'язку** є те, що кожне наступне речення немовби чіпляється за попереднє, розкриваючи, уточнюючи його зміст. У такий спосіб здійснюється розгортання думки, відбувається її рух.

НАПРИКЛАД:

Ялинку ми запозичили пізніше зі скандинавських країн. А для українців традиційним є дідух. Це останній снопок або пучечок колосків з поля, зібраних наприкінці жнив, так званий «обжинок». Його освячували в церкві на Спаси чи Маковія, зберігали в коморі, на горищі, а перед Різдом уносили в хату (Л. Орел).

Паралельний зв'язок

Особливістю **паралельного зв'язку** є те, що кожне з речень характеризується відносною самостійністю. Ці речення передають незалежні одна від одної події, що відбуваються одночасно або змінюють одна одну. **НАПРИКЛАД:**

Співала земля. Дзюрчали по балках струмки. Гули джмелі струною віолончелі, стрекотали цвіркуні. Дзвеніли комарі кришталевим дзвоном, і лилися з неба блакитним саявом співи весняних радісних жайворонків (З. Тулуб).

У наведеній конструкції кожне речення виступає як самостійне, а спільно вони створюють єдину картину.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ланцюжковий і паралельний зв'язок речень можуть поєднуватися.

Засоби зв'язку

Об'єднати речення в текст допомагають різні мовні одиниці – засоби зв'язку. **НАПРИКЛАД:**

1. Як чарівно грає по царству квітів сонце! Не встигаєш очима за **ним**, не схопиш усі кольори. А **квіти** на вітрі! Червоні, сині, білі під хвилю південного вітерця!... (В. Бабляк).

У наведеному прикладі друге речення приєднується до першого за допомогою займенника **ним**, ужитого замість іменника **сонце**, а третє поєднується з першим шляхом повторення іменника **квіти**.

2. Після довгих мандрів у диких горах **знайшов** юнак брилу білого благородного мармуру. **Поглянув** на неї й побачив свою кохану. **Постала** вона перед ним мов жива, втілена в холодному камені. Вогнем натхнення **спалахнуло** серце юнака, загорівся він жадобою діяльності (З легенди).

У наведеному прикладі присудки всіх речень виражено дієсловами минулого часу доконаного виду.

Засоби міжфразного зв'язку

Засоби	Приклади
Займенники	<i>Біля хати росли кущі барвінку. Здавалося, що він і зимою зеленіє.</i>
Сполучники	<i>Посіви потерпали від спеки. Але дощу не було.</i>
Синоніми	<i>Птахи мають неабиякий апетит. Деякі пернаті за день з'їдають кількість поживи, яка перевищує їхню вагу.</i>
Повтори слів	<i>Варто знати традиції народу, звичай. І не тільки знати, але й зберігати те, що започаткувало старше покоління.</i>
Спільнокореневі слова	<i>Розстебнули хмари свої торби і сипонули на землю снігом. І полетіли, кружляючи в повітрі, снігові метелики.</i>
Прислівники	<i>Хлопці підійшли до великої купи листя. Звідти почувся якийсь писк.</i>
Єдність видових і часових форм дієслів-присудків	<i>Після довгих мандрів у диких горах знайшов юнак брилу білого благородного мармуру. Поглянув на неї й побачив свою кохану.</i>
Вставні слова (словосполучення)	<i>Відступати нам, по-перше, нікуди. А по-друге, немає підстав.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Часто без повтору слів, їхніх форм і спільнокоренових слів не можна забезпечити логічність, стрункість передачі думки. Проте не слід змішувати повтор як засіб зв'язку з повторенням слів у межах одного речення чи неширокого контексту, що є результатом бідного словникового запасу мовця.

357 Прочитайте тексти. Визначте вид міжфразного зв'язку. Назвіть виділені засоби міжфразного зв'язку й поясніть їхню роль. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

1. У перші дні після від'їзду дітей Чайчиха не зводила погляду з невеличкого, на чотири крихітні шибки **віконця**, мовби воно приворожило її. До **віконечка**, присідаючи на полінце, тулилася молода вишня. Стара не раз бачила, як **вони** затікали, запікались льодком або волохатились памороззю, а в полудень тримали кетяшини сліз, у яких голубіло небо й червонів одсвіт тужавої, багатої на цвіт брості (*М. Стельмах*).

2. Пізно я **повертався** додому. **Приходив** обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. У складках моєї одежі **приносив** запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, **сідав** десь на ґанку порожнього дому й **дивився**, як **будувалася** ніч (*М. Коцюбинський*).

МІРКУЙМО. У першому тексті друге речення приєднується до першого шляхом уживання спільнокоренових слів *віконце*, *віконечко*, а третє поєднується з першим за допомогою займенника *вони*, ужитого замість іменника *шибки*.

358 Прочитайте тексти, визначте вид і засоби міжфразного зв'язку.

1. І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині... Тут пройшло твоє дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі – усе для тебе почалося тут, усе ввійшло й лишилося в тобі навіки. Усе, із чого складається людське життя й сама людина... Саме в той час із півдня небо почорніло, неначе з неба до самої землі впала завіса з темно-сизого сукна. Над тією темною завісою несподівано висунувся на небо довгий, блідо-сизий гребінь хмар, ніби верхи високих гір несподівано вирости із землі й гордо піднялись у ясне небо (*О. Сизоненко*).

Малюнок Романа Барабаша (9 років). Переможець конкурсу зі створення логотипу компанії Google «Україна моєї мрії»

* * *

2. Був пишний травневий вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лискучим обручиком. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки, як

лебеді. Покроплена дощиком земля ніби дихала пахощами весняних квіток (*І. Нечуй-Левицький*).

* * *

3. Прийшла осінь. У зелені коси беріз вплелися золоті стрічки. Різнобарвним полум'ям горять осики, дикі груші. Червоніють китиці ягід на горобинах. На лісовій ліщині дозріли горіхи. Важкі коричневі жолуді падають з дубів. Лісовим мешканцям настав час заготовляти на зиму харчі (*О. Пархоменко*).

359 І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Доберіть усно до виділеного речення синонімічне.

Скільки сягає око усе навколо вкрите кригою. Часом ця крижана пустеля нагадує розбурхане море хвилі якого раптом скам'яніли замерзли. Це порівняння викликають мільйони торосів – крижин що стирчать поламаними скелями в кілька метрів заввишки. Іноді серед цих торосистих полів попадаються чималі прогалини¹ абсолютно рівної криги. Здається що це аеродроми які виготувала сама природа.

На одному з крижаних аеродромів, у самому серці цієї пустелі, підносилося невеличка хатина побудована людською рукою. Стіни й покрівля хатини блискотіли під місячним сяйвом. **Хатина була збудована з криги.** Поруч стояв намет а біля нього – якась коробка й тичка з флюгером (*За М. Трублаїні*).

II. Визначте мікротеми, тематичні речення, ключові слова.

III. Підкресліть слова, які слугують засобами міжфразного зв'язку в тексті. Назвіть і поясніть ці засоби зв'язку.

П. Ренуар. Портрет дочок біля фортепіано

360 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте одне одному по два засоби зв'язку. Користуючись запропонованими засобами, кожен складе невеликий текст (3–4 речення).

361 Складіть і запишіть невеликі тексти (4–5 речень): 1) з ланцюжковим зв'язком речень у науковому стилі; 2) з паралельним зв'язком речень у художньому стилі.

362 І. Розгляньте репродукцію картини П. Ренуара. Про що нам розповів художник? Яким настроєм перейняте це полотно?
II. Складіть і запишіть за картиною невеликий текст (4–6 речень), використавши як засоби міжфразного зв'язку спільнокореневі слова й займенники.

¹ *Прогáлина* – (рос.) пробел.

363 I. Прослухайте з голосу вчителя чи однокласника (однокласниці) текст. Розкажіть, у яких музеях вам доводилося бувати та що вас там вразило найбільше.

МУЗЕЙ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Золота пектораль з кургану
Товста Могила
(Дніпропетровщина)

Основним центром зберігання історичних і художніх раритетів¹ з дорогоцінних металів та коштовного каміння в Україні є Музей історичних коштовностей, який розташовано в місті Києві. На сьогодні в музеї нараховується понад 55 тисяч експонатів. Найвідоміші його скарби – це колекція скіфського золота, предмети часів Київської Русі, вироби майстрів українського, російського, західноєвропейського золотарства, а також єврейські срібні церемоніальні речі.

Найбільше старожитностей зібрано в скіфо-античному розділі. Предметами світового значення в цій збірці є шедеври античного ювелірного мистецтва. Зокрема, інтерес у шанувальників мистецтва викликає Золота пектораль з кургану Товста

Могила, що був розкопаний на Дніпропетровщині, а також золотий «шолом» з кургану Передерієва Могила на Донеччині.

Чимало цікавого таїть у собі й золота платівка-оббивка меча з Мелітопольського кургану. Ці та інші речі вирізняються пишністю декоративних елементів, різноманітністю тематики, органічним поєднанням форм і орнаментів.

З мистецтвом українських золотарів XVI–XVIII ст. знайомлять предмети церковного вжитку². На багатьох з них ми можемо побачити, як своєрідно переплелися риси загальноєвропейських стилів з народними традиціями.

Привертає увагу чудотворна ікона Дегтярівської Богоматері, виконана невідомим майстром на замовлення гетьмана Івана Мазепи, срібний хрест із гербом Петра Могили, срібні оправи до євангелій та ін. Кожен витвір має свій стиль і свою цікаву історію.

Експонати Музею історичних коштовностей України несуть красу крізь століття. Цей заклад ще називають «скарбницею України», що свідчить про значущість зібраної в ньому колекції (*З довідника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
2. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій заголовок, який передавав би основну думку прослуханого.
3. Поміркуйте, які мікротеми розкрито в тексті. Укажіть тематичні речення.
4. Визначте види й засоби міжфразного зв'язку в кожному абзаці.
5. Випишіть ключові слова й словосполучення з першого та другого абзаців тексту. Користуючись записами, перекажіть усно цю частину.

¹ Раритет – цінна рідкісна річ.

² Вжиток – (рос.) потребление.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

У мережі Інтернет є сайти, які можуть розповісти багато цікавого, пізнавального з історії та культури України. Наприклад, «**Острів знань**» (www.ostriv.in.ua), «**Сім чудес України**» (www.7chudes.in.ua), «**Музейний простір України**» (www.prostir.museum). Завітайте на один із цих сайтів та розкажіть однокласникам про те, що вас найбільше зацікавило.

364 Виконайте завдання одного з варіантів. Сформулюйте основну думку вашого висловлення. У якій ситуації спілкування воно доречне?

ВАРІАНТ А. Пригадайте або дізнайтеся, який визначний захід відбувся у вашому селі (місті, області) упродовж цього року. Складіть і запишіть висловлення (7–10 речень) про ваше село (місто, область), логічно доповнивши текст інформацією про цей захід. Визначте, якими видами та засобами міжфразного зв'язку ви скористалися.

ВАРІАНТ Б. Прослухайте (прочитайте) повідомлення про якусь спортивну подію. За змістом повідомлення складіть і запишіть висловлення (7–10 речень) про цю подію, логічно доповнивши його іншою інформацією, співзвучною за змістом. Визначте, якими видами та засобами міжфразного зв'язку ви скористалися.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть висловлення (7–10 речень) про сайт вашого навчального закладу (тематичні сторінки, розділи, оформлення, чи часто оновлюється інформація, чи користуєтеся ви цією інформацією, останні розміщені на ньому повідомлення, як можна його покращити тощо). Визначте, якими видами та засобами міжфразного зв'язку ви скористалися.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке текст? Які його основні ознаки?
2. Які елементи можна виділити в будові тексту?
3. Що таке мікротема тексту? Наведіть приклад, дібравши невеликий текст.
4. Що є спільного й відмінного між мікротемою й абзацом?
5. Яке речення називають тематичним? Наведіть приклад, дібравши невеликий текст.
6. Розкажіть про види інформації в тексті: відоме й нове.
7. Назвіть види й засоби міжфразного зв'язку.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
не надивуєшся говорити не до ладу спало на думку річ у тім мені пощастило зважати на думку далі буде кінець кінцем і так далі недбале ставлення однак, проте	диву даєшся говорити невпаад прийшло на думку справа в тому мені повезло рахуватися з думкою дальше буде в кінці кінців і так дальше халатне ставлення тим не менше

РОЗРІЗНЯЙМО

Винятково. Дуже, надзвичайно, особливо, не так, як усі (Ця обставина має винятково важливе значення).

Віключно. Тільки, лише (Я думаю присвятити себе виключно театру).

* * *

Книжковий. Який стосується книжки, який виготовляє, торгує книжками (книжкова фабрика, магазин, шафа).

Кніжний. Невластивий живій розмовній мові (книжне слово, книжний стиль).

* * *

Особистий. Який належить певній особі (особиста власність, особистий архів).

Особовий. Який стосується окремої людини (особовий рахунок у банку, особова справа).

* * *

Чисельний. Виражений у якій-небудь кількості; кількісний (чисельна перевага, більшість).

Числénний. Який складається з великої кількості кого-, чого-небудь; який відбувається часто, який проводять, організовують, здійснюють багато разів (численні факти, пожежі, виступи, праці).

Числовий. Пов'язаний із числом, за допомогою якого передається кількість, виражається одиничність чи множинність предметів (числовий вираз, проміжок, аргумент).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Прислівники

босóніж	довє́рху	зсерéдини	неспрóста	пóночі
воднóчас	допíзна	навкóло	подéкуди	посерéдині
вперéміш	завждí	натщéсерце	позáочі	пóтайки
врóзріз	зрáння	нарóзхват	по-новóму	рáзом

Узагальнення і систематизація вивченого в 5–9 класах

§ 28. ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим звук відрізняється від букви? 2. Як позначають м'якість приголосних на письмі? 3. Чим дзвінки приголосні відрізняються від глухих?

365 І. Прочитайте твори Дмитра Павличка. Поясніть основну думку кожного з них. Зверніть увагу на силу й красу слова поета та художні засоби, за допомогою яких ці якості досягаються.

Ненависть і **любов** – неначе крила.
Коли одне крило в льоту пробила
Ворожа куля – не склади його,
Бо на однім летіти вже несила.

* * *

Бувають дивні на землі діла:
Серед зими **черешня** зацвіла.
Я між дерев довідався докладно,
Що поетеса **їхня** то була.

* * *

Добро і лихо – **світло** й темнота;
Та не з п'їтьми буває сліпота –
Надмірне світло людям очі сліпить,
У темряву їх душі загорта.

II. Випишіть по два слова, у яких: 1) звуків більше, ніж букв; 2) є м'які приголосні; 3) є шиплячі звуки; 4) за зміни слова відбувається чергування звуків.

III. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви, вимовте звуки.

366 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** І. З'ясуйте, який звук є спільним для слів кожної групи.

1. Поліція, мильний, лякати, любити.
2. Батько, сіяти, яблуко, звістка.
3. Чашка, пищати, шість, щілина.
4. Ямпіль, мрія, проїзний, майдан.

II. Запишіть слова першої групи фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви, вимовте звуки.

367 Прочитайте подані в таблиці слова українською та російською мовами. Чим відрізняється в них вимова приголосних?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

- В українській мові приголосні перед [е] тверді. **ПОРІВНЯЙМО:** укр. [те́ма] – рос. [т'э́ма].
- В українській мові приголосний [ч] – **твердий**. Його російський відповідник – м'який [ч']. **ПОРІВНЯЙМО:** укр. [чай] – рос. [ч'ай].

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ма[л']ина	ма[л]ина
по[л']е	по[л]е
[х']итрий	[х]итрий
[ч']асто	[ч]асто

368 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Один з вас читає слово російською мовою, а другий має перекласти й вимовити це слово українською. Не допускайте пом'якшення приголосних перед [е], а також пом'якшення звука [ч] в українській мові.

- Чистый, чайка, гений, кедр, далеко, лев, музей.
- Чужой, дача, кефир, Гена, нервы, палец, фанера.

369 Хто правильно визначить, скільки і яких саме м'яких звуків є в кожному з поданих слів?

- Підіймається.
- Манюсінський.
- Слов'янський.

370 КОЛО ДУМОК. I. Поміркуйте, чому вважаємо, що в слові *колодязні* є три м'яких приголосних звуки, хоча немає жодного знака м'якшення.
II. Поміркуйте, чому вважаємо, що в одному з поданих нижче слів звуків на чотири більше, ніж в іншому.

Ящірка – джміль.

Дзвінкі	б	д	д'	з	з'	дз	дз'	ж	дж	г	г	–
Глухі	п	т	т'	с	с'	ц	ц'	ш	ч	к	х	ф

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові літерою **г** позначаємо звук [г], а в російській – звук [г'].

371 I. Перекладіть слова українською мовою та запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть дзвінкі звуки однією рисою, а глухі – двома.

Звонок, зеркало, звонкий, хожу, гвалт.

II. Зіставте вимову й написання поданих слів в обох мовах.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові **дзвінкі** приголосні, як правило, **не оглушуються**. А в російській мові в кінці слова й у позиції перед глухим приголосним дзвінкі оглушуються.
ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
зуб [зуп]	зуб [зуб]
город [гóрот]	город [гóрод]
ножка [но́шка]	ніжка [н'іжка]

372 Вимовте чітко слова українською та російською мовами, звертаючи увагу на вимову дзвінких приголосних, позначених виділеними буквами. Не допускайте оглушення цих звуків в українській мові.

Слід – след, будка – будка, солодкий – сладкий, хліб – хлеб, берізка – берёзка, низько – низко, алмаз – алмаз, поріг – порог, сніг – снег.

373 Змініть слова або доберіть спільнокореневі так, щоб відбулося чергування голосних або приголосних звуків. Запишіть звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК. Ніч – ночі, [i] // [o].

1. Юнак, друг, ходити, колиска, тихий.
2. Воля, переходити, травень, шестеро, сльоза, осінь.

374 Прочитайте слова українською та російською мовами, звертаючи увагу на місце наголосу. Схарактеризуйте подібність і відмінність цих слів в обох мовах.

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
верба́	ве́рба
ре́мінь	реме́нь
кропи́ва	крапи́ва
дочка́	до́чка
о́лень	оле́нь
обру́ч	обруч

УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ
нові́й	но́вый
тонкі́й	то́нкий
тверді́й	тве́рдый
товсті́й	то́лстый
ста́рий	ста́рый
одина́дцять	оди́ннадцать

375 I. Прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи їх.

Вигадка, видання, випадок, відвезти, дихання, діалог, дітьми, живопис, одинадцять, чотирнадцять, олень, розповісти, український, гетьманський, читання, новий, тонкий, беремо, ідемо.

II. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

 376 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Чи відбувається уподібнення приголосних за вимови цих слів?

Вибачся, на флешці, дивуєшся, вокзал.

377 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..ський, сл..озинка, вишен..ка, скрин..ка, низ..кий, різ..блення, на сторін..ці, нян..чити, малесен..кий, слиз..ко, шіст..сот, повіст..ю, донец..кий, зозул..чин, дощ.., чотир..ох, смієш..ся, змен..шення, компан..йон, міл..ярдер, велетен..ський, доріжен..ці, дев'ят..сот.

II. Вимовте м'які звуки у виділених словах.

378 Перекладіть слова українською мовою та запишіть. Поясніть наявність чи відсутність знака м'якшення в українських словах.

Ночь, кровь, голубь, листья, счастье, киевский, морской, умываются, одеваются, меньше, тоньше, Харьков.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У російській мові апостроф не використовують. Замість нього можуть вживати твердий знак і знак м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
семья	сім'я
любовью	любов'ю
объём	об'єм
съехать	з'їхати
вязать	в'язати

379 І. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без нього. Підкресліть букви на позначення губних приголосних звуків.

Зв..язатися, медв..яний, св..ято, черв..як, цв..ях, рівноправ..я, Мін..юст (Міністерство юстиції), духм..яний, матір..ю, тьм..яніє, торф..яник, любов..ю, міжгір..я, Лук..яненко, пів..ємності, лл..ється, моркв..яний, св..ященик, під..їзд, переджнив..я, б..летень, об..єктивний, розм..як, дзв..якати, без..ядерний.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

380 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант (по 8 слів) на орфограми «Апостроф», «Знак м'якшення». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте правильність написання.

381 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми. Які звуки уподібнюються?

Ло(ш,ж)ка, поле(г,х)кість, бері(з,с)ка, ву(з,с)ько, кни(ж,ш)ці, дові(д,т)-ка, хо(д,т)ьба, при(з,с)ьба, кі(г,х)тистий, во(г,х)кість, моло(д,т)ьба, диву-є(ш,с)ся, бри(з,с)ки, ні(г,х)ті.

382 Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Зіставте вимову й написання цих слів в обох мовах. Які фонетичні явища сприяють милозвучності української мови?

Честный, проездной, областной, сердце, легко, берёзка, подъехать, объединить, любовью, мята, льётся, солью, медью, ста-тя, тонна, криворожский, одесский, киев-ский, на ноге.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
счастливый	щасливий
радостный	радісний
проездной	проїзний

383 І. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Підкресліть букви на позначення шиплячих звуків.

Безжаліс..ний, облас..ний, учас..ник, хвас..ливий, шелес..нути, **чес..ний**, шіс..надцять, контраc..ний, очис..ний, тиж..невий, **щас..ливий**, кіс..лявий, проїз..ний, зап'яс..ний, улес..ливий, захис..ник, корис..ливий.

ІІ. З одним із виділених слів (на вибір) складіть і запишіть складнопідрядне речення.

384 Спишіть слова іншомовного походження, підкресліть орфограми.

Париж, Чикаго, Бразилія, Аргентина, Скандинавія, Вашингтон, Мадрид, дискусія, дисципліна, цистерна, антибіотик, аудієнція, жирандоль, баритон, бар'єр, ін'єкція, П'ємонт, кольє, ательє, лібрето, бароко, інтермецо, нетто, ірраціональний, Марокко, голландський, манна, ванна, тона, вілла, інновація, віньетка.

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи пом'якшення його.

Електрика, балет, білет, телефон, волейбол, лейтенант, лебідь, проблема, легенда, легко, колесо, елегантний, елементарний, календар, клеїти, палець.

2. Вимовляйте [з], [с] перед [е] твердо, не допускаючи пом'якшення їх.

Газета, зерно, озеро, зебра, земля, вазелін, сезон, семеро, село, сестри, секрет, секунда, селезень.

3. Звуки [ч], [ш] вимовляйте твердо, не допускаючи пом'якшення їх.

Читати, чипси, чизбургер, часто, чашка, чай, чайка, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуця, плющ.

4. Звук [р] вимовляйте твердо, не допускаючи пом'якшення його.

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

5. Звук [о] вимовляйте чітко, не зближуючи його з [а].

Вода, договір, дорóга, полéжати, золотий, добро, молочний, молодий, хороший, Оксана, голова, робота, зоря, кропива, корова, костюм.

6. Звук [и] під наголосом вимовляйте чітко й виразно.

Сир, рись, битва, Київ, липа, сито, кит, сила, цирк, диво, хитро, тихо, гарбузи, замкі, жуки.

7. Розрізняйте звуки [г] і [ґ].

- Галя грається на ґанку дзиг'ю.
- На городі росте аґрус.
- За грушею гуси ґелґочуть.

8. Приголосні [б], [д], [з], [ж], [г] вимовляйте дзвінко, не допускаючи оглушення їх у словах.

Дуб, горб, краб, герб, лісоруб, підпис, мед, сад, будка, швидко, кладка, вихід, прудко, берізка, черногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

9. Сполучення **чц** вимовте як [ц':] у словах.

На поличці, на табличці, білочці, синичці, у сорочці, у криничці.

10. Сполучення **жц** вимовте як [з'ц':] у словах.

На доріжці, на ніжці, у книжці, на стежці, у ложці.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ба[л']ет	ба[л]ет
[л']екция	[л]екція
проб[л']ема	проб[л]ема
те[л']ефон	те[л]ефон

§ 29. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке лексичне значення слова? Які слова називають багато-значними? 2. Що є спільного й відмінного між словом і фразеологізмом?

385 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Вже листопад підкрався з(за) дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 2. Над водами хиляться лози л(е,и)лека пл(е,и)ве в висоті (М. Рильський). 3. Як(би) не промінь теплий і ласкавий не зел(е,и)ніли б у долині трави (В. Грінчак). 4. Військові клейноди запорожців (з,с)кладалися з булави бунчука корогви печаті й котлів або литаврів (А. Кащенко). 5. На вулики в садах облетів і попр(е,и)липав вишневий цвіт розцвіли на городах маки і літо стало обома ногами на свій поріг (М. Вінграновський). 6. А Вкраїни ж мова мов те сонце дзвінкотюче мов те золоте котюче вся і давність і **обнова** українська мова (П. Тичина).

II. Виконайте подані нижче завдання.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.
2. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні. Розкажіть, як ви розумієте пряме й переносне значення слів. Чи є зв'язок між стилем мовлення і вживанням слів у переносному значенні?
3. Знайдіть багатозначні слова. Складіть усно два речення з одним із них так, щоб це слово вживалося в різних значеннях.
4. Укажіть авторські неологізми. Поясніть, як ви розумієте їхнє значення. З якою метою автори вводять їх у свої твори?
5. Укажіть застарілі слова. З якою метою їх уживають у мовленні?

386 Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом *зелений* у таких значеннях: 1) один із семи кольорів веселки; 2) недостиглий, незрілий; 3) недосвідчений через свою молодість. Яке із цих значень переносне?

387 Доберіть прислів'я, приказки, що є синонімічними до поданих крилатих висловів. За потреби скористайтесь довідкою.

Багато галасу даремно; про смаки не сперечаються; лікарю, вилікуй самого себе; доля допомагає сміливим; не кожному вхід у Коринф; умити руки; рахувати хвили.

ДОВІДКА. *З великої хмари малий дощ; у всякої Пашки свої замашки; пильнуй свого носа, а не чужого проса; одвага або мед н'є, або сльози лє; коли не тямиш, то й не берися; моя хата скраю; байдики бити.*

388 I. Визначте, які з поданих парами слів є омонімами, а які – багатозначними (у дужках зазначено лексичне значення слова).

1. Кормовий (який служить кормом) – кормовий (який розміщений на кормі). 2. Свіжий (яскравий, виразний, який не забувся) – свіжий (який не втратив своїх природних властивостей, своєї якості). 3. Тур (етап розвитку події) – тур (вимерлий дикий бик). 4. Виглядати (дивитися кудись) – виглядати (мати певний зовнішній вигляд). 5. Полум'я (вогонь, що піднімається над предметом, який горить) – полум'я (бурхливий

перебіг якихось подій, явищ). 6. Відкривати (робити вільним вхід, доступ куди-небудь, у що-небудь) – відкривати (давати можливість робити що-небудь, користуватися чимсь).

II. З кожним словом однієї пари (на вибір) складіть по одному реченню.

389 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: один з вас складає сполучення так, щоб подане слово було вжито в прямому значенні, а другий – у переносному.

ЗРАЗОК. *Кра́яти – краяти хліб (прям.), краяти небо (перен.).*

М'який, теплий, зняти, точити, вершина, глибина.

390 Випишіть окремо власне українські слова та слова, спільні для української та російської мов.

Кондиціонер, прізвище, хист, мама, мрія, гімнастика, линути, очолити, збагнути, священний, мерщій, математика, дуб, суніці, брат, либонь, довкілля, ущухати.

Приклади власне українських слів

бігце́м (рос. бего́м)
довкі́лля (рос. окружающая среда)
загало́м (рос. в общем)
заздалегі́дь (рос. заранее)
за́йвий (рос. лишний)
збагну́ти (рос. пости́чь, поня́ть)
либо́нь (рос. вероятно)
ліну́ти (рос. лететь; доносится)
мерщі́й (рос. скорее)
мі́ття (рос. вмиг)

мрі́я (рос. мечта)
обма́ль (рос. маловато)
обсто́ронь (рос. в стороне)
очо́лити (рос. возглави́ть)
плека́ти (рос. лелея́ть)
прі́мха (рос. прихоть)
стрі́мко (рос. стремительно; круто)
суні́ці (рос. земляника)
ущуха́ти (рос. утихатъ)
хист (рос. способность)

391 Подані парами слова запишіть так, щоб спочатку було власне українське слово, а потім – запозичене.

Біографія – життєпис, афіша – оголошення, відтінок – нюанс, шосе – дорога, крайнебо – горизонт, термометр – градусник, аплодисменти – оплески, правопис – орфографія, літак – лайнер, спогади – мемуари, дефект – недолік, апатія – байдужість, подорож – турне, поразка – фіаско.

392 КОЛО ДУМОК. I. Поміркуйте, чому слова першої групи вважаємо історизмами, а другої – архаїзмами. Що спільного між архаїзмами та історизмами?

1. Цар, боярин, діжа, губернія. 2. Войовник, перст, злото, древо.

II. Поміркуйте, за якої умови слова *веб-сайт, онлайн, твітер* можуть стати історизмами. А чи можуть вони стати архаїзмами?

393 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

ИЗ ИСТОРИИ ФРАНЦИИ

В 1066 году герцог нормандский Вильгельм завоевал Англию, вследствие чего Нормандия и Англия соединились. Под властью английских королей находилась большая часть тогдашней Франции.

Лувр (Париж)

Династія Капетингов (987–1328) була третьою в історії Франції. Першим королем із цієї династії досталась узка територія, тянущаяся від Парижа. Король не був господарем навіть в особистих володіннях. На його землях возвишались замки непокорених феодалів.

Начало «збиранню» Франції положив Філіпп II Август (1180–1223), який взошёл на трон в віці 15 років. Іменно тоді він заявив, що бажає, щоб до кінця його правління королівство стало таким же могутнім

особистим, як і в часи Карла Великого. Енергійний і талановитий правитель в багатьох досяг цієї мети.

Він багато зробив для зміцнення і благоустрою міст Франції, часто вкладаючи в це свої гроші. При цьому король продовжив будівництво Собору Парижської Богородиці. Філіпп II Август сприяв заснуванню і розвитку Парижського університету. При ньому почалося зведення Лувра, куди обов'язково стараться зараз потрапити кожен, купивши тур в Париж (*Із підручника*).

II. Знайдіть у тексті історизми й запишіть їх українською мовою. З якою метою вжито ці слова?

III. За виписаними словами стисло перекажіть прочитане українською мовою (усно).

СЛОВНИЧОК

Благоустройство – (укр.) благоустрій; *взойти* – (укр.) зійти; *владение* – (укр.) володіння; *вследствие* – (укр.) внаслідок; *способствовать* – (укр.) сприяти.

394 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. До якої країни ви хотіли б здійснити туристичну подорож? Чому саме? Які пам'ятки історії та культури там можна побачити?

395 I. Доберіть з довідки до кожного архаїзму його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Запишіть слова парами й поясніть, у яких стилях і з якою метою можуть уживатися подані застарілі слова.

Ланіти, перст, вой, благий, ректи, блават, десниця, вакації, ратай, піїт, зигзиця.

ДОВІДКА. *Говорити, щоки, поет, палець, добрий, війна, канікули, рука, орач, шовк, зозуля.*

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть речення, ускладнене відокремленою обставиною.

396 Хто за одну хвилину зможе дібрати якнайбільше нових слів, які лише нещодавно ввійшли в українську мову?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Треба розрізняти слова російської та української мов, що звучать однаково чи схоже, але мають різні значення (**міжмовні омоніми**). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
мешать работать на небе взошла луна в неделе семь дней	мішати кашу почули луну в лісі сьогодні неділя

397 Прочитайте речення. Знайдіть слова, які в українській і російській мовах звучать подібно, але мають різне значення. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Результаты объявят через неделю. 2. Приятно вечером прогуляться под луной. 3. Ты мешаешь мне работать. 4. Для ремонта подойдёт любой материал. 5. Фильм начнётся ровно через час.

398 Прочитайте речення. Знайдіть неточності у виборі слів. Відредагуйте речення й запишіть. За потреби скористайтесь словником паронімів.

1. Хлопці жили на сусідських вулицях. 2. Цього року дівчата закінчують музикальну школу. 3. Біля будинку стояв чоловік у воєнній формі. 4. Продукція місцевого молокозаводу дуже корислива. 5. Вулиці нашого міста гарно освічені. 6. Для бібліотеки виписали нові журнали.

399 І. Спишіть речення. Підкресліть у них фразеологізми як члени речення. Поясніть лексичне значення цих зворотів та роль у мовленні.

1. Почуватися серед людей Робінзоном на **безлюдному** острові – так, це дуже прикро, болісно (*М. Слабошпицький*). 2. Воевода водив за носа обох змовників, доки не **зміцнив** оборону фортеці (За *Д. Міщенком*). 3. Ти будеш жити, ще будеш ти **любити**, топтати ряст і слухать солов'я (*Олесь Гончар*). 4. Богдан стояв осторонь¹ і робив вигляд, ніби його зовсім не стосується вся гра (Ю. Яновський). 5. Доки не проведу своїх лелек у вирій, не візьмуся ні за **холодну** воду! (За *Гр. Тютюнником*).

II. Доберіть синоніми та, якщо можливо, антоніми до виділених слів.

400 Доберіть до кожного з поданих фразеологізмів слово-синонім або синонімічне словосполучення. До слів-синонімів наведіть антоніми (якщо є).

Кров з молоком, як кіт наплакав, нагріти руки, стригти під один гребінець, дати драла, правити теревені, робити з мухи слона, попасти пальцем у небо, сушити голову, вусом не повести, згущувати фарби, вибілювати зуби, де Макар телят не пас.

401 З'ясуйте лексичне значення фразеологізмів.

Ні риба ні м'ясо, в пух і прах, кров з молоком, танталові муки, ахіл-лесова п'ята, сізіфова праця, альфа і омега, як сніг на голову, народитися в сорочці, брати ноги на плечі, з комарів носок, правити теревені, робити з мухи слона, нагріти руки, ні пари з уст, і в п'яти не коле, стерти в порошок.

402 Поясніть походження поданих фразеологізмів. З двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть речення.

Сізіфова праця, танталові муки, гордині вузол.

¹ Осторонь – (рос.) в стороне.

403 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть текст (5–7 речень) на тему одного з фразеологізмів (на вибір).

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (5–7 речень), використавши щонайменше два дібраних самостійно фразеологізми. Фразеологізми підкресліть як члени речення.

§ 30. БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова? Якими способами утворюють слова?

404 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. З якою метою створено це висловлення?

МОВНІ СКАРБИ

Українська мова витворила багато-багато пестливих слів, якими опоетизовано світ. Напевне, найбільше таких слів утворено від слова *мама*... Мати народила нас, навчила **говорити** й запалила в серці вічне світло пісні. Завжди серце лине до матері, до **рідного** дому, яблунь і вишень у цвіту, журливої **річечки**, запашного луку, першої стежини, яка кличе на батьківські пороги. Тому опоетизовано матір у **найніжніших** словах *мама, матінка, матіночка, матуся, мамусечка, матусенька, мамонька, мамочка, мамуня, мамуся*... Ці слова оповиті ніжним сумом, святощами, величчю матері.

Із глибини найвірнішого материнського серця, від материнської ніжності й доброти народилися зменшувально-пестливі слова, наповнені любов'ю до дітей. Це слова *дитинка, дитинонька, дитиночка, дитинятко, дитинчатко, дитятко, дитяточко, дітки, дітоньки, діточки, доня, доненька, донечка, дочечка, синок, синочок, синачечок, синуньо, синуньцо, синопко, синеня, синятко*.

Ніжні слова збагачують наше мовлення. Якщо їх, звичайно, вжити **доречно**. Ці слова витворив народ, виколихав у своєму серці, зігрів теплом душі свої та віддав у спадок нам. Користуймося цим скарбом уміло й творчо (За *І. Вихованцем*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть і випишіть по одному спільнокореневому слову до слів *мама, батько, любити, добрий*. Позначте у виписаних словах корінь та основу.
2. Знайдіть і випишіть по одній формі слів *любов, серце, ніжність*. Позначте у виписаних словах закінчення та основу.
3. Розберіть виділені слова за будовою.
4. Доберіть усно до виділених слів, де можливо, по дві форми та по два спільнокореневих слова.
5. Доберіть з тексту приклади слів, утворених суфіксальним способом та способом складання.
6. Знайдіть два слова з нульовим закінченням і два – без закінчення.

405 У кожній групі слів знайдіть одне, яке не є спільнокореневим до виділеного.

1. **Навкруги**, круг, кругом, кружити, довкола.
2. **Возити**, підвіз, підвода, підвозити.
3. **Рік**, щороку, річний, роковини, роком.

406 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, слова якої групи мають закінчення, а якої – не мають. Відповідь обґрунтуйте.

1. Далекий, близький, гора, літо.
2. Далеко, близько, вгорі, влітку.

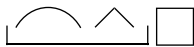
407 Хто зможе дібрати до поданих слів якнайбільше спільнокореневих?

Ліс, дерево, писати, весело.

408 Доберіть слова, які відповідали б поданим схемам. Укажіть спосіб словотворення цих слів.

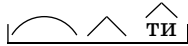
– прикметник

– прикметник

– іменник

– неозначена форма дієслова

409 З'ясуйте, які слова є непохідними. Відповідь обґрунтуйте.

Рибина, малина, ожина, година, вершина, калина, горобина, будка, доріжка, білка, голка, лавка, дошка.

410 Визначте, яким способом утворено слова кожної групи. Обґрунтуйте відповідь.

1. Вишневий, світанок, учнівський.
2. Підказувати, надписувати, безкарний.
3. Хід, бій, плач.
4. Нацполіція, трубопровід, краєзнавство.
5. ООН, СТО, СОТ.
6. Праліс, відстояти, зробив.

411 Спишіть подані парами слова. Позначте префікси й суфікси, за допомогою яких утворено друге слово в кожній парі. Визначте спосіб словотворення.

Малювати → перемалювати; грамота → грамотний; слід → безслідний.

412 I. Утворіть від поданих іменників нові слова за допомогою суфікса *-ськ-*.

Чех, товариш, латиш, боягуз, студент, Маріуполь, гігант, ткач, парубок, узбек, завод, емігрант, Гадяч, Лейпциг, Цюрих, Дрогобич.

II. Прикметники, утворені від виділених слів, запишіть фонетичною транскрипцією.

413 Утворіть від поданих прикметників іменники за допомогою суфікса *-ин(а)*. Які зміни приголосних при цьому відбуваються?

ЗРАЗОК. Херсонський – Херсонщина.

Вінницький, хмельницький, харківський, івано-франківський, одеський, турецький, полтавський, німецький, чернігівський.

414 I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Виділіть префікси. Зіставте вимову й написання префіксів у російській і українській мовах.

Снести, расписание, росчерк, бескорыстный, расцвести, сфальшивить, бессмертник, смерить, рассмеяться, бессердечный, бессовестный, разделять.

II. Складіть і запишіть складне речення, використавши одне із записаних слів.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
расценка рассмешить бесшумный	розцінка розсмішити безшумний

415 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву с або з.

..хвалити, бе..апеляційний, ..фотографувати, ..добути, бе..славний, ро..ставити, ..садити, ..початку, ро..хвалений, ро..фарбувати, ..топтати.

416 I. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса *при-* або *пре-*. Якого значення надали префікси словам?

Солити, мудрий, копати, міський, летіти, малий, кріпити.

II. Складіть словосполучення з утвореними словами.

417 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант (8–10 слів) на правопис префіксів *пре-*, *при-*, *роз-*, *без-*, *з-* (*зі-*, *с-*). Продиктуйте диктант однокласнику (одно-класниці). Перевірте написання.

418 Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з пропущеною буквою о; 2) з пропущеною буквою е (є).

Грош..вий переказ, мáтч..вий рахунок, хвощ..ві зарості, пліуш..ва іграшка, травн..вий вечір, овоч..вий набір, квáрц..ва лампа, товариш..ва емблема.

419 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву н.

Знамен..ий, безмежн..ий, здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, олов'ян..ий, жадáн..ий, пташин..ий, гречан..ий, височен..ий, неждан..ий, силén..ий, повсякден..ий, блажén..ий.

420 Хто за визначений учителем час добре якнайбільше складних слів із частинами *фото-*, *мікро-*, *VELO-*, *авіа-*?

421 Спишіть слова, знявши ризик. Яким способом утворено ці слова?

Нац/гвардія, чорно/ліс, авто/сервіс, хліб/сіль, віце/прем'єр, екс/чемпіон, носо/ріг, Івасик/Телесик, водо/спад, семи/струнний, фото/кореспондент, народно/пісенний, генерал/майор, аеро/план, сніго/затримання, одно/денний, земле/мір.

422 I. Спишіть слова, знявши ризик. Обґрунтуйте написання.

Пів/ями, пів/години, пів/дороги, пів/біди, пів/України, напів/сон, пів/гривні, пів/яблука, пів/зошита, пів/Канева, пів/поля, пів/Азії, пів/ідальні, пів/відра, пів/апельсина, пів/города, пів/життя, пів/Херсона.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

423 І. Утворіть від кожної пари слів одне способом складання.

Картопля, збирати; товстий, шкіра; електрика, техніка; газ, проводити; чорний, слива; знати, мова; чорний, брови; край, знати; багато, квартири; мороз, стійкий.

ІІ. З одним утвореним словом складіть і запишіть складносурядне речення.

§ 31. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (ІМЕННИК, ПРИКМЕТНИК)

ПРИГАДАЙМО. Які є самостійні частини мови? Що є спільного й відмінного між іменником і прикметником?

424 І. Прочитайте текст і розгляньте ілюстрації. Висловіть свої враження від прочитаного й побаченого.

ГРАНІТНО-СТЕПОВЕ ПОВУЖЖЯ

Південний Буг у крутих кам'янистих берегах утворює вузьку каньйоноподібну долину. Величні гранітні скелі місцями сягають 40–50 метрів заввишки. Русло річки порожисте¹ з **водогра-
ями** та островами. Це справжній гірський ландшафт серед степу...

Саме тут, на **території** Миколаївської області, утворено ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя», який простягається на 70 кілометрів. Цей **природний** комплекс – одна з найдавніших ділянок суходолу Євразії, яка не поринала в морські глибини вже протягом 60 мільйонів років. Тут виявлено 86 представників флори й фауни, занесених до Червоної книги України та Європейського червоного списку.

Найкращі пороги, які є Меккою² водного туризму, розташовані біля міста Южноукраїнська, сіл Мигія, Куріпчине, Семенівка, Іванівка, Констянтинівка. Добре транспортне сполучення й достатній рівень **теплої** води в порогах протягом п'яти місяців сприяють **любителям** спорту й тим, хто бажає просто відпочити, насолодитися природою. Тут долина річки Південний Буг прорізана **кам'янистими** глибокими балками, укритими лісами та степовою рослинністю.

Гранітно-степове Побужжя
(Миколаївщина)

Рафтинг – швидкісний сплав
гірською річкою (р. Південний Буг)

¹ *Порожистий* – який має багато порогів.

² *Мекка* – (перен.) місце, яке є центром відвідування людей завдяки своїй відомості, яким-небудь особливостям і т. ін.

Своїми межами парк «Гранітно-степове Побужжя» збігається із землями Війська Запорізького. Південний Буг славився серед запорожців як друга за значенням річка після Дніпра-Славутича (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте частини мови слів першого абзацу.
2. Виберіть три словосполучення «іменник + прикметник».
3. Доберіть з тексту по два приклади назв істот і неістот.
4. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання. У яких назвах усі слова пишемо з великої букви?
5. Знайдіть по три іменники, які мають форму: а) тільки однини; б) однини та множини.
6. Доберіть з тексту по два приклади якісних та відносних прикметників.
7. Визначте відмінок виділених слів.
8. Провідмініайте усно сполучення *ландшафтний парк*.

425 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. На Паралімпійських іграх 2016 року команда України стала третьою як за кількістю здобутих золотих нагород так і за загальною кількістю медалей (*З газети*). 2. Вітер ставши на далекий грані всю землю мов колисанку гойда (*А. М'ястківський*). 3. Вогонь як символ життя вважався найбільшою святістю (*В. Скуратівський*). 4. Безоплатна правова допомога громадянам включає такі види послуг надання інформації консультацій і роз'яснень складення документів правового характеру здійснення представництва¹ особи в судах (*Із журналу*). 5. Поступившись черговому опоненту столичний клуб відстав від віце-чемпіона вже на шість очок (*З Інтернету*).

II. Підкресліть іменники та прикметники як члени речення. Визначте усно рід, число й відмінок цих слів.

ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
старый тополь (ч. р.)	стара тополя (ж. р.)
светлый путь (ч. р.)	світла путь (ж. р.)
острая боль (ж. р.)	гострий біль (ч. р.)
бескрайняя степь (ж. р.)	безкрайній степ (ч. р.)
горькая полынь (ж. р.)	гіркий полин (ч. р.)
высокая насыпь (ж. р.)	високий насип (ч. р.)
неразборчивая подпись (ж. р.)	нерозбірливий підпис (ч. р.)
древняя летопись (ж. р.)	стародавній літопис (ч. р.)

426 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Зіставте родову характеристику поданих іменників у російській та українській мовах.

Счастливая жизнь, далёкая Сибирь, насыщенный пар, сильная боль, настенная живопись, сильная накипь, почтовый адрес, горькая полынь, фальшивая подпись, украинская степь, жёлтый какаду, быстрое метро.

¹ Представніцтво – (рос.) представительство.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, є **кличний** відмінок. Він існує для вираження форми **звертання** (рос. *звательной формы, обращения*). **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
• Люблю тебя, земля моя!	• Люблю тебе, земле моя!
• Сергей , подойди ко мне.	• Сергію , підійди до мене.

427 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Парубок, козак, Київ, друг, Дністер, Валерій, Валерія, Юрій Сергійович, Ганна Василівна, пан Дмитро, колега Ярослав, пані Галина, друг Сергій, добродій Бондарчук, Віра Іванівна Василенко.

II. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть і запишіть речення.

428 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Від поданих імен утворіть і запишіть чоловічі та жіночі імена по батькові. Перевірте одне в одного правильність виконання.

Для першого учасника: Дмитро, Сергій.

Для другого учасника: Максим, Юрій.

429 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в родовому відмінку однини подані парами іменники мають різні закінчення.

✓ морозу – Мороза;

✓ балу – бала;

✓ Люксембургу – Люксембурга;

✓ Риму – Рима.

430 I. Утворіть від поданих слів, де це можливо, просту та складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників.

ЗРАЗОК. Жовтий – жовтіший, більш жовтий, найжовтіший, найбільш жовтий.

Добрий, дужий, синенький, привітний, вчорашній, низький.

II. Складіть безсполучникове складне речення з прикметником у формі вищого ступеня порівняння.

431 Прочитайте речення. Доведіть, що в кожному з них допущено помилку, поясніть суть помилок. Відредагуйте усно речення.

1. Він самий найкращий у групі. 2. Ранковий рейс більш зручніший. 3. Це слово вживається у більш вужчому значенні. 4. Найбільш цікавішою була розповідь Наталі. 5. Гепард – сама швидка тварина у світі.

432 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

ЗРАЗОК. Планшет Андрія – Андрі^йв планшет.

Телефон батька, твори Франка, брат Сергія, кімната сестри, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

433 Запишіть правильно власні назви групами: 1) усі слова в назві треба писати з великої букви; 2) з великої букви треба писати лише перше слово.

Сіверський (д)онець, (п)івнічний (п)олюс, (к)орсунська (б)итва, (к)ривий (р)іг, (д)ень (з)нань (*свято*), (в)елика (в)едмедиця (*сузір'я*), (с)получені (ш)тати (а)мерики, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (к)иївська (р)усь, (з)апорізька (с)іч, (в)ерховна (р)ада, (с)офійський (с)обор, (п)івденне (п)олісся.

434 Дайте відповіді на запитання мовознавчої вікторини.

1. До назв істот чи неістот належить іменник *натовп*?
2. Чи має форму множини іменник *гостинність*?
3. Як перекласти українською *сильная боль*?
4. До якої відміни належать іменники *двері, ножиці*?
5. Яку форму матиме іменник *Маріуполь* у родовому відмінку?
6. Який із цих іменників є незмінюваним: *мрія, весло, метро*?
7. Якого роду іменник *нежить*?
8. Як ви звернетесь до вчителя, якщо його батька звати Богдан, а його самого – Олексій?
9. Яку форму має іменник *кача* в давальному відмінку – *качати* чи *каченати*?
10. Як буде в кличному відмінку *Андрій*?

§ 32. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (ЧИСЛІВНИК, ЗАЙМЕННИК)

ПРИГАДАЙМО. 1. Яка роль числівників у мові? 2. Чому займенник має таку назву?

435 Перекладіть усно українською мовою. Знайдіть числівники. Які вони за значенням – кількісні чи порядкові?

Коробка с десятью ручками; упаковка с двенадцатью чашками; в восемнадцати километрах от города; добавили к одиннадцати граммам; не было плодов на семи яблонях; пришли играть к двум братьям; сварили варенье из трёх килограммов малины; проверил больше сорока документов.

436 Зіставте вимову й написання числівників в українській і російській мовах. Прочитайте виразно вголос числівники другої колонки.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
четыре	чотири
семь, восемь	сім, вісім
одиннадцать	одина́дцять
четырнадцать	чотирна́дцять
пятьдесят, шестьдесят	п'ятдеся́т, шістдеся́т
семьдесят, восемьдесят	сімдеся́т, вісімдеся́т
шестьсот, семьсот	шістсо́т, сімсо́т
миллион, миллиард	мільйо́н, мілья́рд

437 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи сполучень слів. Спишіть, замінюючи цифри словами. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Без 40 грамів, протягом 7 днів, із 6 друзями, у 8 державах.
2. Без 90 кілограмів, протягом 8 годин, із 6 учнями, у 7 квартирах.

В українській мові, на відміну від російської, у числівниках на позначення десятків (**п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кількадесят**) відмінюємо лише другу частину. **ПОРІВНЯЙМО:**

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Н.	пятьдесят	п'ятдесят
Р.	пятидесяти	п'ятдесяти, п'ятдесятьох
Д.	пятидесяти	п'ятдесяти, п'ятдесятьом
Зн.	пятьдесят	п'ятдесят, п'ятдесятьох
Ор.	пятьюдесятью	п'ятдесятьма, п'ятдесятьома
М.	(на) пятидесяти	(на) п'ятдесяти, п'ятдесятьох

438 Перекладіть і запишіть українською мовою. Визначте відмінок числівників. Зіставте написання числівників в українській та російській мовах.

В тисяча п'ятсот п'ятдесят шестом году; полтора стакана земляники; восьмисот пятидесяти студентов; на шестидесяти двух страницах; шестью копейками; семистам шестидесяти двум рабочим; на трёхстах семидесяти гектарах; шестьюдесятью метрами.

439 Провідмінюйте одне з поданих сполучень спочатку усно, а потім письмово.

1. Дев'ятсот п'ятдесят шість гривень.
2. Сімсот сімдесят вісім кілограмів.

440 І. Спишіть, розкриваючи дужки.

3 (коктейль), 2 (самокат), 52 (процент), $\frac{1}{4}$ (яблуко), 5,4 (метр), 3 (бублик), $\frac{2}{3}$ (кілограм), 4 (трамвай), півтора (літр) молока, 22 (гектар), 50 (процент), півтора (пиріг), 2 (аркуш), 200 (грам), 80 (тонна), 3 (сантиметр), два з половиною (тиждень).

ІІ. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

441 Відредагуйте усно речення.

1. Скільки зараз годин? 2. Зараз година ночі. 3. Я встав у сім годин ранку. 4. Зараз без п'ятнадцяти сім. 5. Він прийшов в половині третього.

442 Запишіть за дві хвилини якнайбільше прислів'їв чи приказок, до складу яких входили б займенники.

443 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть займенники як члени речення. Визначте усно рід і число цих слів.

1. Зласкався доле над **моїм народом**, щоб він не дався знівечить¹ себе! (*Л. Костенко*). 2. Прощай мій зошит! Спасибі тобі друже що ти думок

¹ Знівечити – (рос.) изуродовать.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
передо мной надо мной со мной к вам	переді мною наді мною зі мною до вас

моїх не відцуравсь (*В. Симоненко*). 3. Тренер слухав свого учня не перепиняючи й словом (*Н. Бічуя*). 4. Зовсім недалеко заскрекотала сорока видно угледіла просто-волосого вершника а може запримітила й **когось іншого** (*В. Шкляр*).

II. Провідмініайте усно виділені сполучення.

444 Спишіть, розкриваючи дужки. Розберіть за будовою виділені слова.

Який(сь), хто(небудь), будь(до)чого, (де)що, казна(на)чому, аби(в)кого, скільки(небудь), (**казна**)що, (аби)чого, (будь)хто, (де)хто, будь(у)кого, (**хтозна**)чий, (будь)якої, будь(з)чим, (будь)що, де(з)ким, хтозна(в)кого, (аби)ким, ні(до)чого, (будь)що, **якому(небудь)**, (ні)який, (ні)кому, ні(до)кого.

§ 33. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (ПРИСЛІВНИК)

ПРИГАДАЙМО. На які розряди за значенням поділяють прислівники?

445 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть прислівники як члени речення. Яка роль цих слів у тексті?

Разной бывает погода зимой. Вечером непрестанно мела вьюга. Ночью вдруг похолодало. Когда утром сошло солнце, всё вокруг изменилось, засветилось под его оранжевыми лучами. Снег скрипел под ногами, вроде как воспевал весёлую песенку (*А. Волкова*).

СЛОВНИЧОК

Непрестанно – (укр.) безперестанно; *воспевать* – (укр.) тут: виспівувати.

446 **КОЛО ДУМОК.** Чим прислівники відрізняються від іменників і прикметників? А що спільного між прислівниками й службовими словами?

447 I. Прочитайте текст. У якому стилі його написано? Обґрунтуйте свою відповідь.

РАНОК

Дрімав у передсвітанковій тиші молодий сад. Розлогі яблуні **важко** висіли до самої трави, сріблястої від густих рос, бо вже плоди, тугі й зелені, завбільшки з куряче яйце, притягували їх донизу; сизолисті груші, вилаштувані рівненькими пірамідами, цнотливо ховали округлі грушки в густому листі; дрібненькі сливи, невисокі, округлі, теж вміло маскували зелені кўльки серед гілля. Ще не наступив час садові відверто й зухвало хизуватися своїми щедрими дарами.

Невидимий одуд десь худудукав настирливо. Шпачки **прудко** бігали в траві, їм навіть співати було ніколи, виловлювали змокрілу від роси, зне-силену й заспану мошву; барвіста іволга пронеслася над садом метеором і зникла в далекому сосновому бору. Десь за хатою закукурікав півень, Інса з ним першим учора зазнайомилася на подвір'ї; великий такий, буяково-червоний, породистий, на міцних жовтих лапах, він ввічливо поклонився їй (*Ю. Збанацький*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть словосполучення з прислівниками. Поставте усно питання від головного слова до залежного та визначте розряд прислівника за значенням.
2. Утворіть усно від виділених слів форми вищого й найвищого ступенів порівняння.
3. Доберіть синоніми й антоніми до виділених слів.
4. Визначте вид за будовою останнього речення, накресліть його схему.

448 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі прислівники вголос, правильно наголошуючи їх. Виділені слова розберіть за будовою. Чи мають прислівники закінчення?

Абіяк, **на́чисто**, **за́тепла**, посере́дині, **по́части**, **попе́реду**, **по-но́вому**, **ве́рхи**, **зо́всім**, **зда́леку**, **зда́вна**, **дові́ку**, **зо́палу**, **зо́зла**, **зо́сліпу**, **навмі́сне**, **наперекі́р**, **по-тво́єму**, **біго́м**, **допі́зна**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прислівники треба відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з іншими частинами мови, які пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

Прислівники	Інші частини мови
надворі <i>Надворі швидко стемніло.</i>	на дворі́ (прийм. + ім.) <i>Дрова лежали на дворі́ бабусиної хати.</i>
згори <i>Спостерігали згори.</i>	з гори (прийм. + ім.) <i>Альпіністи спускалися з гори.</i>
вдень <i>Закінчили роботу вдень.</i>	в день (прийм. + ім.) <i>Побачилися в день зустрічі.</i>
напам'ять <i>Вивчив вірш напам'ять.</i>	на пам'ять (прийм. + ім.) <i>Бабуся скаржиться на пам'ять.</i>
поволі <i>Річка тече поволі, сті́ха.</i>	по волі (прийм. + ім.) <i>Чи по волі своїй, чи по неволі?</i>
по-новому <i>Тепер живемо по-новому.</i>	по новому (прийм. + прикм.) <i>Туристи пішли по новому мосту.</i>
вдвох <i>Вони вдвох швидко прибігли.</i>	в двох (прийм. + числ.) <i>Жили в двох кімнатах.</i>
уперше <i>Він приїхав до нас уперше.</i>	у перше (прийм. + числ.) <i>Постукав у перше вікно.</i>

449 Спишіть, знімаючи ризик. Поясніть написання.

По/новому мосту, зробили по/новому, вивчив на/пам'ять, скаржиться на/пам'ять, радіє по/дитячому, по/дитячому обличчі, склали у/четверо, у/четверо вікон, ішли в/ногу, вдарили в/ногу, підняти на/сміх, бачити на/скрізь, прийти за/видна, по/перше число, знати геть/чисто, зробити по/своєму, зробили на/совість, на/багато краще, вийти з/дому, встати рано/в/ранці.

ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
с глазу на глаз	віч-на́-віч
плечом к плечу	пліч-о́-пліч
точь-в-точь	точні́сінько; досте́менно
всего-навсего	всьо́го-на́-всьо́го
еле-еле	ле́дь-ле́дь
кстати	до ре́чі

450 I. Спишіть прислівники, знявши ризик.

До/речі, ліво/руч, де/то, аби/куди, с/покон/віку, до/вподоби, один/в/один, пліч/о/пліч, з/надвору, на/в/коло, віч/на/віч, не/впинно, во/єдино, що/вечора, з/роду/віку, в/цілому, рік/у/рік, на/пам'ять, любо/дорого, часто/густо, вряди/годи, без/кінця/краю, з/діда/прадіда.

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть до них відповідники в російській мові.

451 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте слова. Розподіліть між собою групи слів і продиктуйте їх одне одному. Перевірте правильність написання.

1. Під силу, під час, рік у рік, в основному, на бігу, без упину, до завтра, внаслідок, надміру, над силу, на завтра.

2. Назовсім, нанівець, наново, до вподоби, без смаку, по суті, на самоті, у сто крат, на диво, доволі, по правді.

 452 Складіть і запишіть невелике висловлення (4–6 речень) відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши прислівники.

СИТУАЦІЯ А. До вашого класу прийшов новий учень, який проживав у іншій країні. Розкажіть йому стисло про Україну; висловіть своє зацікавлення особливостями країни, з якої він прибув.

СИТУАЦІЯ Б. Ви перебуваєте в кімнаті з товаришем. Він переглядає фільм по телевізору. На іншому каналі незабаром почнеться передача, яку ви самі бажаєте подивитися. Умовте приятеля дати вам змогу переглянути передачу:

- повідомте, що ви бажаєте дивитися саме ту передачу, та поясніть чому;
- висловіть незгоду щодо його бажання дивитися іншу передачу;
- запропонуйте прийнятне рішення, яке влаштує вас обох.

§ 34. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (ДІЄСЛОВО, ЙОГО ОСОБЛИВІ ФОРМИ)

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є форми дієслова? 2. Що таке дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти?

453 I. Прочитайте текст. Визначте його мікротеми й обґрунтуйте поділ на абзаци. У якому стилі написано текст?

БОБРИ-БУДІВЕЛЬНИКИ

Бобри – добрі будівельники. Створені ними невеличкі греблі, системи загат¹ регулюють рівень води в місцях поселення. Постійний рівень води

¹ *Загáта* – (рос.) плотина.

необхідний для збереження підводного положення виходів з бобрових хаток. Закриті водою входи до житла захищають родину бобрів від хижаків.

Боброві хатки й напівхатки справляють велике враження. Це конусоподібні будови, складені з гілок, які міцно скріплені грудками мулу в суміші з рослинним корінням, стеблами.

Бобри можуть звалити досить великі дерева. Бобер гризе стовбур з усіх боків, утворюючи на дереві глибокий кільцевий перехват. За невеликого посилення вітру дерево переламується й падає. Гілки бобри їдять, а частини стовбура використовують для будівництва або ремонту загат і хаток (За О. Ющенком).

Бобри-будівельники на бульварі Шевченка в Бресті (Білорусь)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, у якому часі вжито в тексті дієслова. Чи є дієслова наказового й умовного способу?
2. Наведіть приклади дієслів доконаного й недоконаного виду.
3. Доберіть 3 приклади особових дієслів. Визначте особу й число цих слів.
4. Знайдіть дієприкметники й дієприслівники. Чи входять вони до складу зворотів?
5. Укажіть дієслово в неозначеній формі (інфінітив).
6. Складіть усно за змістом прочитаного питальне речення, у якому було б дієслово в неозначеній формі.

454 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова, а також дієприкметникові й дієприслівникові звороти відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Тренер слухав свого учня **не перепиняючи** й словом (*Н. Бічуя*). 2. І тільки ворони **не звиклі** до тиші гуртом суперечки ведуть голосні (*В. Скомаровський*). 3. Притрушені інеєм лози твої замітають сліди (*А. М'ястківський*). 4. Звелась веселка над пшеничним полем явивши в барвах неповторний світ (*В. Скомаровський*). 5. Любов до Вітчизни починається з любові до берізки біля рідної хати до стежини на городі втоптаній дитячими ногами (*М. Рильський*).

II. Поясніть, чому *не* з виділеними словами пишемо окремо.

455 Перебудуйте подані речення так, щоб у них був дієприслівниковий зворот. Утворені речення запишіть.

1. Я виїхав на дорогу й побачив старі-престарі дуби. 2. Вітер змітав цілі кучугури снігу й підіймав їх догори.

456 Складіть і запишіть по одному реченню з дієсловом у таких формах: 1) особове; 2) безособове; 2) неозначена форма. Підкресліть дієслова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

457 Спишіть речення. Знайдіть дієслова в неозначеній формі й підкресліть їх як члени речення.

1. В Олександра Решетняка, багаторазового чемпіона України, є мрія – створити в Черкасах Академію карате (*З Інтернету*). 2. Жити – це значить дихати, це значить діяти (*Ж.-Ж. Руссо*). 3. Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб (*Л. Костенко*). 4. Після перегляду вистави «Сто тисяч» у мене виникло бажання прочитати п'єси Карпенка-Карого (*З газети*). 5. Я діток своїх навчу любити тебе, Україно! (*В. Журавівський*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У сучасній українській літературній мові, на відміну від російської, немає активних дієприкметників минулого часу із суфіксом *-ш-* (*-вш-*). Замість них використовуємо описові форми або дієприкметники із суфіксом *-л-*. Обмежені вживанням й активні дієприкметники теперішнього часу. Замість них також використовуємо описові форми. **ПОРІВНЯЙМО:**

Російською	Українською
потемне вш ее озеро	потемні л е озеро
уста вш ие люди	стом л ені люди
выпа вш ий снег	сніг, що випав
говоря щ ий	який говорить

458 Перекладіть і запишіть сполучення слів українською мовою. Поясніть особливості перекладу активних дієприкметників.

Погасший костёр, высухшее бельё, потемневшее озеро, угасшая звезда, растущий на улице, умывающаяся кошка, приближающийся поезд.

459 I. Уявіть, що ви вирішили залишити в соціальній мережі міні-коментар (обмінятися думками) на одну з поданих тем: «Молодь і сучасність», «Найважче – це творення самого себе». Напишіть текст на цю тему (3–4 речення), використавши щонайменше одне дієслово в неозначеній формі (інфінітив) та одне – умовного способу.
II. Послухайте висловлення ваших однокласників. Яке з них вам сподобалося найбільше?

§ 35. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ)

ПРИГАДАЙМО. Яку роль виконують службові частини мови?

460 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою.

Гроза надвигалась. **Вперед** огромная лиловая туча медленно поднималась **из-за** леса надо мною, и мне **навстречу** неслись длинные серые облака. Ракиты¹ тревожно шевелились и лепетали. Душный жар внезапно сменился влажным холодом, тени быстро густели. Я ударил вожжей по лошади, спустился в овраг, перебрался через сухой ручей, весь заросший лозняками, поднялся вгору и въехал в **лес**. Дорога вилась **передо** мною

¹ *Ракі́та* (укр. *рокі́та*) – народна назва деяких видів верби, вербових кущів.

между густыми кустами орешника, уже залитыми мраком. Я продвигался вперёд с трудом. Дрожки¹ прыгали по твёрдым корням столетних дубов и лип, по продольным глубоким рытвинам – следам тележных колёс (И. Тургенев).

СЛОВНИЧОК

Лепетать – (укр.) белькотати; *орешник* – (укр.) ліщина, горішник; *рытвина* – (укр.) вибоїна.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте частини мови виділених слів.
2. Знайдіть у тексті речення, у яких сполучник з'єднує однорідні члени. Поясніть розділові знаки в цих реченнях.
3. Укажіть сполучник, за допомогою якого з'єднано частини складного речення. Який це сполучник – сурядності чи підрядності? Поясніть розділові знаки в цьому реченні.
4. Випишіть три словосполучення з прийменниками, побудуйте схеми цих словосполучень.
5. Доповніть усно український варіант тексту 2–3 частками. Яка роль цих часток?

461 Складіть і запишіть такі речення:

- 1) спонукальне із часткою;
- 2) складнопідрядне із сполучником підрядності;
- 3) питальне із часткою та прийменником;
- 4) складносурядне із щонайменше двома прийменниками.

462 *КОЛО ДУМОК*. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прийменником, а в другому – прислівником.

1. **Поблизу** села розкинувся березовий гай.
2. Десь **поблизу** є джерело із цілющою водою.

463 Відредагуйте сполучення й запишіть правильно. Одне сполучення (на вибір) уведіть у складне речення.

По вині водія, пішов по справах, план по проведенню, зошит по географії, автобус по замовленню, працює по вихідних, згодився при умові, діяли згідно наказу, не дивлячись на зауваження, зробив при житті, спілкуються на двох мовах, сміятися над ледарем, знатися в футболі, по технічним причинам, при будь-яких обставинах.

464 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а підрядності – двома.

1. З моря долітав то рев прибою то завивання сирени (*Олесь Гончар*).
 2. Садки заснули пригріті волохатими шапками а хати накриті побіленими хустками стріх уже не знічувалися від вітряної вологи (*Є. Гуцало*).
 3. В неволі тяжко хоча² й волі, сказати по правді, не було (*Т. Шевченко*).
 4. Не плюй у криницю бо з неї ще будеш пити водицю (*Нар. творчість*).
 5. Я волів би щоб це сказав хтось інший (*Леся Українка*).
 6. Шквал ішов неширокою полозою несучи за собою хмари і зливу (*М. Трублаїні*).

¹ *Дрѳжки* (укр. *дрѳжки*) – невеликий легкий двомісний віз.

² *Хоча́* – (рос.) хоть, хотя.

465 Хто зможе перебудувати подане речення на якомога більше нових за допомогою часток?

Софійка привітала маму.

466 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Скористайтесь поданою нижче таблицею. Які з виділених слів прийменники, а які – частки?

1. Не спать в течение суток. 2. Вследствие сильных дождей река вышла из берегов. 3. Нам пришлось побеспокоиться насчёт билетов. 4. Полёты отменили ввиду плохой погоды. 5. Пусть будут счастливы все, все твои друзья! (А. Пушкин). 6. Смогут ли игроки использовать все свои качества в пользу команды? (Из газеты).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
в течение дня вследствие задержки из-за ошибки из-за угла ввиду морозов насчёт вдоль стены понимают ли	протягом дня унаслідок затримки, через затримку через помилку з-за рогу зважаючи на, з огляду на, через морози про, щодо уздовж стіни, попід стіною чи розуміють

467 Визначте частини мови виділених слів. Відповідь обґрунтуйте.

1. Я виткнувся з-за кущів і просто перед собою побачив четверо гусенят і двох старих гусей (І. Багмут). 2. У відчинених дверях досвітнім павутинням вигойднувся дим, а назустріч йому пробивався такий сонячний пилок, наче він творився в пору яблуневих відцвітань (М. Стельмах). 3. Сувенір зроблено просто, без особливих прикрас. 4. У самій хаті просто дверей стояв дубовий стіл (О. Костенко). 5. Попереду білою стіною підвівся бір (Гр. Тютюнник).

468 Запишіть прийменники в три колонки залежно від написання: 1) разом, 2) окремо, 3) через дефіс.

(По)над, (з)поміж, (з)метою, (із)за, (на)вкруги, (у)продовж, (з)посеред, (під)час, відповідно(до), (в)наслідок, (в)результаті.

469 Продовжте й запишіть речення. Які з виділених слів – сполучники? А яке – частка?

- Я уважно слухаю розповідь, проте...
- Я уважно слухаю розповідь про те,...
- Як би мені хотілося...
- Якби мені хотілося...

470 І. Прочитайте, а потім запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

Невже ж, чи то так, он куди, ось як, хіба ж, що то за, казна в чому, хто б то, кому б то, якби ж то, бозна-де, як-от, все-таки, хтозна й хто, будь

для чого, стій-бо, так-от, що-небудь, будь-як, нібито, осьде, ось де, хтозна-де, іди ж бо, отакий-то, комусь, якнайвище, щомиті, годі-бо, схаменіться ж бо, таки вирішив, воно б, все б таки, ще й не думав.

II. З двома словами (на вибір) складіть складносурядні речення.

471 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Як(от), читав(би), іди(бо), (як)найшвидше, пиши(ж), все(ж)таки, все(таки), знаю(таки), (таки)знаю, (аби)коли, попроси(ж)бо, та(й), неначеб(то), читав(же), зроби(но), навряд(чи) прийду, все(б)таки, та(й)знову, як(таки), що(ж) діяти, (чи)маленький, за те(ж) прошу, отже(ж), скажіть(бо), вона(ж) таки.

472 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Слова, які пишемо з *не* разом, розберіть за будовою.

1. (Не)знаючи броду, (не)лізь у воду (*Нар. творчість*). 2. Свій дім (не)чужий, із нього (не)виженуть (*Нар. творчість*). 3. Мені поля задумливо шептали свої (ні)ким (не)співані пісні (*В. Симоненко*). 4. (Не)має гірше, як в (не)волі про волю згадувать (*Т. Шевченко*). 5. Рідна мати моя, ти ночей (не)доспала (*А. Малишко*). 6. Небо стало (не)сіре, (не)попелисте, а сиве (*А. М'ястківський*). 7. (Не)порушно стоять дерева, загорнені в сутінь... (*М. Коцюбинський*). 8. (Не)подалік радісно й велично літали журавлі над молодими травами... (*К. Мотрич*). 9. Шукайте посмішку Джоконди, вона (ні)коли (не)мине (*Л. Костенко*).

II. Пригадайте й запишіть 2–4 прислів'я чи приказки, у яких є частка *не* або *ні*.

§ 36. СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

473 I. Прочитайте текст. Про якого великого українця в ньому йдеться? Що, на вашу думку, допомогло композиторові успішно скласти іспит на звання академіка?

ВЕЛИКИЙ КОМПОЗИТОР

Він ходить з кутка в куток невеликої кімнати – класу академії. Це – **екзамен**. За дві години, не виходячи з кімнати (тебе просто замкнуто), повинен написати музичний твір найскладнішого жанру: церковні чотириголосні антифони¹.

Максим підходить до прочиненого вікна. З майдану до найближчих дворів долітає аромат розквітлих персиків. **Середина травня...**

...А там, удома, на Вкраїні, зараз цвітуть вишні, сливи; яблуні – мов на-речені в ніжно-фіалковій фаті; у білому шумовинні груші; бджоли гудуть... Батько ходить між деревами, кропить їх водичкою, розведеною медом, щоб

I. Рєпін. Українська хата
в с. Покровському

¹ *Антифón* – спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор.

пахли дерева, щоб приналежувалися бджоли. А мати садить бурячки й квасолу. Розгинає спину й мимохіть поглядає на шлях: чи не син, бува, ото їде? **Ой не син, мамо...**

Війнуло в кімнату мелодією. Ледь устигає юнак записувати на папері. Відтак ударив по клавішах – і заgrimіли, забриніли стіни академії. **Завмерло все навколо.**

Коли через півгодини Максим загравав свої антифони, члени журі були приголомшені. Усі мовчали в заціпенінні. **Йому не довелося чекати півдня оцінки.** Ось підвівся сивочолий голова комісії – патріарх академії Антоніо Маццоні. За ним – члени журі, ще 30 поважних композиторів та музикознавців. «Сеньйоре Березовський, – вимовив голова, – одноставним рішенням журі вам надається звання академіка. Вітаю вас, великого композитора нашого часу».

Було це 15 травня 1775 року (За *С. Плачиндою, Ю. Колісніченком*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Зіставте виділені речення. Які з них односкладні, а які – двоскладні? Обґрунтуйте свою думку. Які ще односкладні речення є в тексті? Визначте вид односкладних речень.
2. Випишіть два простих двоскладних речення (на вибір). Виконайте письмово їх синтаксичний розбір.
3. Випишіть з тексту два складних речення. Виконайте письмово їх синтаксичний розбір.
4. Визначте частини мови слів у реченнях першого абзацу.

474 I. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. У яких реченнях присудки складені?

1. Освіченість, милосердя, великодушність, справедливість, постійність і цнотливість – ось ціна наша і честь (*Г. Сковорода*). 2. Будуть солодко віяти минулим білі яблуні в нашій сади (*В. Сосюра*). 3. Читання книги – це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків (*Декарт*). 4. Усе, що необхідне для життя, створює праця (*Із журналу*). 5. Казав він, що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає (*Улас Самчук*). 6. Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Складіть і запишіть одне речення зі складеним підметом й одне – зі складеним присудком.

475 Прочитайте речення, знайдіть і поясніть помилки в їхній будові. Відредагуйте усно речення.

1. Андрій стояв у дворі, який був огорожений парканом, і чекав брата. 2. У саду було багато яблук, які дуже любив хлопчик, який щоліта приїжджав до дідуся, який працював садівником. 3. Де раніше була суша, а тепер граються хвилі моря. 4. Калитка шкодує наймитові шматка хліба, який працює на нього. 5. Найкращою виставою, які я бачив, є «За двома зайцями». 6. За те, що він захворів, він пропустив тренування. 7. На стіні висить картина, а посеред кімнати – килим. 8. Ми працювали в саду, де щовесни гніздувалися там солов'ї. 9. Дівчина довго не співала, і вона не змогла взяти участь у концерті. 10. Ольга підійшла до того повороту, на якому стояла лавка, з якої вона любила дивитися на море.

476 Перебудуйте подані складні сполучникові речення на безсполучникові й запишіть. Які речення – сполучникові чи безсполучникові – більш динамічні?

1. Якщо добре працюватимеш, то честь і славу матимеш (*Нар. творчість*). 2. Не шукай зайця в гущавині лісу, бо він сидить на узліссі (*Нар. творчість*). 3. Коли віють вітри, тримайся; коли хльоскає дощ, терпи (*За Г. Дудкою*).

477 Дайте відповіді на запитання вікторини.

МОВОЗНАВЧА ВІКТОРИНА

1. Яка мова є державною в Україні?
2. Як називаємо науку про мову?
3. Який розділ мовознавства вивчає словосполучення й речення?
4. Що означає слово «синтаксис» у перекладі з грецької мови?
5. Чи може речення складатися лише з одного слова?
6. Які члени речення називають головними?
7. Яке слово є присудком у реченні *Жити – добру служити*?
8. Який член речення відповідає на питання *кому*?
9. Різновидом якого члена речення є прикладка?
10. Яке звертання пропущено в реченні *Душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, ... , козацького роду*?
11. Односкладним чи двоскладним є речення *У хаті пахне хлібом*?
12. Що означає фразеологізм *кирпу гнути*?

478 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, скільки частин є в реченні. Обґрунтуйте свою думку.

Гарно так весною бродиться
Поміж росяних отав,
Там, де в небі зорі сходяться
Й сяє місяць-златолав,
Де, повірте, з двору кожного
До світанку співи чуть,

Де хмаринки в небі гождому,
Як закохані, пливуть,
Де туман над степом стелеться
І біліє за версту
Чи метелиця-хурделиця,
А чи яблуня в цвіту.

Г. Могильницька

479 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть означення й обставини як члени речення. Доведіть, що всі ці речення – прості.

1. Поступившись черговому опоненту столичний клуб відстав від віце-чемпіона вже на шість очок (*З Інтернету*).
2. Звелась веселка над пшеничним полем явивши в барвах неповторний світ (*В. Скомаровський*).
3. Експозиція починається ось тут ліворуч хлопчику (*Н. Бічуя*).
4. Закоханий я зупинився посеред біло-рожево-блакитного дня (*М. Стельмах*).
5. Звичайна хмара сіра і осіння пропише раптом барви золоті (*Л. Костенко*).
6. Човна прибило до якогось півострова порослого очеретом (*Гр. Тютюнник*).
7. В Олександра Решетняка багаторазового чемпіона України є мрія – створити в Черкасах Академію карате (*З Інтернету*).

ІІ. Визначте усно частини мови в першому реченні.

480 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Люди охоче погоджуються з тим, що твердить їхній приятель, але (на)перед вони відкидають те, про що говорить (не)симпатична для них особа або супротивник (*І. Тoman*). 2. Тоді він починав мріяти, бо тільки мрій йому (не)вистачало, щоб дійти верховин радості, які відкривалися перед ним у ці години (*С. Скляренко*). 3. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиїмись (*Л. Костенко*). 4. Осінній ранок пр(е,и) слухається, як на городах шерехтять постарілі соняхи, як у садах гупають яблука, як на річці тр(е,и)вожиться перелітна птиця (*М. Стельмах*). 5. Люди, які ведуть здоровий спосіб життя, дотримуються правил бе(з,с)пеки навчання та праці; а люди, яким властива висока духовність, залишаються здоровими до глибокої старості (*Із журналу*).

II. Побудуйте схеми складних речень. Визначте їхній вид за будовою.

481 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Приєднайте до частини «*Пишається край дороги достига шипшина*» запропоновані варіанти завершення речення. Установіть відповідність між утвореними реченнями та їхнім видом (один вид речення є зайвим).

Варіанти завершення речення

Вид речення

- 1 ...і пахнуть росою гаї на околиці.
- 2 ...стрічає з далекої дороги птахів.
- 3 ...дарма що давно не було дощів.
- 4 ...навіть холодні ранки її не лякають.

- А просте з відокремленими членами
- Б просте з однорідними членами
- В складнопідрядне
- Г складносурядне
- Д складне безсполучникове

482 Складіть і запишіть речення за трьома схемами (на вибір).

1. (...), [ ], (...).

4. [ ], і [ ], (...).

2. [ ] – [ ].

5. [ ], (...), (...).

3. [ ], (...), [ ], (...).

6. [ ], [ ], і [ ].

483 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Найкраще буде якщо перед початком виступу доки у вас ще немає великого лекторського досвіду ви не говоритимете багато з іншими людьми а зосередитеся на змісті свого виступу. 2. Лекція що супроводжується демонстрацією слайдів і фільмів зрозуміло викликає більше зацікавлення ніж та протягом якої лектор користується лише словесним описом. 3. Слухачі інстинктивно відчують різницю якщо вона існує між зовнішньою впевненістю промовця та його внутрішнім побоюванням браком віри у власні сили. 4. Запам'ятайте критики роблять промовцеві різні закиди що він надто зарозумілий дуже багато говорить висловлюється занадто понауковому тощо але майже ніколи не дорікають йому за стислість викладу (*І. Тoman*).

II. Запишіть у формі спонукальних речень на основі прочитаного два правила, яких має дотримуватися гарний промовець.

484 I. Установіть відповідність. Обґрунтуйте свою думку.

Розділовий знак

- 1 тире при однорідних членах речення
- 2 тире між підметом і присудком
- 3 тире при відокремленій прикладці
- 4 тире між частинами складного речення
- 5 тире на місці пропущеного члена речення

Приклад

- А Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб (*М. Стельмах*).
- Б І при пекучому сонячнім німбі – ані краплини дощу (*І. Чумак*).
- В Моя погибель – мій же оберіг (*Л. Костенко*).
- Г Летить земля – обпечена пелюстка (*Л. Костенко*).
- Д І земля, і вода, і повітря – усе послуло (*М. Коцюбинський*).

II. Знайдіть складне речення з різними видами зв'язку. Побудуйте його схему.

- А Завжди приємно було згадувати все, що зробив доброго, бо тільки воно вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами (*В. Стус*).
- Б Коли в селі усі погаснуть вікна, коли й вода у річці засинає, опівночі крилата птиця віща до мене у кімнату залітає (*С. Жолоб*).
- В Минула ніч, і сонце білогриве несе на тросі огненному день, і блискітки, швидкі та метушливі, стрибають на асфальті де-не-де (*С. Симоненко*).
- Г Ще тримались по садках пізні сливи і пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптово пішов сніг (*Є. Гуцало*).
- Д Розіллялись річкою струмки, тре очиці сон-трава спросоння, цвіт-серпанок одягли садки – гріє квітень літо у долонях (*Л. Гудзь*).

III. Визначте, який вид підрядної частини можна додати до кожного фрагмента складного речення. Складіть і запишіть ці складнопідрядні речення.

Фрагмент речення

- 1 Сонце таке яскраве, ...
- 2 Човен повернув туди, ...
- 3 Холодно стало через те, ...
- 4 Рибалки зупинилися для того, ...

Вид підрядної частини

- А міри і ступеня
- Б мети
- В місця
- Г з'ясувальна
- Д причини

485 I. Прочитайте висловлення. Поясніть, як ви його розумієте.

На твоєму людському шляху каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто йде за тобою, було легше (*В. Сухомлинський*).

II. Поясніть уживання розділових знаків. Побудуйте схему речення.

III. Складіть і запишіть речення із цитатою, використовуючи подане висловлення.

486 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Там де у росах стелиться трава ти ходиш над рікою таємниче (*В. Грінчак*). 2. Теплий подих зими зупинився найперше на снігах і осіли сніги (*М. Вінграновський*). 3. Перед досвітком вовк насторожився здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми (*М. Вінгранов-*

ський). 4. Якби не промінь, теплий і ласкавий не зеленіли б у долині трави не розвивалися б і не цвіли сади (В. Грінчак). 5. Не знаю я що буде після нас в якій природа убереться шати (Л. Костенко). 6. Говорити все що набіжить на язик безглуздо (Я. Коменський). 7. Пада зірка у синь неозору своїм саявом окресливши небо (Г. Дудка). 8. А наш соловейко коли заспіває здається скресає Дніпро (Л. Забашта). 9. Найкраща помилка та якої припускаються в навчанні (Г. Сковорода).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення. Чи згодні ви з цим твердженням?

487 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми.

1. Внизу буває що літати складно **вгорі** ж не знають де подіти крила (О. Вох). 2. **Розповідають** легенди що колись у давнину тут де тепер розкинулось її рідне село Крукове була поліська рівнина на якій гуляли вітри (В. Качкан). 3. Ось тут я вже пильную це ж таке місце де не тільки земля але й дерево пахне грибами (М. Стельмах). 4. Відвертість завжди чиста як сльоза та треба знати з ким відвертим бути бо підлість **піділлє** тобі отрути і ти зів'янеш як тонка лоза (В. Грінчак). 5. Вишні вже почали червоніти і Вадим оглянувши вишняк залишився задоволений цього літа він поїсть вишень доскоchu бо дядькова садиба була обнесена молодим родючим вишняком (Ю. Збанацький). 6. А може крутиться голова через те що тут у полі так завзято сюрчать коники ширяє вгорі шуліка і в його плавному льоті відчувається причаєна хижість та ще й наче небо не стоїть на місці а **обертається** навколо землі (Є. Гуцало). 7. Хмари які з'**являлися** потім було послано здавалося для того щоб підкреслити його **незвичайну** трохи виблідлу синяву і щоб посилати на землю срібне саяво (В. Шевчук).

II. Підкресліть і поясніть орфограми у виділених словах.

488 I. Прочитайте виразно вголос вірш. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

Україна. Малюнок Ольги Лисенко, 14 років

ТОПОЛЯ

Коли засне, немов **дитя** шалене,
Глибоке місто неспокійним сном,
Вона приходить здалеку до мене
І шелестить до мене під вікном,

Щоб повертався я на **Україну**
Плугами чорнокрилими орать,
І тополята в полі поливають,
І поливати **землю** тополину...

Бо йдуть літа буремною ходою,
Різнити важко пустоцвіт од цвіту...
І той **любов'ю** повниться до світу,
Хто **рідну** землю має під собою...

М. Вінграновський

II. Складіть і запишіть складне речення, увівши до нього всі виділені слова.

489 **МІКРОФОН.** Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? Із яким настроєм ви йдете на літні канікули?

Уроки розвитку мовлення

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО МОВЛЕННЯ ТА СПІЛКУВАННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке мовлення й спілкування?

490 І. Прочитайте мовчки текст. Поясніть, як ви розумієте його заголовок. Як би ви відповіли на запитання, які поставив журналіст?

КУРИТИ? НА ЦЕ НЕМАЄ ЧАСУ

Утримуючись від куріння тільки один день, можна спробувати назавжди відмовитися від цієї шкідливої звички – головне зробити перший крок. Зазвичай на рішення вперше закурити впливають друзі, але насамперед – становище в сім'ї.

Якщо вдома курять і це норма, то дитина просто не уявляє, що може бути інакше. Підлітки нарікають¹, що в школах мало розповідають про шкоду куріння – формальні бесіди, від яких жодної користі. Буває, учитель розкаже про шкоду цигарки, а після цього вийде на шкільне подвір'я і закурить. То який сенс у його розповіді?

– Чому підлітки курять? – запитали ми школярів.

Володимир, 14 років: На мою думку, їм просто нічим зайнятися!

Марина, 15 років: У них різні проблеми! Кажуть, якщо закуриш – знімеш стрес. Це неправда!

– А хто має розв'язувати цю проблему – підлітки самі, чи потрібне втручання дорослих? – ставимо наступне запитання.

Володимир: Дорослі більше знають, тому повинні інформувати підлітків про вплив шкідливих звичок. Але дорослі самі не завжди показують добрий приклад!

Віктор, 16 років: Я раніше курих, а тепер покинув... Допомогло те, що захопився фотографією, знімаю фільми – часу немає на дурниці...

Марина: У моєї подруги курих хлопець, а тепер – ні. Вона не набридала наріканнями, а просто приносила йому брошури з яскравими ілюстраціями про шкоду куріння, і він пересвідчився – справді небезпечно! Так досягнуто результату. Люди задумуються над своїм здоров'ям, але їх до цього треба підштовхнути! (*З газети*).

II. Визначте тип і стиль мовлення тексту. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

III. Опишіть ситуацію спілкування. Скористайтеся поданою нижче схемою.

¹ *Нарікати* – (рос.) пенять; сетувати.

491 I. Уявіть ситуацію: ви хочете написати замітку для шкільного сайту та повідомлення другу (подрузі), у яких маєте на меті розповісти про цікаву подію. Чи однаковими будуть ваші висловлення? Обґрунтуйте свою думку.

II. Уявіть, що вам треба розповісти друзям про свій похід у гори. У чому особливість цієї ситуації спілкування? Яким стилем мовлення ви скористаєтесь в цій ситуації?

III. Поясніть, як впливає на мовлення ситуація, за якої воно відбувається.

492 I. Уявіть ситуації. Укажіть, у чому схожість і відмінність між ними.

1. Ви повернулися додому після перегляду кінофільму, ваші родичі не планують іти до кінотеатру й дивитися його. Ви хочете поділитися враженням про фільм.

2. Ви повернулися додому після перегляду фільму, який уже дивилися ваші родичі, й хочете обмінятися враженнями.

II. Визначте для кожної ситуації адресата й мету висловлення. Складіть зажною з них усне висловлення. Чи однаковими вони будуть?

493 I. **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ.** Візьміть участь у діалозі (3–4 репліки) відповідно до названих ситуацій. Використайте слова мовленнєвого етикету.

1. Ви пропонуєте свою допомогу вчительці географії, яка несе карту.

2. Ви просите однокласника надіслати вам домашнє завдання електронною поштою.

3. Ви просите перехожого сказати, де є найближчий банкомат.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу. Скористайтесь поданою нижче схемою.

ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Аудіювання	Читання	Говоріння	Письмо
- ознайомлювальне - вивчальне - критичне	- ознайомлювальне - вивчальне - переглядове		

- 494 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (ситуація спілкування, тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, що можуть відчувати персонажі в різні моменти тощо).

МРІЯ ЗДІЙСНИЛАСЯ

II. Складіть і розіграйте за коміксом діалог у розмовному стилі (5–7 реплік), який міг би відбутися між братом і сестрою. Дотримуйтеся вимог до мовлення.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Уведіть у текст частину складеного діалогу.

ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

Змістовність	Потрібно підпорядковувати висловлення заздалегідь визначеним темі й основній думці
Точність	Слова потрібно використовувати відповідно до їхнього значення. Речення слід будувати так, щоб найточніше передати зміст висловлювання
Послідовність	Думки слід викладати чітко й послідовно
Логічність	Думки треба викладати логічно
Доречність	Слід враховувати ситуацію спілкування, гармонійно поєднувати слова, речення
Правильність	Потрібно правильно добирати, вимовляти й писати слова; правильно будувати речення й розставляти розділові знаки
Виразність	Треба добирати слова та будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку
Багатство	Потрібно вживати різноманітні слова й речення, не повторювати тих самих слів

Тема 2. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки публіцистичного стилю мовлення?

495 І. Прочитайте текст. Що в ньому вас зацікавило?

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ХАКАТОН¹

У 2016 році Мала академія наук України провела Всеукраїнський енергетичний хакатон «Energy Hack». Учні 9–11-х класів у складі 7 команд юних інженерів створювали енергоефективні й енергоощадні проекти. Перед школярами було поставлено завдання розробити такі рішення, які можуть змінити енергоспоживання в усій країні.

За три дні учнівські команди мали підготувати власне рішення та мультимедійну презентацію, де було б відображено бізнес-модель цього рішення. Формат хакатону, вперше організованого саме для школярів, передбачав створення простих розробок, які кожен може реалізувати в себе вдома. Учнівські проекти викладено в Інтернет для вільного доступу.

Команда-переможець «Хочу все знати» з Луганська працювала над інтелектуальним будинком. У такому домі світло, кондиціонування повітря й водопостачання керується за допомогою інфрачервоних та ультразвукових датчиків руху. Живиться такий будинок від сонячної батареї. Свій проект команда назвала «ЕкоHouse».

«Розробка як енергоощадна, тобто економічна, так і екологічна. Наша установка не надто дорога, тому кожна друга сім'я спроможна встановити

¹ *Хакатон* – захід, під час якого учасники інтенсивно й згуртовано разом працюють над розв'язанням якоїсь проблеми або створенням чогось нового.

цю систему у своїй домівці», – розповів учасник команди Георгій Татарченко.

«Хочу все знати» запропонувала використовувати в будинках «розумний» плінтус – це звичайний на перший погляд дерев'яний плінтус, у який винахідники вмонтували датчик руху та світлодіоди, тому він світиться, реагуючи на нічні походи мешканців дому. Якщо людина протягом восьми секунд не рухається, установка вимикається. Також школярі придумали, як заощаджувати електроенергію, коли до будинку завітали гості. Достатньо обладнати двері спеціальним лічильником – двома датчиками, які рахують людей на вході та виході. Система вмикає світло в кімнаті, щойно зайшов перший відвідувач, і вимикає, коли її покинув останній. За ідею «ЕкоHouse» луганчани отримали 10 тисяч гривень – така винагорода за перемогу в хакатоні.

Енергоефективність

Команда полтавців презентувала проект теплоізоляції фасаду будинку. Крім того, що така оселя матиме естетичний вигляд, вона буде захищена від впливу негативних кліматичних факторів зовнішнього середовища. Команда з Херсона «Світле майбутнє» показувала, як використовувати теплові трубки для опалення або нагріву приміщення. Волиняни конструювали сонячну електростанцію з фотоелементами на основі оксиду міді й оксиду титану. Така технологія дешевша за традиційну з використанням кремнієвих панелей і більш екологічна: фотоелементи легко утилізуються та переробляються.

Команда із Житомира готувала проект енергоощадних світлодіодних ламп і систему управління освітленням. Школярі з Донецька зробили «Сонячний Стірлінг» – сонячну електростанцію, а учні з Дніпра реалізували систему клімат-контролю для оптимального енергоспоживання в житловому будинку.

Крім технічної та бізнес-складової проекту, журі оцінювало вміння учасників працювати в команді й те, як між ними розподілено процеси. Вимогою хакатону була наявність мультимедійної інструкції, щоб жителі України змогли легко встановити запропонований пристрій.

Організатори нового заходу прагнули залучити якомога більше талановитої учнівської молоді до навчально-практичної діяльності з проблем раціонального використання та збереження енергії. І, як бачимо, це завдання вдалося виконати (*Із сайту Міністерства освіти і науки України*).

II. Визначте тему й основну думку, тип і стиль мовлення тексту.

III. Прочитайте текст удруге. Складіть його складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Скористайтеся поданими нижче пам'ятками.

ПАМ'ЯТКИ

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитати текст, визначити його тему й основну думку, адресата й мету висловлення.
2. Виділити в тексті його частини (основні та другорядні).

3. Визначити, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.

4. Дібрати узагальнювальні слова й речення.

5. Прочитати текст удруге.

6. Скласти план переказу.

7. За планом переказати текст (усно чи письмово).

Способи ущільнення тексту:

- відкидання другорядного;
- узагальнення матеріалу шляхом виділення найважливіших фактів.

Орієнтовна схема складного плану

I. Зачин.

II. Основна частина.

1.

2.

3.

III. Кінцівка.

Тема 3. ПЕРЕКЛАД

496 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою.

«УКЛІН ТОБІ, ЗЕЛЕНОКУДРА СКВИРО...»

Выдающийся украинский поэт Максим Рыльский вернулся в Сквиру. В его **честь** в этом городке на **Киевщине** назвали одну из самых больших улиц. Слова, которые вынесены в заголовок и принадлежат Рыльскому, стали эпиграфом к празднику в честь поэта. Действо посетили члены Национального союза писателей Украины, известные художники. Внука и правнука писателя Максима и Назара Рыльских встретили по давней украинской традиции – с рушником и **караваем**. В центре детского творчества, где проходили торжества, горожане делились воспоминаниями о писателе. Ученики лицея декламировали произведения, **написанные** Рыльским, а поэты из **Киева** читали собственные стихи, посвященные Сквире (*М. Колесник*; газета «Голос Украины»).

II. Звірте свій переклад з поданим нижче.

III. Зіставте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Переклад

«УКЛІН ТОБІ, ЗЕЛЕНОКУДРА СКВИРО...»

Видатний український поет Максим Рильський повернувся до Сквири. На його **честь** у цьому містечку на Київщині названо одну з найбільших вулиць. Слова, які винесені в заголовок і належать Рильському, стали епіграфом до свята на честь поета. На дійство завітали члени Національної спілки письменників України, відомі митці. Онука та правнука письменника Максима та Назара Рильських зустріли за давньою українською традицією – з рушником та **короваєм**. У центрі дитячої творчості, де проходили урочистості, городяни ділилися спогадами про письменника.

Учні ліцею декламували твори, написані Рильським, а поети з Києва читали власні вірші, присвячені Сквирі (М. Колесник; газета «Голос України»).

497 I. Послухайте текст із голосу вчителя або однокласника.

ШЕРЛОК ХОЛМС

Просматривая свои записи о приключениях Шерлока Холмса, я нахожу в них много трагических случаев. Работая из любви к своему искусству, этот сыщик никогда не брался за расследование будничных преступлений. Вот одно из таких дел.

Проснувшись в одно апрельское утро, я увидел, что Шерлок Холмс стоит у моей кровати. Обычно он поднимался с постели поздно, но сейчас часы на камине показывали лишь четверть восьмого. «Весьма сожалею, что разбудил вас, Уотсон», – сказал он. Я удивленно спросил: «Что случилось?». Оказалось, что к нам пришла клиентка и ждёт в приёмной. Я быстро оделся, и через несколько минут мы спустились в гостиную.

Дама, одетая в чёрное, поднялась при нашем появлении. Она подняла вуаль, и мы увидели её посеревшее лицо. Ей было не больше тридцати лет, но в волосах блестела седина (По А. К. Дойлу).

II. Складіть план тексту (українською мовою). За планом усно перекладіть текст українською мовою.

Обкладинка українського видання книжки «Пригоди Шерлока Холмса»

СЛОВНИЧОК

Будничний – (укр.) буденний; *весьма* – (укр.) вельми, дуже; *гостиная* – (укр.) вітальня; *сыщик* – (укр.) детектив; *приёмная* – (укр.) приймальня.

498 I. Послухайте текст із голосу вчителя або однокласника.

ВОЛКИ

О волках ходит много выдуманных рассказов. Говорят о нападениях волков на людей, о **растерзанных** одиноких путниках на зимних пустынных дорогах. Страшные эти рассказы выдуманы. Волки сами боятся человека, а опасен человеку бешеный волк, как опасны и бешеные собаки.

В тундре я видел волков, преследовавших табунки северных оленей. Волки выполняют возложенную на них природой жестокую, но подчас и полезную роль. Известно, что находящиеся под охраной человека домашние олени часто заболевают заразной копытной болезнью и погибают. У диких оленей этой болезни не наблюдали, потому что преследовавшие оленей волки уничтожали **заболевших** животных (По И. Соколову-Микитову).

II. Складіть план тексту (українською мовою). За планом усно перекладіть текст українською мовою.

СЛОВНИЧОК

Бешеный – (укр.) скажений; *возложенный* – (укр.) покладений; *заболевший* – (укр.) який захворів (почав хворіти); *путник* – (укр.) подорожній; *растерзанный* – (укр.) роздёртий, пошматований.

Тема 4. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

499

I. Перегляньте текст і швидко знайдіть у ньому: 1) цитату; 2) власні назви; 3) речення, у яких зазначено рік певної події.

II. Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку тексту.

ПІДПРИЄМЦІ-ПАТРІОТИ

О. Берендей. Шевченко читає свої твори в колі родини Платона Симиренка

Завдяки діяльності відомих українських підприємців Яхненків і Симиренків в Україні в середині XIX століття почали активно розвиватися бурякосіяння та цукрове виробництво. Цукрові заводи стали годувальниками сотень тисяч робітників, де вчорашні безземельні селяни з різних куточків Російської імперії знаходили заробіток.

Характерно, що умови праці робітників і службовців на заводах фірми «Брати Яхненки й Симиренко» порівняно з іншими підприємствами суттєво відрізнялися. Робота там оплачувалася вище, не була такою виснажливою, а

кожен працівник мав певний соціальний захист. Усі користувалися безплатною лікарнею, мали право навчати дітей у школі й технічному училищі, відвідувати бібліотеку, харчуватися в заводській їдальні й купувати товари в місцевих магазинах за зниженими цінами. Робітники, які працювали тривалий час, отримували від фірми пенсію, цим правом користувалися й ті, які захворіли на підприємстві. Між керівництвом заводів і робітниками панувала атмосфера доброзичливості, довіри і взаєморозуміння. Начальники, які самі вийшли з кріпаків, завжди шанобливо ставилися до своїх підлеглих; і в побуті, і на виробництві спілкувалися з усіма рідною українською мовою. Українською мовою навіть писалися документи.

Улітку 1859 року городищенські цукрові заводи та садибу Платона Симиренка відвідав Тарас Шевченко. Поет до глибини душі був зворушений¹ такою діяльністю українських патріотів. Після побаченого й почутого Великий Кобзар написав на дверях симиренківської оранжереї:

О люди! Люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Платон Симиренко, дізнавшись про матеріальну скруту поета й про труднощі з виданням «Кобзаря», запропонував свою фінансову допомогу. Так,

¹ Зворушений – (рос.) растроганный.

останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1860 р.) було здійснено коштом цього благодійника, який виділив поету кредит у розмірі 1000 карбованців на дуже вигідних умовах. Крім того, Симиренко на цю суму викупив левову частку видання й безкоштовно поширив книжку серед працівників своїх заводів і селян.

Молодший брат Платона Симиренка, Василь Симиренко, упродовж п'ятдесяти років підтримував українську культуру, мистецтво, літературу та наукові дослідження, виділяючи щорічно 10 відсотків прибутків зі свого цукрового заводу. Василь Симиренко не шкодував особистих коштів на підтримку практично всіх українських друкованих видань, проведення великомасштабних національних актів і щедрю благодійність для української студентської молоді. Благодійник перший у Російській імперії заснував фонд підтримки української літератури, культури і науки. Ця організація надавала матеріальну допомогу багатьом письменникам. Перед смертю підприємець заповів весь свій капітал і нерухоме майно на суму понад 10 мільйонів карбованців українському національному руху.

Ренет Симиренка – сорт яблук, названий на честь Платона Симиренка

Унікальна в історії України співпраця діячів культури, науки, літератури з підприємцями, започаткована фірмою «Брати Яхненки й Симиренко», дала б значно більші результати і тривала б довше, якби не була розтоптана й знищена царським самодержавством. Національно-патріотична діяльність власників фірми завжди була під пильною увагою влади й кваліфікувалася як вельми небезпечна для Російської імперії та самодержавства. Для знищення промисловців¹ і їх дітища – величезних цукрових заводів – влада застосувала всі посилені методи: шантаж, крадіжки, позбавлення кредитів, поліцейські репресивні заходи. Після арешту й подальшого заслання до Сибіру сина Платона Симиренка та страти Андрія Желябова (зятя Семена Яхненка) долю заводів було вирішено. Їх продали на злам, підірвавши економічні інтереси України й залишивши без роботи тисячі працівників. Отак царська влада розправилася з першими українськими промисловцями-патріотами й знищила центр національного відродження України.

Однак українська культура й національні ідеї продовжували жити, отримуючи матеріальну підтримку від Василя Симиренка й створеного ним фонду. Продовжували розвиватися в Україні й бурякосіяння та цукрове виробництво – галузі, які в нашій країні започаткували й розвинули великі підприємці-патріоти Яхненки й Симиренки (За П. Вольвачем).

III. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Тему тексту правильно визначено в рядку

- А Благодійність – почесна діяльність.
- Б Діяльність підприємців-патріотів Яхненків і Симиренків.
- В Розвиток цукрового виробництва в Україні.
- Г Підтримка Яхненками й Симиренками українських письменників.

¹ Промисловець – (рос.) промисленник.

2. У вступній частині тексту йдеться про

- А підтримку братами Яхненками й Симиренками української культури
- Б відвідування улітку 1859 року городищенських цукрових заводів Т. Шевченком
- В активний розвиток в Україні бурякосіяння та цукровиробництва завдяки діяльності Яхненків і Симиренків
- Г знищення владою цукрових заводів фірми «Яхненки й Симиренко»

3. Підприємці Яхненки й Симиренки розвивали одну з галузей промисловості, а саме

- А хімічну
- Б м'ясо-молочну
- В хлібопекарську
- Г цукрову

4. Про благодійність уславлених українців ідеться в реченні

- А Цукрові заводи стали годувальниками сотень тисяч робітників, де вчорашні безземельні селяни знаходили заробіток.
- Б Між керівництвом заводів і робітниками панувала атмосфера доброзичливості, довіри і взаєморозуміння.
- В Улітку 1859 року городищенські цукрові заводи та садибу Платона Симиренка відвідав Тарас Шевченко.
- Г Ця організація надавала матеріальну допомогу багатьом письменникам.

5. У тексті НЕМАЄ мікротеми

- А знищення цукрових заводів фірми «Брати Яхненки й Симиренко»
- Б національно-патріотична діяльність Яхненків і Симиренків
- В допомога Платона Симиренка у виданні «Кобзар» Т. Шевченка
- Г Платон Симиренко закладає дендрарій і величезний фруктовий сад

6. Російське самодержавство пильно наглядало за діяльністю Яхненків і Симиренків, тому що вони

- А виступали за повалення самодержавства
- Б підтримували український національний рух
- В отримували надзвичайно великі прибутки від своєї діяльності
- Г створювали кращі умови праці для робітників, ніж інші підприємці

7. Весь свій капітал і нерухоме майно Василь Симиренко заповів на

- А видання «Кобзаря» Т. Шевченка
- Б підтримку українського національного руху
- В будівництво нових цукрових заводів
- Г розвиток науки

8. Умови праці на заводах фірми «Брати Яхненки й Симиренко» описано в реченні

- А Працівники отримували більшу зарплату, ніж на інших підприємствах; мали безплатне лікування, отримували пенсію.
- Б Працівники мали безплатне лікування й харчування, але оплата праці була нижчою, ніж на інших підприємствах.
- В Праця була виснажливою й мало оплачуваною.

Г Умови праці були такими самими, як і на інших підприємствах країни.

9. Щоб знищити городищенські цукрові заводи, влада вдалася до

- А шантажу, репресивних заходів, позбавлення кредитів
- Б позбавлення права власності на майно й землю
- В ліквідації спеціального фонду, заснованого Василем Симиренком
- Г заборони приймати на роботу працівників із сільської місцевості

10. На дверях симиренківської оранжереї Т. Шевченко написав:

- А О люди! Люди небораки! Нащо здалися вам царі?
- Б Учіться, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!
- В Борітеся – поборете, вам Бог помагає!
- Г Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива.

11. Платон Симиренко уславився завдяки діяльності, пов'язаній, зокрема, з

- А мистецтвом
- Б торгівлею
- В підприємництвом
- Г літературою

12. Тип мовлення прочитаного тексту –

- А роздум
- Б опис
- В розповідь
- Г розповідь з елементами опису

Тема 5. Оповідання на самостійно обрану тему

ПРИГАДАЙМО. Які особливості оповідання? Як його будують?

500 I. Пригадайте оповідання, яке ви читали останнім часом. Визначте його тему, основну думку, пригадайте основних персонажів, особливості композиції. Чи сподобалося вам і чим саме це оповідання?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поділіться з однокласником (однокласницею) своїми міркуваннями щодо того, на які теми ви хотіли б написати оповідання.

 501 I. Напишіть оповідання на самостійно обрану тему. Скористайтеся пам'яткою, поданою нижче.

II. Проаналізуйте в класі написані оповідання. Визначте кращі з них. Хто з учнів, на вашу думку, обрав найцікавішу тему для своєї роботи?

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему

1. Обрати тему, з якою найбільше обізнані.
2. Сформулювати основну думку.
3. Визначити, які життєві епізоди, факти дійсності можуть лягти в основу оповідання.
4. Продумати сюжет. Чи матиме оповідання обрамлення?
5. Продумати описи, які ви включите в оповідання (якщо це відповідає темі та основній думці).
6. Написати оповідання.
7. Перевірити написане.

Тема 6. ДІАЛОГ

502 І. Прочитайте газетну статтю. Визначте стиль мовлення тексту. Чи зацікавила вас ця інформація?

МЕГАКНИЖКА «UKRAINE. THE BEST»

Обкладинка книжки
«Ukraine. The Best»

Однією з найвизначніших подій на Львівському форумі видавців у 2016 році, безперечно, стала презентація велетенської (об'ємної й інформаційно насиченої) мегакнижки «Ukraine. The Best». Це видання позиціюють як нову енциклопедію вітчизняної культури, як насичену мозаїку із чудових облич і прекрасних подій, що визначають цю сферу людської діяльності.

Особи й події, люди й долі, цифри й факти, об'єднані під обкладинкою «Ukraine. The Best», справді важливі, знакові в різних художніх виявах. Загалом, понад 120 серйозних культурних персон – від легендарних майстрів до молодих і завзятих лідерів гостросучасної культурної території – нарешті зустрілися. Мирно, дружно, безконфліктно. Ліна

Костенко і Дмитро Шуров, Іван Марчук і Джамала, Валентин Сильвестров і Марія Бурмака, Святослав Вакарчук і Владислав Єрко, Оксана Забужко й Анатолій Криволап, Ада Роговцева й Іван Малкович...

Очі розбігаються, а серце радіє: як добре, що всі ми тут сьогодні зібралися.

Робота над виданням загалом тривала близько трьох років. Тобто від імпульсу цікавого задуму (об'єднати найкращих із найкращих в одній актуальній арт-енциклопедії) – аж до фінішної прямої, яка передбачає, образно кажучи, тактильні відчуття та запах друкарської фарби.

Тим часом друковане видання – лише частина «Ukraine. The Best». Оскільки супутниками книжки є Інтернет-портал, інші медійні проекти.

За зовнішньою формою, за візуальним виконанням – це просунутий Захід, актуальна Європа. А ось в авторських текстах, що розкривають художні світи наших культурних героїв, безперечно, прозирає особлива українська інтелектуальна чуттєвість, неприхована небайдужість авторів до своїх персонажів. Слід підкреслити, що арт-енциклопедія найкращих із найкращих в українській культурі – це авторська версія творчого колективу «Ukraine. The Best». І в цьому випадку тексти народжували, мабуть, видатні культурні пера країни дня нинішнього – мистецтвознавці¹, критики, журналісти. Тобто автори, які не лише «спостерігачі» тих чи інших культурних процесів, а часто й безпосередні учасники самих процесів.

¹ Мистецтвознавець – (рос.) искусствовед.

Нове видання – це якісний винахідливий видавничий експеримент. Спроба «синтезу» різних напрямів-форматів, об'єднаних під однією обкладинкою, – «Ukraine. The Best» (З газети «Дзеркало тижня»).

II. Уявіть, що ви брали участь у презентації книжки «Ukraine. The Best». Сформулюйте за текстом статті 5–6 запитань. Використовуючи ці запитання, складіть і запишіть діалог (12–14 реплік) за змістом прочитаного.

503 I. Визначте за ситуацією характер можливої розмови (офіційна/неофіційна), а також уточніть, між ким може відбуватися діалог.

СИТУАЦІЇ. 1. Ваша сім'я планує відпочинок на вихідні. 2. Ваш клас готується до туристичного походу. 3. Старшокласники допомагають збирати врожай яблук. 4. Мама повернулася додому після шкільних батьківських зборів.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Візьміть участь в усному діалозі (12–14 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір). Використовуйте репліки для підтримання діалогу, формули мовленнєвого етикету.

504 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що ви прийшли на фотовиставку, оглядаєте роботи. До вас підходить незнайомий хлопець (незнайома дівчина), ви бажаєте поспілкуватися з ним (нею), поділитися враженнями. Розподіліть ролі й візьміть участь в усному діалозі (12–14 реплік) на тему «Світлини» (виберіть самостійно аспект теми).

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви з однокласниками на екскурсії – відвідуєте одну з пам'яток архітектури. Напередодні ви зі своїми батьками відвідували іншу пам'ятку, а ще раніше дивилися цікаву передачу про єгипетські піраміди. Повертаючись після екскурсії додому, обмінюєтеся враженнями. Візьміть участь в усному діалозі (12–14 реплік) на тему «Дива архітектури» (виберіть самостійно аспект теми).

505 I. Визначте за ситуацією характер можливої розмови (офіційна/неофіційна). Поміркуйте, чому адміністративні правопорушення можуть передувати злочинам.

СИТУАЦІЇ.

1. Поліцейський розмовляє зі школярем, який щойно порушив правила дорожнього руху (перейшов вулицю на червоний сигнал світлофора). 2. Дев'ятикласник, пустуючи, пошкодив зелені насадження на шкільному майданчику. До школяра підійшов учитель. 3. Батькам стало відомо, що їхній син-старшокласник зірвав троянди на міській клумбі. Хлопець повертається додому. 4. Дев'ятикласниця всупереч вимогам батьків повернулася додому не о 20-й годині, а о 22-й. 5. Дев'ятикласниця з подругою прогуляли уроки, щоб переглянути новий фільм у кінотеатрі. З цієї причини школярку викликала до себе в кабінет директор школи.

II. Складіть і запишіть діалог (8–12 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір), дотримуючись норм мовленнєвого етикету.

506 Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік) на одну із запропонованих тем: «Читацькі смаки», «Сучасна музика», «Проблеми сучасного міста», «Здорове харчування». При цьому: 1) виберіть самостійно аспект теми; 2) висловіть особисту позицію щодо обговорення її; 3) доберіть цікаві, переконливі аргументи на захист своєї позиції.

Тема 7. ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

507 І. Прочитайте текст. Яку важливу проблему порушує журналіст? Чому вона потребує негайного вирішення?

БУРШТИН НАШОЇ ІСТОРІЇ

Скіфський стан
(острів Хортиця, Запоріжжя)

Сотні вагонів, навантажених карпатським лісом, перетинають¹ кордони України щомісяця, сотні гектарів поліських лісів копачі бурштину перетворюють на марсіанські пустелі, луганські й донецькі степи вкриваються вугільними копанками, з річок вимивається пісок, деградує українські чорноземи з року в рік не бачать сівозміни й засаджуються соняшником, рапсом або люцерною. Варварська псевдогосподарська діяльність давно вже стала ознакою сьогодення й виїшла за межі здорового глузду.

На цьому тлі губиться ще одна жаклива форма розграбування загальнонаціонального надбання – так звана чорна археологія.

Земля України багата на свідчення давньої історії – за тисячі років через наші терени пройшли цивілізації й археологічні культури. Усі вони залишили тут сліди свого існування – археологічні матеріали й артефакти. Кожного сезону тисячі дослідників вивчають археологічні пам'ятки, отримуючи нову неocenенну інформацію про нашу історію.

Чорні копачі за допомогою металошукача знаходять предмет, який викопують із шару ґрунту найчастіше з метою продажу. Фактично цей предмет виривається з історії і втрачає 90 % своєї інформативності. При цьому назавжди нищиться сама пам'ятка або її частина.

Заповідник «Ольвія»
(Миколаївщина)

Розкрадачі археологічних пам'яток були завжди – від часів Стародавнього Єгипту до сьогодення. Але нині це своєрідне хобі набуло характеру епідемії, у цьому бізнесі задіяно тисячі людей. Більшість не знає про юридичну відповідальність і абсолютно впевнена у своїй безкарності. У соціальних мережах існують численні групи копачів, де люди обмінюються злочинним досвідом.

Середньостатистичний інтернет-аукціон може змагатися з фондами багатих історичних музеїв. Серед найгучніших випадків минулого року – продаж на одному з аукціонів трьох срібних глечиків часів Римської ім-

.....

¹ *Перетинати* – (рос.) пересекати.

перії. Продавець – чорний копач зазначив місцем знаходження скарбу територію України. Один із щасливих випадків, що набув міжнародного розголосу, – це історія з давньоруським мечем, конфіскованим на естонській митниці. 13 травня 2016 року меч повернули в Україну.

Звісно, існують і випадкові знахідки. Тому, якщо до ваших рук потрапили якісь археологічні цінності, будь ласка, обов'язково звертайтеся до відділення Охоронної археологічної служби України у вашому регіоні.

Ситуація з розграбуванням нашої історичної спадщини вимагає негайної¹ реакції на рівні державних органів.

Хто знає, скільки дорогоцінних знахідок нині вивозять з України? Бурштин нашої історії має добрий попит за кордоном. Але маємо схамінутися: скільки можна заплющувати очі на справді трагічну ситуацію?! Перестаньмо, нарешті, торгувати історією своєї землі! (За І. Кондратьєвим; газета «Дзеркало тижня»).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку прочитаного.
2. Доведіть, що текст є зразком публіцистичного стилю.
3. Визначте мікротеми, обґрунтуйте доцільність поділу на абзаци.
4. Укажіть тематичні речення й складіть складний план тексту.
5. Прочитайте ще раз текст. За планом стисло перекажіть текст (письмово).

508 Проаналізуйте свій переказ або перекази однокласників за поданим планом.

План аналізу переказу

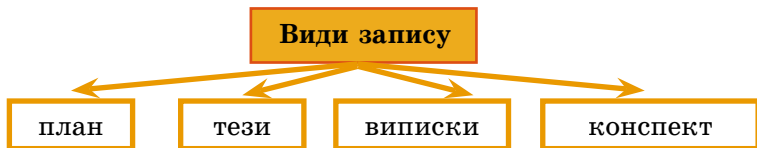
1. Чи розкрито в переказі тему тексту? Чи передано основну думку?
2. Чи в правильній послідовності переказано текст?
3. Чи правильно побудовано речення розповіді, опису?
4. Чи збережено стиль прочитаного (прослуханого) тексту?

Тема 8. ТЕЗИ СТАТТІ. УСНЕ ВИСЛОВЛЕННЯ ЗА ТЕЗАМИ

Запис
прочитаного

Тези

Коли є потреба засвоїти й запам'ятати матеріал, використовують різні види запису.

Тези – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті, книжки тощо.

За допомогою тез коротко й стисло передають те, що докладніше викладено в певному матеріалі. Оскільки в тези не включається докладний фактичний матеріал, то для них характерна деяка уривчастість викладу.

¹ *Негайний* – (рос.) незамедлительный; неотложный.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *теза* вживають і з іншим значенням: положення, яке доводиться в роздумі.

**Види
тезування**

Розрізняють два види тезування:

- відбір авторських тез із тексту;
- формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

509 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Що ви могли б доповнити від себе?

ПРИПИСИ¹ ЕТИКЕТУ

Приписи етикету з'явилися в глибоку давнину як розумні форми спілкування людей. Та й досі істинним є твердження: якщо люди перестануть чинити за правилами, вони втратять людську подобу. Цих правил, вироблених багатьма поколіннями, надзвичайно багато.

У кожного народу свої правила й традиції, зумовлені національною історією, психологією, політичним устроєм країни. Вони позначаються на особистій манері поведінки. Попри

це законодавці норм етикету – англійці запевняють: справжня ввічливість усяди однакова, а гарні манери породжуються добросердністю.

Додержання норм етикету пов'язане із загальною культурою людини, її самоусвідомленням, самоповагою та ставленням до інших. Тому люди завжди намагалися пізнати навколишній світ і себе в ньому. І хоч би що казали, а це непроста справа. Адже не кожний з нас здатний об'єктивно оцінити свої здібності й можливості, бажання й наміри. Укотре доводиться переконуватися в слушності й мудрості зауваження Андре Моруа: «Розкриваючи співрозмовникові душу, ми раптом виявляємо, що зовсім нічого про себе не знаємо». І ось тут раптом починаємо робити відкриття за відкриттям: з'ясовуємо свої погляди, уподобання, звички, зрештою, свої почуття до тих, хто поряд, – рідних, друзів, однокласників.

Сама по собі людина мало привертає увагу, якщо не володіє вмінням гідно поводитися в товаристві. Бо відомо, що коштовний камінь – той же діамант – це лише камінь і не може слугувати прикрасою, доки не має відповідної оправы. Людина також стає окрасою товариства тільки тоді, коли узгоджує свої наміри та вчинки з певними правилами, суспільними нормами. У свою чергу, навколишні через взаємини з нами оцінюють відповідність наших вчинків цим нормам. Отже, культура поведінки – це вміння тримати себе в товаристві, навички правильного поводження за

¹ *Пріпис* – (рос.) предписание; предназначение.

столом, форми звертання до старших, однокласників, друзів – одне слово, **порядність** у взаєминах з людьми.

Безперечно, ми хочемо бачити себе бездоганними, приємними, товариськими, мати повагу й довіру людей. У досягненні бажаного неабияке значення мають наші манери – знання нами етикету (За О. Корніякою).

II. Виділіть смислові частини, виокремте в них головну й додаткову інформацію. Визначте тематичні речення та ключові слова (словосполучення).

III. Складіть і запишіть тези прочитаного. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

510 I. Доберіть і прочитайте з газети чи журналу (можливий електронний варіант в Інтернеті) статтю на морально-етичну або суспільну тему. Складіть тези прочитаного.
II. Перекажіть усно прочитане, користуючись тезами.

511 I. Складіть і запишіть тези невеликого висловлення на одну з поданих тем: «Інтернет – найзручніше джерело інформації», «Недоліки Інтернету», «Поради щодо пошуку інформації в Інтернеті». Підготуйте усне висловлення за тезами.

II. Послухайте висловлення ваших однокласників. Хто з однокласників був найбільш переконливим?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

ПАМ'ЯТКА

Як складати тези

1. Прочитати текст у цілому (його розділ, якщо текст великий за обсягом).

2. Визначити тему, мікротеми й основну думку тексту.

3. Обмірковувати основні ідеї тексту, викласти їх у вигляді послідовних пунктів.

4. Виокремити основну й додаткову інформацію.

5. Виписати основні положення або викласти й записати власними словами основні авторські думки.

Тема 9. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

512 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Що нового для себе ви дізналися із цього тексту?

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Що ж таке трипільська культура?

Останнім часом дедалі більше людей цікавляться цією цивілізацією, що існувала понад шість тисяч років до нашої ери. Це була хліборобська держава.

Близько століття тому відомий археолог Вікентій Хвойка біля селища Трипілья, що на Київщині, уперше відкрив залишки давньої цивілізації, що й одержала назву «трипільська». Пізніше свідчення цієї багатой і блискучої культури були знайдені на вели-

Вироби трипільських гончарів

чезних обширах від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря.

З раннього періоду трипільські племена проживали невеликими общинами, кожна сім'я мала окрему садибу. Вони вели власне господарство, обробляли землю, займалися скотарством, полюванням, виготовляли побутові речі. Крім того, збереглися зразки унікального містобудування. Найбільшими трипільськими поселеннями були протоміста в межириччі Дніпра та Південного Бугу. Як показали розкопки, особливістю селища трипільських часів було те, що житла в ньому розташовувалися по колу. Отже, середина селища становила вільну, незабудовану площу – це був майдан. Хати розмальовувалися як ззовні, так і зсередини. Цей звичай, як відомо, зберігся й до наших часів. Але слід визнати, що 5 тисяч років тому трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й далеко барвистіше.

Чи не найбільший інтерес становить гончарство, що є головною прикметою трипільської культури. Це різні форми розмальованого посуду (гличики, миски, макітри, жертівні посудини), модельки трипільських хат, керамічні писанки, глиняні фігурки жінок тощо. Під час розкопок було знайдено також зразки сільськогосподарського сонячного календаря, різних видів писемності та ткацьких ремесел.

Глина, яку використовували трипільські майстри, була переважно місцевого походження, важливою її властивістю є пластичність, тобто здатність при контакті з водою утворювати щільну тістоподібну масу. Частина кераміки випалювалася на вогнищах або в спеціальних ямах. Від способу випалювання залежав колір виробу – від блідо-жовтого, червоного до майже чорного з усіма проміжними відтінками.

У другій половині V тис. до н. е. гончарне виробництво¹ зосередилося в руках ремісників. І саме із цього часу виник посуд, розмальований складними орнаментальними схемами, у які інколи вплетено зображення фігур людей, тварин і птахів, астральними знаками, що відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу. Домінує образ жінки – Матері-Богині.

На думку дослідників, багато в чому давня культура складніша, ніж сучасна. Наші предки залишили неоціненні скарби, якими ми можемо пишатися перед усім світом. Маючи величезну кількість безцінних предметів епохи трипільської культури, Україна отримала шанс стати світовим центром для всіх, хто цікавиться історією людства (*В. Коротя-Ковальська*).

II. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть тематичні речення, ключові фрази й слова, виокремте головну й додаткову інформацію.

III. Зробіть тематичні виписки. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

VI. Перекажіть усно текст (з використанням виписок).

Поняття виписки

Одним із видів запису прочитаного тексту є **тематичні виписки**. Зробити виписки означає знайти в тексті потрібну думку й списати її.

¹ *Виробництво* – (рос.) производство.

Під час виписування необхідно:

- осмислювати основний зміст тексту;
- виділяти смислові частини (інформацію, що стосується однієї мікро-теми);
- у кожній смисловій частині виділяти ключові слова і фрази;
- виокремлювати головну й додаткову інформацію в кожній частині;
- коротко виписувати основні думки.

Тема 10. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

513 I. Чи доводилося вам читати літературу або дивитися телевізійні передачі, фільми про історію Олімпійських ігор та одне із чудес світу – статую Зевса Олімпійського? Розкажіть, що вас найбільше вразило.

II. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. У якій мовленнєвій ситуації можливе таке висловлення?

ЗЕВС ОЛІМПІЙСЬКИЙ

На західному узбережжі сучасної Греції, близько 150 кілометрів на захід від Афін, розташовувалося давнє місто Олімпія, слава про яке поширювалася далеко за його межі. За переказами, саме тут Зевс вступив у боротьбу зі своїм батьком, кровожерливим і віроломним Кроном, який пожирав своїх дітей, оскільки оракул передбачив йому загибель від руки сина. Урятований матір'ю, змужнілий Зевс переміг Крона.

Зевс Олімпійський

На честь цієї перемоги було започатковано Олімпійські ігри, що вперше відбулись у 776 році до н. е. Минуло більше двох століть, і в 456 році до н. е. в Олімпії архітектор Лібон збудував храм, присвячений Зевсу, що став головною святинею міста. Оскільки на той час міць Давньої Греції постійно зростала, храм здавався надто простим. Було вирішено поставити в ньому величну статую Зевса Олімпійського. Головним архітектором призначили афінського скульптора Фідія.

Майстер почав закладати статую близько 440 року до н. е. Роком раніше він розробив техніку, щоб підготувати безліч золота й слонової кістки для будівництва. Фідій вирізав і ліпив частини статуї, перш ніж вони могли бути зібрані в єдине ціле в самому храмі.

Коли будівництво статуї заввишки понад 12 метрів було завершено, їй ледве вистачило місця в храмі. Античний географ Страбон писав: «Хоч сам храм дуже великий, скульптор критикується за те, що не врахував реальне співвідношення пропорцій статуї до храму. Він показав Зевса посадженим на трон, але з головою, яка майже впирається в стелю, щоб у нас складалося враження, що якщо Зевс встане, то головою дістане даху храму».

Велич і краса статуї Зевса Олімпійського настільки вразили сучасників, що скульптура була визнана одним із семи чудес світу.

Твори давніх істориків, археологічні знахідки (невеликі копії, зображення на монетах) донесли до нас скульптурний образ давньогрецького божества. Фідій зобразив Зевса, який сидить на троні. Оливковий вінок прикрашав голову бога, борода хвилястими пасмами обрамовувала його обличчя, з лівого плеча спадав плащ, що прикривав частину ніг. Фігура Зевса була виконана з дерева, і на цю основу за допомогою бронзових і залізних цвяхів, спеціальних гачків кріпилися деталі зі слонової кістки й золота (така техніка називається хрисоелефантиною).

Обличчя й руки були зі слонової кістки, волосся, борода, вінок, плащ і сандалі – із золота, очі – з коштовних каменів. Мандрівники, які бачили Зевса в Олімпії, називають дивними поєднання в його лику владності й милосердя, мудрості й доброти. Трон був зроблений з дерева й покритий золотом і слоновою кісткою. Ніжки трону прикрашали фігурки Ніки – богині Перемоги. Ручки трону підтримували сфінкси, а його спинку прикрашали харити – богині Краси, дочки Зевса й Гери.

Перед п'єдесталом був влаштований невеликий басейн, викладений блакитним елевксінським каменем і білим мармуром. Зі слів давньогрецького письменника Павсанія, басейн служив для стоку залишків оливкової олії, якою регулярно змащували статую (олія зберігала слонову кістку від розсихання). Світло, що проникало крізь двері темного храму, відбиваючись від поверхні рідини в басейні, падало на золото одягу Зевса й освітлювало його голову. Відвідувачам здавалося, що сяйво йде від самого лику божества.

Нащадки високо цінували витвір Фідія. Знаменитий оратор і політичний діяч Риму Цицерон назвав Зевса Олімпійського втіленням краси. Римський письменник і вчений Гай Пліній Старший вважав скульптуру незрівняним шедевром.

Протягом багатьох років храм в Олімпії приваблював¹ відвідувачів з усього світу. У I столітті римський імператор Калігула спробував перевезти статую до Рима. Проте його спроба зазнала невдачі.

Після того як у 391 році імператор Феодосій заборонив Олімпійські ігри, храм було закрито. Із часом споруду пошкодили землетруси, обвали, пожежі й повені. Багаті греки перемістили статую Зевса до палацу Константинополя. Там вона зберігалася, поки не була знищена великою пожежею в 462 році (*3 посібника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поміркуйте, що виражає заголовок тексту: тему чи основну думку.
2. Прогляньте текст і швидко знайдіть у ньому власні назви, речення з роками та цитату.
3. З'ясуйте, які типи мовлення поєднано в тексті.
4. Укажіть частину, у якій міститься опис статуї та храму.
5. Знайдіть частини, у яких розповідається про історію Олімпійських ігор та спорудження й долю статуї Зевса. Складіть складний план цих частин.
6. Прочитайте текст удруге. За планом перекажіть усно частини, у яких розповідається про історію Олімпійських ігор та спорудження й долю статуї Зевса. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

¹ Приваблювати – (рос.) привлекать.

Як працювати над вибіркоvim переказом тексту

1. Прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Вдуматися в тему, запропоновану для переказу.
4. Вибрати з тексту матеріал, потрібний для розкриття теми (він може знаходитися в різних місцях тексту).
5. Визначити основну думку переказу.
6. Продумати композицію переказу, тип мовлення.
7. Скласти план переказу.
8. Прочитати текст удруге.
9. За планом переказати прочитане.

**Тема 11. ПИСЬМОВИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ
НАУКОВОГО СТИЛЮ**

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки наукового стилю мовлення?

514 І. Прочитайте текст. З якою метою, на вашу думку, автор створив його?

ДОНЬКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

У Софійському соборі в Києві відвідувачі¹ довго простоюють перед однією з найкращих фресок. На ній зображено князя Ярослава Мудрого, його дружину Ірину та їхніх дітей. Синів і доньок князь виховував серед книг, і вони стали схожими на свого батька – були справді освіченими людьми. Літописець відзначав, що Ярослав Мудрий «населяв книжною мудрістю» серця всіх близьких йому людей.

Донькам київського князя судилися незвичайні долі.

Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха І. До нього через далекі відстані долинула² слава про незвичайну вроду й розум доньки Ярослава Мудрого. І він послав у землю Руську своїх посланців, які просили у князя її руки. Як свідчать³ зарубіжні історики, першого разу Ярослав відмовив французькому правителю. І лише згодом, 1048 року, дав дозвіл на шлюб Анни з Генріхом І. І ось у Парижі з'явилася кавалькада вершників, які супроводжували екіпаж Анни Ярославни. А згодом відбулося весілля. Донька Ярослава Мудрого, коронована в день весілля, стала королевою Франції.

Пам'ятник
Анні Ярославні
(Франція, м. Санліс)

¹ *Відвідувач* – (рос.) посетитель.

² *Доли́нати* – (рос.) доно́ситься.

³ *Сві́дчити* – (рос.) свиде́тельствовать.

Коли її чоловік помер, а син був ще малий, Анна, усвідомлюючи всю відповідальність, стала на чолі французької держави. Вона підписувала важливі папери, чітко виводячи на них **кирилицею**: «Мати короля». Останній підпис уже перед самою смертю: «Анна Королева». До речі, на багатьох документах, виданих у той час, поряд з її підписами стоять хрестики Генріхових чиновників і його самого – усі вони були неписьменними.

Анна привезла до Франції багато книг з бібліотеки свого батька. Читала їх сама, учила свого сина й французьких дітей. Ще й досі зберігаються деякі з тих книг, наприклад Реймське Євангеліє.

Деякі французькі історики вважають, що перед смертю Анна Ярославна повернулася до Києва. На одній із її статуй вибито напис: «Анна повернулася на землю своїх предків». Але ні в яких французьких документах про це не говориться. Мовчать і давньоруські **літописи**. А вони навряд чи могли б обминути такий помітний факт із життя княжого двору, як приїзд Анни Ярославни, королеви Франції.

Є у Франції, поблизу Парижа, Санліський замок, у якому тривалий час жила донька київського князя. Там у 1060 році вона заснувала **костюл** і жіночий **монастир**. У XVII столітті перед церквою монастиря поставлено пам'ятник Анні Ярославні. Напис на пам'ятнику такий: «Анна з Києва – королева Франції».

Доля другої доньки Ярослава, Єлизавети, повела її в Норвегію. 1035 року вона вийшла заміж за короля Олафа Гарольда. Кілька разів норвежець прохав руки Єлизавети, але йому відмовляли. Про це Гарольд розповів у своїх віршах, які він складав тієї сумної для нього пори. До речі, норвезький король уславився не тільки як хоробрий воїн, а також як талановитий поет, автор прекрасних творів про золотокосу доньку Ярослава Мудрого.

Багато довелося Гарольду подорожувати по світу в пошуках подвигів і щастя. І звідусіль він слав дорогі подарунки Єлизаветі, не втрачаючи надії прихилити її серце до себе. І ось повернувся мандрівний лицар до Києва. Князь дав згоду на шлюб своєї доньки з Гарольдом. 1066 року він загинув в одній з битв, і Єлизавета овдовіла з двома доньками на руках. Їх звали Інгерда й Марія. Вони стали освіченими людьми. Адже їхнім навчанням і вихованням займалася мати. Інгерда й Марія також зробили чимало для підтримання добрих стосунків Норвегії та Київської Русі. А їхня мати вийшла заміж за датського короля Свена II Естрідсена, і в Київській державі з'явилася ще одна дружня країна – Данія.

Третю свою доньку, Анастасію, Ярослав Мудрий 1046 року віддав заміж за угорського короля Андрія I. Після цього в угорських документах з'являється ім'я королеви Агмунди (таке ім'я стало в Анастасії після прийняття нею католицької віри).

Усім цим шлюбом київський князь надавав великого політичного значення. Русь не тільки пов'язувалася родинними зв'язками з країнами Європи, а й одержувала надійних союзників. Не випадково нащадки прозвали Ярослава за всі його діяння Мудрим (*М. Слабошпицький*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему, основну думку, тип і стиль мовлення тексту.
2. Визначте мікротеми, тематичні речення.
3. З'ясуйте значення виділених слів.

4. Знайдіть частину, у якій розповідається про Анну Ярославну. Випишіть ключові слова (словосполучення).

5. Складіть складний план знайденої частини.

6. Прочитайте текст удруге. За планом перекажіть частину, у якій розповідається про Анну Ярославну. Переказ запишіть.

Тема 12. АУДІЮВАННЯ

515 І. Послухайте текст із голосу вчителя або однокласника (однокласниці). Визначте адресата й мету висловлення.

МАНДРІВКА ЦЕНТРАЛЬНОЮ УКРАЇНОЮ

Центральна Україна – це один з найбільш цікавих і колоритних регіонів нашої країни. Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька та Кіровоградська області. Цей регіон вважається одним з найбільших в Україні, не тільки за площею, але й за неймовірно величезною кількістю пам'яток.

У всій Центральній Україні панує якась унікальна, неповторна енергетика, яка вже протягом багатьох століть служить джерелом сили й натхнення для багатьох великих людей. Сюди все частіше й частіше прагнуть потрапити багато туристів з усіх куточків України та близького зарубіжжя.

Одним з найкрасивіших і найстаріших міст Центральної частини є Чернігів. Поїздки до Чернігова називають казковою подорожжю в часи Київської Русі, оскільки саме тут розміщена четверта частина всіх архітектурних пам'яток України цієї доби. Найголовнішими серед них вважаються Борисоглібський і Спасо-Преображенський собори, яким вдалося зберегти дивовижний стиль давньоруського періоду. Наступними в рейтингу пам'яток Чернігова є Антоніївські печери. Це унікальний у своєму роді підземний комплекс, збудований в XI–XVIII століттях, який на сьогодні вважається найбільшим підземним монастирем України.

Неподалік від Чернігова – місто Новгород-Сіверський, яке називають музеєм просто неба. Тут розташований відомий музей-заповідник «Слово

Дендропарк «Софіївка»

о полку Ігоревім», адже князь Ігор починав свої походи саме із цього міста. Крім того, Новгород-Сіверський багатий і на давні духовні святині. У цьому місті є Свято-Успенський і Спасо-Преображенський собори – давньоруські храми, які зберегли автентичні архітектурні форми.

Однією з головних визначних пам'яток Центральної України по праву вважається Національний дендропарк «Софіївка» в місті Умані Черкаської області, який сьогодні володіє званням одного із семи чудес усієї України. «Софіївка» вважається справжнім шедевром садово-паркового мистецтва. І це не перебільшення. У цьому парку гармонійно поєднуються геніальні творіння людини, утілені в цікавих гротах, казкових скульптурах, дивовижних фонтанах, з природними ландшафтами унікальної краси, що створює неповторний оазис душевності, затишку й комфорту.

Історико-культурною спадщиною Центральної України є й незвичайні музеї. Один з них – Музей ракетних військ стратегічного призначення в Кіровоградській області. Кілька десятиліть тому ця місцевість була секретною ракетною базою. Не менш унікальний Музей космонавтики в Житомирі, створений на честь вихідця із цього міста, основоположника космонавтики С. Корольова. У музеї можна побачити копії космічних кораблів, місяцеходів, помилуватися справжньою спусковою капсулою, автобусом, на якому їхав перший космонавт Гагарін до стартового майданчика космодрому «Байконур».

Подорожуючи Житомирщиною, обов'язково варто відвідати і її околиці, зокрема місто Бердичів, головними пам'ятками якого є знаменитий і дуже гарний монастир ордену Босих Кармелітів і костел Святої Анни. Тут відбулося вінчання відомого французького письменника Бальзака.

На Житомирщині є ще одна унікальна, таємнича пам'ятка – геологічний заказник¹ «Кам'яне Село», який став дуже популярним місцем серед туристів, любителів містики та природних загадок. «Кам'яне Село» – це химерне зібрання великих валунів з каменю, які за багато років свого існування обросли мохом, загадковими історіями й легендами.

Величезний слід на території всієї Центральної України залишився після козацького періоду: таємничі місця героїчних боїв козаків зі своїми ворогами, козацькі хрести, що стоять посеред безкраїх степових просторів. Суботів, Чигирин, Корсунь, Батурин... Тут ще довго буде витати нездоланий дух свободи й героїчної боротьби за Україну.

Уся територія Центральної частини є ідеальним місцем для повноцінного відпочинку, насиченого гармонією, спокоєм, справжнім духом країни. Екскурсії й тури в Центральну Україну – це прекрасна можливість насолодитися казковою природою, насиченою дивовижною таємницею, силою, та переконатися в різноманітті й унікальності природних дарів, у пишноті й таємничості пам'яток цього чарівного краю (*Із журналу*).

II. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання аудіативних умінь і навичок

1. Основну думку твору найповніше передає речення

А У всій Центральній Україні панує якась унікальна, неповторна енергетика, яка вже протягом багатьох століть служить джерелом сили й натхнення для багатьох великих людей.

¹ Заказник – (рос.) территория, запретная для охоты.

Б Тут ще довго буде витати нездоланий дух свободи й героїчної боротьби за Україну.

В Це унікальний у своєму роді підземний комплекс, збудований в XI–XVIII століттях, який на сьогодні вважається найбільшим підземним монастирем України.

Г Екскурсії й тури в Центральну Україну – це прекрасна можливість [...] переконатися в різноманітті й унікальності природних дарів, у пишноті й таємничості пам'яток цього чарівного краю.

2. На веб-сайті текст доцільно розмістити в розділі

А «Екологія довкілля»

Б «Природа України»

В «Аграрна Україна»

Г «Туристична Україна»

3. У тексті докладно розповідається, зокрема, про таку область Центральної України, як

А Чернігівська

Б Запорізька

В Полтавська

Г Дніпропетровська

4. У тексті НЕМАЄ мікротеми

А подорож на космодром «Байконур»

Б пам'ятки Чернігова

В Національний дендропарк «Софіївка»

Г геологічний заказник «Кам'яне Село»

5. Поїздки до Чернігова називають казковою подорожжю в часи Київської Русі, тому що

А саме тут розміщена четверта частина всіх архітектурних пам'яток України цієї доби

Б неподалік є місто Новгород-Сіверський, яке називають музеєм просто неба

В тут є створені людиною цікаві гроти, казкові скульптури, дивовижні фонтани

Г це один з найбільш цікавих і колоритних регіонів нашої країни

6. Новгород-Сіверський славиться тим, що саме тут розташовано

А дендропарк «Софіївка»

Б космодром «Байконур»

В музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»

Г Музей ракетних військ стратегічного призначення

7. У тексті НЕМАЄ відповіді на запитання

А Чому заказник «Кам'яне Село» став популярним серед любителів містики?

Б Чим дорогий і пам'ятний для українців острів Хортиця?

В Який комплекс вважається найбільшим підземним монастирем України?

Г Який відомий французький письменник вінчався в Бердичеві?

8. Про дендропарк «Софіївка» йдеться в реченні

- А Химерне зібрання великих валунів з каменю, які за багато років свого існування обросли мохом, загадковими історіями й легендами.
- Б Тут гармонійно поєднуються геніальні творіння людини, утілені в цікавих гротах, казкових скульптурах, дивовижних фонтанах, з природними ландшафтами унікальної краси.
- В Таємничі місця героїчних боїв козаків зі своїми ворогами, козацькі хрести, що стоять посеред безкраїх степових просторів.
- Г Кілька десятиліть тому ця місцевість була секретною ракетною базою.

9. Побачити копії космічних кораблів, місяцеходів, помилуватися справжньою спусковою капсулою можна в Музеї авіації, який розташовано в місті

- А Житомирі   Б Дніпрі
- В Полтаві   Г Корсуні

10. Характерними для цього тексту є ознаки, зазначені в усіх рядках, ОКРІМ

- А монологічна форма
- Б наявність зачину й кінцівки
- В наявність великої кількості власних назв
- Г наявність опису пам'ятки архітектури

11. Тип мовлення тексту –

- А опис
- Б роздум
- В розповідь з елементами опису
- Г розповідь з елементами роздуму

12. За стилістичними ознаками текст є

- А науковим   В офіційно-діловим
- Б публіцистичним   Г художнім

**Тема 13. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ
ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ**

516 І. Прочитайте текст. Які думки й почуття він викликав у вас?

Тієї весни жодна чайка не загніздилася на **луках**, а всі притулилися на островах, хоч як було тісно. Люди і раділи цьому, і сумували, бо щось було не так, коли птахи покинули місця, у яких жили віками. І виявилось, що даремно, бо бачили птахи далі, ніж люди.

Весна й осінь видалися тоді дуже посушливими: сонце палило на полях пшеницю, а на городах картоплю, і скрізь потягнуло страшенно воду, наче хто висмоктував її із землі. Бо дощів не було, а джерела, що таїлися глибоко в землі, теж кудись пропали. На **луках**, де колись гніздилися чайки, можна було ходити в черевиках. Поодинокі дикі качки теж незабаром покинули гнізда й вилетіли кудись. Лише на **левадах** у сажалках

трималося трохи води, бо були вони в низовині й викопані глибоко: із торф'яного споду ще просочувалася вода нагору.

Чайки вивели на острівцях дітей і кигикали радісно в небі.

Проводжали тепер у вирій чайок багато односельчан і чекали їх навесні теж мало не всім селом. І кожен, хто мав леваду, намагався зробити для них хоч **копанку**, щоб чайка й у нього оселилась, бо поки гніздиться вона тут, доти і вода тримається в леваді. А вода – це ж саме життя.

Чайки (Херсонщина)

І щовесни прилітали птахи на радість людям, купалися у весняному небі над городами та кигикали на щастя всім. І гніздилися в кожного, хто того хотів і зробив що-небудь для цього.

А в перший день усі чайки збиралися на Захаровій леваді, наче показували людям, звідки вони родом пішли і хто перший зробив їм добро. Захар вітав їх, стоячи на леваді, і показував руками, що можуть уже летіти, куди захочуть, наче відпускав їх на інші левади (За Г. Кримчуком).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Складіть і запишіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге. За планом докладно перекажіть прочитане (письмово). Доповніть переказ власними роздумами про єдність людини і природи.

Тема 14. УСНЕ МОНОЛОГІЧНЕ ВИСЛОВЛЕННЯ

517 I. Прочитайте тексти. Визначте основну думку кожного з них. Чи згодні ви з твердженням, висловленим в останньому реченні кожного тексту?

ЗА ЩО ВІДПОВІДАЄ ЛЮДИНА?

За що відповідає людина? За все, що відбувається на Землі? Чи за щось дуже невеличке?

Є гарна книжка Жозефа Роні «Боротьба за вогонь». У ній розповідається про доісторичних людей... Хлопчиків доручили охороняти вогонь. Тоді люди не вміли добувати вогонь, вони постійно підтримували його. І ось хлопчик заснув, і вогонь погас. А це означало, що все плем'я приречене на холод, голод, можливо, на загибель. Довіривши хлопчиків важливу справу, плем'я довірило йому себе, своє життя. А він прирік усіх на смерть...

На моє переконання, відповідати за інших – це означає відповідати за самого себе.

Але в далекі часи помилка чи безвідповідальність однієї людини не мала таких страшних наслідків, як тепер... По суті, Земля наша – це великий космічний корабель. Усі ми разом – його команда. Від злагодженої роботи цієї команди, зрозуміло, дуже багато залежить.

Сьогодні людина, тільки людина відповідає за все на Землі!

Тисячі років людство боролось з природою як ворогом. Тепер воно відповідає за неї. Відповідає за повітря, за океани, за ліси й ріки. Цю свою

відповідальність людина не може передати нікому, бо тільки вона має найвищу силу – силу розуму.

Хто ж ця людина? Це всі ми разом і кожен з нас.

Майбутні державні діячі, великі вчені, письменники, філософи – усі вони сьогодні сидять ще за шкільними партами. Не думайте, що відповідальність прийде до них пізніше. Хто не виховав у собі почуття відповідальності в юності, той не навчиться цього в зрілі роки (За Г. Баклановим).

ДРУГ

Друг – не двійник і не дзеркало, а співрозмовник. Якщо ти хочеш, щоб розуміли тебе, постарайся спочатку зрозуміти іншого. Замість того щоб скажитися на байдужість навколишніх, придивися до себе – як ти сам реагуєш на душевний стан товаришів, чи помічаєш, коли їм погано.

Ми всі більше любимо говорити, ніж слухати. Уміння уважно слухати – не тільки ознака вихованості, а й справжній людський талант, який завжди привертає симпатії. Спробуй же не замикається в собі й не нав'язувати іншому своїх переживань, а прислухатися до того, що відчуває він. Цілком імовірно, що ти відразу ж зустрінеш взаємний інтерес і щиросердний відгук.

Друг – не просто людина, якій можна вилити душу. Для цього може підійти й випадковий попутник, якого ти ніколи більше не побачиш. Дружба – найвища форма взаємної відповідальності, коли два «Я» зливаються в таке саме неповторне, особливе «МИ» (І. Кон).

II. Визначте стиль мовлення текстів. Доведіть, що це – роздуми.

518 Підготуйте усно невелике висловлення (8–10 речень), узявши за основу одну з поданих тез. Зазначте, чи згодні ви із цією тезою, та доведіть правильність своєї позиції.

1. Відповідати за інших – це означає відповідати за самого себе. 2. Хто не виховав у собі почуття **відповідальності** в юності, той не навчиться цього в зрілі роки. 3. Друг – не двійник і не дзеркало. 4. Якщо ти хочеш, щоб розуміли тебе, постарайся спочатку зрозуміти іншого.

519 Уявіть, що вам треба виступити перед аудиторією з нагоди якогось свята (Дня Незалежності, Дня довкілля, Дня сім'ї, Дня матері тощо). Підготуйте усне коротке висловлення в публіцистичному стилі на морально-етичну або суспільну тему. Скористайтеся поданими орієнтовними темами: «Я вірю в майбутнє твоє, Україно!», «Світ про Україну», «Туристична Україна», «Аграрна Україна», «Краса людських взаємин», «Творімо добро», «Родинна злагода», «Шануйте матерів своїх», «Світ потребує милосердя», «Взаєморозуміння – місток між людьми».

Тема 15. ПЕРЕКАЗ-ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ (ПИСЬМОВИЙ)

520 I. Прочитайте текст. Прокоментуйте ознаки роздуму, опису й розповіді. Проаналізуйте вжиті в тексті мовні засоби.

ЛЕГЕНДА ОБ ИКАРЕ

Ещё в глубокой древности люди мечтали о том, чтобы овладеть небом. В **легенде**, которую создали древние греки, отразилась эта мечта.

Величайшим художником, скульптором и архитектором Афин был Дедал. Он высекал из белоснежного мрамора такие дивные статуи, что они казались живыми. Много инструментов изобрёл Дедал для своей работы.

Жил Дедал у царя Миноса, и не хотел Минос, чтобы его мастер работал для других. Долго думал Дедал, как ему бежать с Крита, и наконец придумал.

Он набрал перьев, скрепил их **льняными** нитками и воском, чтобы изготовить из них крылья. Дедал работал, а его сын Икар играл возле отца. Наконец Дедал закончил работу. Привязал он **крылья** на спину, продел руки в **петли**, что были укреплены на крыльях, взмахнул ими и плавно поднялся в воздух. С изумлением смотрел Икар на отца, который парил в воздухе, словно птица.

Дедал спустился на землю и сказал сыну: «Слушай, Икар, сейчас мы улетим с Крита. Будь осторожен во время полёта. Не спускайся слишком близко к морю, чтобы солёные брызги не могли смочить твои крылья. Не поднимайся и слишком высоко, близко к **солнцу**, чтобы жара не растопила воска, – тогда разлетятся все **перья**. За мной лети, не отставай от меня».

Отец с сыном надели крылья и легко поднялись в воздух. Часто оборачивался Дедал, чтобы посмотреть, как летит его сын. Быстрый полёт забавлял Икара, всё смелее взмахивал он крыльями. Икар забыл наставления отца. Сильно взмахнув крыльями, он взлетел высоко, под самое небо, чтобы приблизиться к солнцу. Палящие лучи солнца **растопили** воск, который скреплял перья крыльев, перья выпали и разлетелись далеко по воздуху, гонимые ветром. Взмахнул Икар руками, но нет на них крыльев. Упал он со страшной высоты в море и погиб в его волнах.

Дедал обернулся, смотрит по сторонам. Нет Икара. Громко стал он звать сына: «Икар, Икар! Где ты? Откликнись!». Нет ответа. Увидел Дедал в морских водах перья – и понял, что случилось. Как возненавидел он своё искусство и тот день, когда задумал улететь с Крита!

А тело Икара долго носилось по волнам моря, которое с тех пор стало называться Икарийским.

Дедал же продолжал свой полёт и прилетел в Сицилию (За *Н. Куном*).

II. Складіть план тексту (українською мовою). За планом перекажіть письмово текст українською мовою.

III. Зіставте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

СЛОВНИЧОК

Брызги – (укр.) бризки; *древний* – (укр.) стародавній, давній, прадавній; *изумление* – (укр.) подив, здивування; *льняной* – (укр.) лляний, льяний; *наставление* – (укр.) повчання, напутіння.

Тема 16. ДИСКУСІЯ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

Поняття
дискусії

Дискусія (від лат. *discussio* – розгляд, дослідження) – це публічне обговорення якого-небудь спірного питання, проблеми на зборах, у пресі, у бесіді.

Поняття *дискусія* близьке до поняття *суперечка*. Двома найважливішими характеристиками дискусії, що відрізняють її від суперечки, є публічність (наявність аудиторії) й аргументованість. Обговорюючи дискусійну проблему, кожна сторона, опонуючи думці співрозмовника, аргументує свою позицію.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Під час ведення дискусії потрібно бути стриманим, спокійним; не слід виявляти зверхності до співрозмовника.

 521 Прочитайте подані висловлення. Чи ви такої самої думки? А ваші однокласники? Якщо ваші погляди з якогось питання не збігаються, проведіть у класі дискусію та спробуйте дійти спільної думки. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

1. Ніколи не говори людині, що вона не права.
2. Людям треба казати тільки те добре, що ви про них знаєте.
3. Із двох людей, що посварилися, винен той, хто розумніший.
4. Не можна дарувати те, що вже було подароване тобі.

 522 Проведіть у класі дискусію відповідно до запропонованих ситуацій. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

СИТУАЦІЯ 1. Андрій часто виявляє неповагу до своїх товаришів. Як їм поводитися:

- а) прагнути уникати спілкування з Андрієм;
- б) відповісти грубістю на грубість;
- в) провести роз'яснювальну роботу?

СИТУАЦІЯ 2. Ярослав часто втікає з уроків, прогулює. Чи потрібно бути толерантним до його вчинків? Як поводитися однокласникам:

- а) засуджувати учня;
- б) вважати, що поведінка – особиста справа кожного, не втручатися;
- в) з розумінням поставитися до проблем Ярослава, поступово й постійно заохочувати його до навчання?

 523 Проведіть у класі дискусію та спробуйте дійти спільної думки щодо такого запитання: Чи варто прямо запитувати людину про те, що вона хотіла б отримати в подарунок?

ПАМ'ЯТКА

Правила дискусійного обговорення

- Бути ввічливими й коректними у своїх висловленнях, з повагою ставитись один до одного.
- Аргументувати свою думку фактами, прикладами.
- Обговорювати точки зору й погляди, а не людей.
- Утримуватися від обговорення провокаційних і безглузвих питань.
- Висловлення повинне містити інформацію тільки по темі.

- Описувана подія повинна містити тільки реальну інформацію.
- Прагнути до того, щоб змістовна сторона висловлень була глибока, а самі вони – небагатослівні.

Тема 17. ПИСЬМОВИЙ ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

524 Прочитайте уривок з інтерв'ю. Чи погоджуєтеся ви з висловленими думками? Що могли б доповнити від себе?

ДОБРО ДЛЯ БЛИЖНЬОГО

– Світле свято Христового Воскресіння спонукає до роздумів над тим, що зазвичай¹ називають християнськими чеснотами. Одне із чільних місць серед них посідає доброчинність. Для початку хочу запитати: що таке доброчинність і чим її виміряти?

– Доброчинність – це добро для ближнього, любов до ближнього, добре слово. Я визначив би доброчинність як допомогу від людей, від держави, від політичних партій, те, що можуть зробити люди чи організації корисного й чим вони можуть покращити життя людей, які перебувають у скрутному становищі, мають життєві негаразди.

Доброчинність військових

– Чи існують традиції доброчинності саме українські?

– Звичайно. Найближче, що для нас, – це церква Святого Миколая на Аскольдовій могилі, де були поховання визначних родів українських, які служили Україні добротою та милосердям. Ті люди, які мали якісь певні статки, створювали лікарні, притулки для своїх ближніх. Серед них, наприклад, гетьман Іван Мазепа, який багато старався про зростання української культури, про допомогу ближнім, про лікарні (З інтернет-видання).

– Звичайно. Найближче, що для нас, – це церква Святого Миколая на Аскольдовій могилі, де були поховання визначних родів українських, які служили Україні добротою та милосердям. Ті люди, які мали якісь певні статки, створювали лікарні, притулки для своїх ближніх. Серед них, наприклад, гетьман Іван Мазепа, який багато старався про зростання української культури, про допомогу ближнім, про лікарні (З інтернет-видання).

525 І. Прочитайте текст. Які висновки з нього ви могли б зробити для себе?

УМІННЯ СПІВПЕРЕЖИВАТИ

Прийшла з роботи мама. І з вітальні – прямо на кухню, швидше поставити важкі сумки. Ти вже здогадуєшся, що в сумці – овочі. Це нецікаво. Очі стежать, що там ще виймає мама. Чи не давно обіцяний шарф у цьому пакетіку?

А треба було б передусім подивитися уважно на мамине обличчя. Стомлена, видно, або чимось засмучена...

Місток від однієї людини до іншої прокладає пам'ять. Її також можна тренувати, як тренують пам'ять на вірші, формули, правила, номери телефонів. А пам'ять серця тренують увагою до близьких людей. Це озна-

¹ Зазвичай – (рос.) как обычно.

час, що треба прагнути пам'ятати про їхні прохання, справи, турботи, про те, що вони люблять, що їх тішить і що засмучує, що для них важливе, які дати для них особливо дорогі.

Уміння співчувати, розуміти стан іншої людини – найважливіша, мабуть, магістраль комунікабельності. До того, хто щиро співчуває, тягнуться інші люди, до нього хочеться йти і з радістю, і з сумом, з ним діляться думками, йому виливають душу, з ним прагнуть дружити.

Психологи вважають, що здатність до співпереживання, співчуття потребує добре розвинутої уваги. Не легкості фантазії, такої властивої дитинству, а уяви, що напружує душевні сили, спроможності перемістити своє «Я» в іншу людину, відчувати те саме, що відчуває вона. Уміння сприймати чужі радості, сум, біль, як свої власні, звичайно, нелегко навчитися. Але саме в ці моменти ми стаємо чуйніші, добріші (Д. Орлова).

II. На основі прочитаного висловіть свої міркування з поданих нижче питань.

1. Чим тренують пам'ять серця?
2. Що значить бути уважним до близьких людей?
3. Чому шлях від однієї людини до іншої пролягає через уміння співпереживати?

526 Напишіть твір у публіцистичному стилі на одну з тем: «Що таке доброчинність і чим її виміряти?», «Творити добро – це просто», «Із чого починається милосердя?», «У чому краса людських взаємин?», «Уміння співпереживати – місток між людьми».

Тема 18. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. АВТОБІОГРАФІЯ

ПРИГАДАЙМО. Яку сферу життя обслуговує офіційно-діловий стиль мовлення? Які загальні вимоги до текстів цього стилю? Які види ділових паперів ви знаєте?

527 I. Прочитайте зразок автобіографії. Розкажіть, що ви дізналися із цього документа про особу, яка його склала.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Василенко Богдан Вікторович, народився 28 грудня 2002 року в місті Запоріжжі. Українець.

Мій батько, Василенко Віктор Сергійович, працює редактором газети; мати, Василенко Юлія Максимівна, – учителем місцевої школи.

У 2008 році вступив до першого класу загальноосвітньої середньої школи № 5 міста Запоріжжя. Зараз навчаюся в 9-му класі цієї школи. Беру участь у художній самодіяльності, у роботі шкільного гуртка «Юний інспектор руху».

У 2016 році став переможцем другого етапу Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика.

Домашня адреса: м. Запоріжжя, вул. Квітнева, 5.

25 березня 2017 р.

Підпис

II. Укажіть реквізити поданої автобіографії.

Автобіографія**Вимоги до документа****Реквізити**

Автобіографія (гр. *autos* – сам, *bios* – життя, *grapho* – пишу) – це документ, у якому особа в хронологічному порядку викладає стислий опис свого життя та діяльності.

Для автобіографії характерний незначний рівень стандартизації. Основні вимоги – вичерпність потрібних відомостей і лаконізм викладу. Документ складається в довільній формі, однак окремі реквізити в ньому мають бути обов'язково.

В автобіографії всі відомості про себе слід викладати в розповідній формі від 1-ї особи.

Реквізити автобіографії:

- назва документа;
- текст, у якому зазначають: прізвище, ім'я, по батькові особи, яка складає документ; дату й місце народження; національність; короткі відомості про склад сім'ї, навчання, професійну діяльність; домашню адресу тощо;
- дата складання;
- підпис.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В автобіографії не слід зловживати займенником «я». Граматичне значення 1-ї особи передають за допомогою особових закінчень дієслів.
2. В автобіографії недоречно художні засоби (метафори, епітети й т. ін.) та емоційність.

528 КОЛО ДУМОК. Пригадайте біографію одного з письменників, яку ви читали в підручнику з української чи зарубіжної літератури. Поміркуйте, чим відрізняються між собою автобіографія й біографія.

529 Уявіть, що вам для вступу до спеціалізованого навчального закладу потрібна автобіографія. Складіть і запишіть її, користуючись поданим вище зразком.

ПАМ'ЯТКА**ЯК ПРАВИЛЬНО СКЛАДАТИ ДОКУМЕНТИ**

- ✓ Документ складає особа чи установа, яка має на це право.
- ✓ Документ має бути юридично правильно оформленим.
- ✓ Документ повинен подавати об'єктивні відомості про події, базуватися на фактах, містити конкретні прохання.
- ✓ Документ повинен бути максимально стислим, але не за рахунок зменшення інформації; без повторень та вживання слів і зворотів, які не несуть змістового навантаження.
- ✓ Документ повинен бути грамотним і зрозумілим кожному, хто його читає.
- ✓ Документ необхідно оформлювати за встановленою формою.
- ✓ Документ повинен мати всі необхідні реквізити.

Тема 19. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗАЯВА

530 І. Прочитайте зразки заяв. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та на розділові знаки. Назвіть ці реквізити.

ЗРАЗОК 1

Директорові вищого
професійного училища № 3 м. Луцька
Коваленку В. М.

Ковальчука Сергія Олексійовича,
який мешкає за адресою:
м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 94

ЗАЯВА

Прошу зарахувати мене студентом І курсу училища.

У 2017 році я закінчив 9 класів загальноосвітньої середньої школи
№ 14 м. Луцька.

Додатки:

1. Свідоцтво про освіту на 1 арк.
2. Автобіографія на 1 арк.
3. Медична довідка на 1 арк.
4. Три фотокартки.

10 липня 2017 р.

Підпис

ЗРАЗОК 2

Директорові ВАТ «Обрій»
Швецю О. Д.

начальника відділу кадрів
Майбороди Г. В.

ЗАЯВА

Прошу надати мені щорічну відпустку за 2009 рік терміном
25 календарних днів з 1 червня 2017 року з наданням матеріальної
допомоги на оздоровлення.

20 травня 2017 р.

Підпис

ІІ. Дайте відповіді на запитання до текстів заяв.

1. У якій сфері спілкування можливе таке висловлення?
2. Як називається документ? Чи ставимо крапку після цієї назви?
3. Кому адресовано заяву? У якому відмінку вжито прізвище й назву посади цієї особи?
4. Хто подає заяву? У якому відмінку вжито прізвище цієї особи?
5. Де зазначається місце мешкання чи посада особи, яка подає заяву?
6. Яке прохання міститься в документі?

Заява

Заява – це документ, у якому в письмовій формі зафіксовано повідомлення громадянина чи організації з приводу здійснення своїх прав або захисту інтересів.

У заяві можна висловити прохання зарахувати до навчального закладу, допустити до вступних іспитів, надати відпустку. До заяви можемо додавати різні документи, їхні копії.

Реквізити

Реквізити заяви:

- адресат (назва установи, посада та прізвище керівника, до якого звертаються, – у давальному відмінку);
- адресант (назва посади, прізвище особи, яка звертається із заявою, – у родовому відмінку);
- назва документа;
- текст;
- дата;
- додаток;
- підпис.

531 Прочитайте заяву. Знайдіть недоліки в її оформленні. Запишіть правильно.

УВАГА! НЕПРАВИЛЬНА ЗАЯВА

Генеральному директорові
ТОВ «Хлібокомбінат № 3»
Виговська А.Д.

від Тарнавського О.І.,
який мешкає за адресою:
м. Вінниця, вул. Коцюбинського, 106

ЗАЯВА

Дуже прошу Вас зарахувати мене на посаду інженера кондитерського цеху. Буду дуже вдячний.

1. Автобіографія на 1 арк.
2. Медична довідка на 1 арк.

Підпис

28 січня 2017 р.

532 Складіть заяву на одну з поданих тем (на вибір), самостійно визначивши адресата. Скористайтеся поданими вище правильними зразками.

1. Про допущення до складання вступних іспитів до ліцею.
2. Про прийняття на роботу на період літніх канікул.
3. Про реєстрацію для участі в зовнішньому незалежному оцінюванні.

Д О Д А Т К И

Додаток 1

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ОРФОГРАФІЇ

Правопис власних назв

Власні назви пишемо з великої букви: *Великдень, озеро Світязь, Південний полюс, Шевченківська премія.*

Якщо власна назва складається з кількох слів, то з великої букви пишемо **перше слово**: *Новий рік, Музей історії запорізького козацтва, Міністерство культури України.*

З великої букви пишемо **всі слова** у власних назвах:

- держав: *Республіка Польща, Китайська Народна Республіка*;
- населених пунктів, вулиць, проспектів: *Біла Церква* (місто);
- найвищих державних установ України і міжнародних організацій: *Верховна Рада України*;
- астрономічних і географічних об'єктів: *Чумацький Шлях* (галактика), *Південне Полісся, Нова Гвінея* (острів);
- дійових осіб у казках, байках: *Червона Шапочка.*

У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишемо через дефіс, кожен складову частину починаємо великою буквою: *Нечуй-Левицький, Зиновій-Богдан.*

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин*. Проте назви **найвищих державних посад** пишемо з великої букви: *Президент України.*

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, санаторіїв, магазинів тощо **беремо в лапки**: *журнал «Стежка», літак «Мрія», готель «Турист».*

З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Псалтир*, а також назви таких релігійних понять, як *Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* (але *бог Перун* і т. ін.).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прикметник, який утворено від **власної** назви, пишемо з великої букви: *Шевченків, Андріїв*. Проте з **малої** букви пишемо прикметник, який:

- має суфікс *-івськ-(-ївськ-)* або *-инськ-: бальзаківський вік*;
- уходить до складу **фразеологізму**: *гордіїв вузол, дамоклів меч.*

Знак м'якшення

Пишемо Ъ:	НЕ пишемо Ъ:
після букв, які позначають м'які приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дж'], у кінці слова та складу (<i>вісь, дядько</i>)	після букв на позначення губних, шиплячих і [г], [к], [х], [г] (<i>дош, дріб</i>)
у суфіксах <i>-зьк-, -ськ-, -цьк-</i> (<i>морський</i>)	після <i>р</i> у кінці складу і слова (<i>Харків, чотирма</i>). <u>Виняток</u> : <i>Горький</i>

Пишемо Ъ:	НЕ пишемо Ъ:
у дієсловах на <i>-ть, -ться (вчаться)</i>	після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> (<i>тон<u>ш</u>ий, промін<u>ч</u>ик</i>). <u>Виняток</u> : <i>нян<u>ь</u>чити, брин<u>ь</u>чати, жен<u>ь</u>шень, Ман<u>ь</u>чжурія</i> та похідні від них слова
після букви <i>л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>іда<u>л</u>ня, сі<u>л</u>ь<u>с</u>ький</i>)	між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>ку<u>з</u>ня, промін<u>ц</u>і</i>). <u>Виняток</u> : <i>т<u>ь</u>мян<u>и</u>й, різ<u>ь</u>бяр</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення вживається у формі **називного** відмінка іменника (*нянька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*няньці*), а також у утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом *-ин* (*няньчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на *-ин* його **не пишемо**. **ПОРІВНЯЙМО**:

Пишемо Ъ	Не пишемо Ъ
скрин <u>ь</u> ці (бо скрин <u>ь</u> ка) Оль <u>ц</u> і, Оль <u>ч</u> ин (бо Оль <u>к</u> а) нен <u>ь</u> ці, нен <u>ь</u> чин (бо нен <u>ь</u> ка)	хатин <u>ц</u> і (бо хатин <u>к</u> а) Натал <u>ц</u> і, Натал <u>ч</u> ин (бо Натал <u>к</u> а)

Апостроф

Апостроф ставимо перед <i>я, ю, є, ї</i> :	Апостроф НЕ ставимо перед <i>я, ю, є, ї</i> :
після букв <i>б, п, в, м, ф</i> (<i>рум'<u>я</u>ний, солов'<u>ї</u>, черв'<u>я</u>к</i>)	після <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> (<i>с<u>в</u>ято, ц<u>в</u>ях</i>)
після <i>р</i> , що позначає твердий звук (у вимові чується [й]) (<i>бур'<u>я</u>н, пір'<u>я</u></i>)	
після префіксів, що закінчуються твердим приголосним (<i>в<u>ід</u>'їзд, роз'<u>я</u>снення</i>)	після букви <i>р</i> , що позначає м'який звук [р']; у вимові не чуємо [й] (<i>бу<u>р</u>як, к<u>р</u>юк</i>)
після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним (<i>дит'<u>я</u>сла, пів'<u>я</u>блука</i>)	
у слові <i>Лук'<u>я</u>н</i> та похідних від нього словах (<i>Лук'<u>я</u>ненко, Лук'<u>я</u>нівка</i> тощо)	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *я, ю, є, ї* після апострофа позначають два звуки – [йа], [йу], [йе], [йї].

НАПРИКЛАД: *м'ята* [м'йата].

Подвоєні букви

Подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я . <u>Виняток</u> : назви малих за віком тварин (<i>гусеня, каченя</i>)	<i>збіжжя, знання, гілля, читання</i>
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я . <u>Виняток</u> : слово <i>стаття</i> у формі Р. в. мн. – <i>статей</i>	<i>суддя, Ілля, рілля, стаття</i>
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	<i>піччю, подорожжю</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	<i>ллю, зілляти</i>
у прислівниках на -ння, -нню	<i>спросоння, попідтинню</i>

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя – життєвий, гілля – гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять **між голосними**. Порівняймо: *миттю – радістю*.
2. Не подовжуються губні приголосні та [р] (*любов'ю, кров'ю, матір'ю*).

н і nn у прикметниках

Буквосполучення **nn** пишемо:

- у прикметниках із суфіксом **-н-**, якщо вони утворені від іменників з основою на **н** (*туманний, осінній*);
- у **наголошених** прикметникових суфіксах **-енн-, -анн- (-янн-)**, які вказують на найвищу міру ознаки (*товстенний, невблаганний*. АЛЕ: *жаданий, шалений, нежданий*);
- у прикметниках на **-енн(ий)** старослов'янського походження (*священний, огненний, благословенний, блаженний*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Буквосполучення **nn** зберігається і в словах, утворених від таких прикметників (*туманний – туманно; незбагненний – незбагненність*).

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ин-, -ан-(-ян-), -ін-**, букву **н** **не подвоюємо** (*журавлиний, глиняний*).

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

У **загальних** назвах іншомовного походження букви звичайно **не подвоюємо** (*сума, піца, спагеті, маса, грип, шасі, інтермецо, бароко*).

Подвоюємо букви:

- в окремих загальних назвах (*ванна, тонна, вілла, панно, панна, ма́нна, мадонна, не́тто, бру́тто, бо́нна, пе́нні*);
- у власних назвах та похідних від них словах (*Голландія, Марокко, Руссо, голландський, марокканський*);

• при збігу однакових приголосних звуків префікса і кореня (*інновація, ірраціональний*).

Префікси *з-(с-), роз-, без-*

На письмі перед буквами *к, п, т, ф, х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с* (*сказати, сфотографувати*). Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з* (*зшити, зносити*).

Префікси *роз-, без-* завжди пишемо з буквою *з*. В українській мові префіксів *рос-, бес-* немає (*розказати, безпечний, безхитрісний*).

Префікси *пре-, при-, прі-*

Префікс *пре-* пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже* (*премудрий, превисокий*).

Префікс *пре-* пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *презирство, презирливий, преосвященний, преподобний, престол* і подібних.

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*приїхати, приклеєний*);
- неповноту дії чи ознаки (*присісти, приморожений*);
- знаходження біля чогось (*прикордонний, пригірок*).

Префікс *прі-* пишемо у словах *прізвище, прізвисько, прірва*.

Складні слова (загальні правила)

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо через ДЕФІС:
якщо утворені поєднанням залежних слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>верболози, снігопад</i>	якщо утворені поєднанням незалежних слів (між частинами можна поставити <i>і</i>): <i>школа-інтернат, українсько-російський</i>
якщо першою частиною слова виступає кількісний числівник: сімдесятиріччя, семиразовий. АЛЕ: <i>50-річчя, 16-поверховий</i>	якщо утворені повторенням того самого слова, поєднанням слів з однаковим коренем, синонімічних або антонімічних слів: <i>великий-превеликий, тишком-нишком, більш-менш</i> . АЛЕ: <i>кінець кінцем, одним одна, чинчином</i>
	близькі за значенням слова, що передають єдине поняття: <i>хліб-сіль, батько-мати</i>

Складні іменники

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо через ДЕФІС:
якщо утворені за допомогою сполучного голосного: <i>лісостеп, чорногуз</i>	якщо утворені з двох іменників без допомоги сполучного голосного: <i>купівля-продаж, лікар-еколог</i>

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо через ДЕФІС:
якщо утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: <i>горицвіт</i>	якщо мають першу частину <i>віце-, екс-, максі-, міні-, лейб-, обер-: екс-чемпіон</i>
якщо утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка та іменника: <i>шістдесятиріччя</i>	якщо означають назви проміжних частин світу: <i>норд-вест</i>
якщо утворені з трьох і більше основ: <i>автомобілотурток</i>	якщо означають назви рослин: <i>брат-і-сестра, розрив-трава</i>

Складні прикметники

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо через ДЕФІС:
якщо утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>білогривий, водоочисний, двоповерховий</i> .	якщо утворені від рівноправних слів (такі слова можна з'єднати сполучником і): <i>північно-східний, синьо-жовтий</i>
Разом пишемо також прикметники <i>глухонігий, хитромудрий, зловорожий</i>	якщо означають відтінки кольорів : <i>темно-зелений, ніжно-рожевий</i> ; АЛЕ: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i>
	якщо утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних слів або слів із тим самим коренем: <i>білий-білий, старий-пре-старий</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Через дефіс пишемо також складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс (*віце-президентський, дизель-моторний*).

Складноскорочені слова

Усі складноскорочені слова й похідні від них пишемо **разом** (*меддопомога, дитмайданчик*).

Разом пишемо і складноскорочені слова з першими частинами *авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, біо-, водо-, гідро-, електро-, вело-, мото-, мікро-, мега-, супер-, псевдо-, кіно-, теле-, фото-* й подібні (*авіакаса, фотоальбом, мікрохвильовий*).

Слова з пів-

Складні слова з **пів-** (*напів-*) пишемо **через дефіс**, якщо друга частина слова є **власною** назвою (*пів-Києва, пів-Європи*). У решті випадків складні слова з **пів-** (*напів-*) пишемо **разом** (*півдороги, напівсон, пів'яблука*).

Складні прислівники

Разом пишемо **складні** прислівники, які утворені:

- сполученням прийменника (кількох прийменників) із будь-якою частиною мови: *вголос, навколо, вперше, нагору*; АЛЕ: *на-гора*;

- сполученням часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* із будь-якою частиною мови: *абікуди, анітрохи, щовечора;*
- з кількох основ: *босоніж, стрімголов, праворуч.*

Через дефіс пишемо складні прислівники, які утворені:

- за допомогою прийменника *по* від займенників і прикметників на *-ому, -сму або -и*: *по-своєму, по-братерськи;* також: *по-латині;*
- за допомогою прийменника *по* від порядкових числівників: *по-перше;*
- за допомогою часток *будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, -то*: *будь-куди, коли-небудь, десть-то;*
- з двох прислівників: *вряди-годи, десть-інде, сяк-так;*
- повторенням того самого слова; поєднанням синонімів, антонімів, слів із тим самим коренем: *близько-близько, тишком-нишком, більш-менш, тихо-тихесенько, зроду-віку.*

Першу частину пишемо окремо, а дві наступні через дефіс у прислівниках *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен.*

Через два дефіси пишемо прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, де-не-де, коли-не-коли.*

Прислівникові сполучення

Прислівникові сполучення пишемо окремо. Наприклад: *день у день, раз по раз, час від часу, до вподоби, на жаль, на щастя, по черзі, тим часом, уві сні, на урв, на ходу, під силу.*

Написання часток

Разом пишемо:

- частки *аби-, ані-, де-, чи-, чим-, що-, як-, -сь* у складі будь-якої частини мови: *абихто, анітрохи, деякий;*
- частки *би (б), то, що* в складі сполучників: *щоб, якби, нібито, або-що;*
- частку *же (ж)* у складі часток: *аякже, атож.*

Через дефіс пишемо:

- частки *казна-, хтозна-, будь-, -будь, -небудь*: *будь-хто, який-небудь, хтозна-коли;*
- частки *бо, но, то, от, такі,* коли вони виділяють значення окремого слова: *іди-бо, давай-но, тим-то, як-от, знайшов-таки, все-таки.*

Примітки:

1) частку *таки* пишемо окремо, якщо вона стоїть перед словом, якого стосується: *таки знайшов;*

2) якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка чи прийменник, то всі три слова пишемо окремо: *іди ж бо, аби в кого.*

Інші частки пишемо окремо, зокрема:

- частки *би (б), же (ж)*: *коли б, зайшов би, адже ж, хіба ж;*
- частку *що* в сполуках *дарма що, поки що, хіба що, тільки що, що ж до.*

НЕ з різними частинами мови

Частку **не** пишемо разом:

- коли слово без **не** не вживається: *негода, непорушно, неволити*;
- у складі префікса **недо-**, який означає дію, стан або якість у неповній мірі: *недобачати, недописаний*. АЛЕ: *не дослухати, не дочув* тощо (*не* виступає для заперечення дії);
- з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, якщо вони в сполученні з *не* означають одне поняття: *неспокій* (тривога), *немалий, неабихто*;
- з дієсловами, яким *не* надає нового значення: *неславити* (ганьбити). АЛЕ: *не славити* (у значенні *не прославляти*);
- з дієприкметником, якщо він є означенням (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *нез'ясовані питання, незакінчена праця*;
- у заперечному слові **немає** (можна замінити формою *нема*): *У нього немає олівця*. АЛЕ: *Він не має олівця*.

Частку **не** пишемо окремо:

- зі словом, з яким вона не становить одного поняття, а є лише запереченням: *не доля вирішує; не високо, а низько* (протиставлення); *не сьогодні; не дуже; не можна*;
- з дієсловами, дієприслівниками, дієслівними формами на *-но, -то*: *не бачити, не підходячи, не закінчено*;
- з дієприкметниками, що виступають у функції присудків: *Праця не закінчена; Підлога не вимита*;
- з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *не засаджена квітами площа*;
- з прикметниками, що виступають у функції присудків, якщо часткою *не* заперечується ознака, виражена цим словом: *Ця річка не широка* (заперечення). АЛЕ: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття);
- з числівниками, займенниками, а також при сполучниках і прийменниках: *не третій, не наш, не при..., не то...*;
- з прикметником, що має при собі пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою *ні*, а також з прикметником, перед яким стоять слова *далеко, зовсім, аж ніяк*: *ні до чого не здатний; нітрохи не цікава розповідь; зовсім не великі обсяги*;
- зі словами, які пишемо через дефіс: *не по-нашому*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У багатьох випадках написання **не** з прикметником і прислівником залежить від змісту речення. Якщо часткою **не** щось заперечуємо, то її пишемо окремо.

ПОРІВНЯЙМО:

1. Цей будинок **не старий** (**не** є старий).
2. Цей будинок **нестарий** (є нестарий, тобто відносно недавно збудований).

ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ

КОМА

- між однорідними членами речення
- перед словами *а саме, як-от, як*, що стоять у реченні з однорідними членами після узагальнювальних слів
- при повторенні слова
- для виділення звертань
- після вигуків
- після стверджувальних слів *так, еге, авжеж* та ін., заперечення *ні*
- для виділення вставних слів, словосполучень і речень
- для виділення порівняльних зворотів
- для виділення відокремлених членів речення, у тому числі уточнювальних
- між частинами складного речення

КРАПКА З КОМОЮ

- між поширеними однорідними членами речення
- між частинами складносурядного й безсполучникового складного речення
- між поширеними однорідними підрядними реченнями

ДВОКРАПКА

- після узагальнювального слова, що стоїть перед однорідними членами речення
- між частинами складного безсполучникового речення
- у реченні з прямою мовою

ТИРЕ

- між підметом і присудком
- на місці пропущеного члена речення
- перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення
- для виділення прикладок
- між частинами складного безсполучникового речення
- між частинами складносурядного речення
- для виділення вставних речень
- у реченні з прямою мовою

ТРИ КРАПКИ

- на позначення перерваності або недокінченості мови
- на позначення уривчастості мови
- на позначення пропуску в цитаті

ДУЖКИ

- для виділення вставних речень
- для виділення прізвища автора, що стоїть після цитати

ЛАПКИ

- для виділення цитат
- у реченні з прямою мовою

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

Список скорочень

діал. – діалектне*заст.* – застаріле*підсил.* – підсилювальне*поет.* – поетичне*розм.* – розмовне

АМАТОР, любитель, дилетант.

АНТИЧНИЙ, класичний, древній *рідше*.БАЖАННЯ, жадання, пожадання *рідше*, по́тяг, прістрасть *підсил.*, жага *підсил. поет.*

БЕЗЛЮДНИЙ, нелюдний, пустельний, відлюдний, пустий.

БІОГРАФІЯ (опис життя і діяльності кого-небудь), життєпис.

ВІШУКАНИЙ, добірний, витончений, обточений, рафінований, орнаментальний.

ВІДПОВІДНИЙ, вігідний, належний, придатний, пристойний, підхожий, підходящий *розм.*, гожий *розм.*, пригожий *розм.*, здатний *розм.*, пригідний *розм. рідше*, годящий *розм. рідко*, здалий *діал.*, догідний *діал.*ДЕРЖАВНИЙ, урядовий, коронний *заст.*; казенний, камеральний *діал.*ДОБРОДІЙНИК, благодійник, філантроп, добродієць *рідше*, добродій *розм.*, благодотворитель *заст.*, милостівець *заст.*, ласкавець *заст.*ДОГОВІР, угода, уклад *заст.*, ряд *заст.*; контра́кт (письмовий); пакт, трактат *заст.*; конвенція.ДОМОВЛЕНІСТЬ, умова, змова *рідше*, угода, злагода, установа *розм.*, намова *розм.*, змовка *розм. рідше*, вимова *діал.*

ДУХОВНИЙ, моральний, внутрішній, духовий; душевний, чуттєвий (стосовний психічної діяльності); платонічний (про почуття – позбавлений чуттєвості).

ЄДНІСТЬ, згуртованість, єднання, єдиність *рідше*, одність *рідко*; монолітність, спаяність, спайка (міцне об'єднання).ЗАДОВІЛЬНИЙ (який задовольняє певні умови для кого-, чого-небудь, потреби, визначені кимсь і т. ін.), прийнятний, людський (про одяг, житло і т. ін. – який повинна, в принципі, мати людина); стерпний, терпимий *розм.*ЗАСВОЇТИ (у процесі вивчення чого-небудь, ознайомлення з чимось набути якихось знань, зрозуміти, уяснити щось), освобіти, опанувати, оволодіти *чим*, осягнути, осягти, поглинути (глибоко, міцно); подужати, побороти, перебороти, осилити *розм.* (подолавши значні труднощі).

ЗГОДА, злагода, лад, мир, спокій, порозуміння, лагода *розм.*, злада *діал.*, покій *заст.*, ряд *заст.*, рідко.

ЗМІЦНЮВАТИ, укріплювати, посилювати, підкріплювати.

КОХАННЯ, любов, почуття, закохання *розм.*, любові, любовіть *розм.*, уподоба *діал.*, любва [любá] *діал.*, мільість *заст.*; пристрасть, жага (сильне, нестримне почуття).

КУЛЬТУРНИЙ¹ (який досяг високого рівня розвитку у виробничому, суспільному й духовному житті), цивілізований, розвинений [розвинутий].

КУЛЬТУРНИЙ² (про людину – з високим рівнем культури), інтелігентний, вихований.

ЛАД (форма, тип господарства певної суспільно-економічної формації), уклад, устрій, порядок; режим (перев. з негативною оцінкою).

ЛЮБИТИ, кохати, обожнювати, боготворити, жалувати.

ЛЮБО, мило, люб'язно, ласкаво, любенько.

ЛЮДЯНИЙ, гуманний, щирий, людський, людинолюбний, чоловічий *заст.*, людний *діал.*

МАЙБУТНЄ *іменник*, майбутність, прийдешнє, прийдешність, майбуття *поет.*, майбуть *поет.*, пришлість *заст.*; далечінь (час, до якого ще дуже далеко).

МАЙСТЕРНІСТЬ, вправність, уміння, умілість, мистецтво, майстерство *заст.*

ОБ'ЄДНАННЯ *кого, чого або яке*, союз, співдружність, співтовариство; федерація; конфедерація; блок, коаліція; ліга.

ОПІТУВАННЯ (всенародний запит із найважливіших питань державного життя, в якому беруть участь усі громадяни, що мають виборчі права), референдум, опит *рідко*.

ОРИГІНАЛЬНИЙ; своєрідний, нешаблонний, нешаблонний, нестандартний; нетрафаретний, незатертий, свіжий (про мову, думки тощо); сміливий, смілий (про проект, задум і т. ін.).

ОСВОЇТИ, опанувати, освоїтися *з чим*, осідлати *розм.*

ПЕРЕБОРОТИ, перемогти, побороти, подолати, здолати, пересилити, осилити, подужати, здужати, здоліти *рідше*, поконати *рідше*, змогти *розм.*, передужати *заст.*, пересилувати *діал.*, подолати *діал.*

ПЕРШІСТЬ, лідерство, перворódство, першенство *рідше*; пріоритет (у відкритті, винаході тощо).

ПОСІЛЮВАТИСЯ (про явище природи), дужчати, розбиратися *розм.*; розхóджуватися [розхóдитися] (про вітер, дощ); рясніти *розм.* (про дощ); міцніти, кріпнути *розм.* (перев. про мороз).

ПОСЛІДОВНИЙ, систематичний, методичний, неухильний, витриманий, консеквентний; зв'язний, логічний (перев. про мовлення, виклад думок).

ПРИХІЛЬНІСТЬ, пріязнь, симпатія, люб'язність, прив'язаність, признання *рідше*, приємність *рідше*, привітність, привіт *розм.*, прив'язання *діал.*; фавор *заст.* (прихильність якоїсь знатної, впливової особи).

ПРО́СТІР (вільна, велика частина земної, водної поверхні або повітря), пр́осторінь, широчінь, шири́на *рідше*, ро́змах, розло́ги, о́бшир, шир *рідше*, ро́зшир *рідше*, дозві́лля *розм.*, простóрище *розм.*, приві́лля [призві́лля] *перев. поет.*, простóра *діал.*

САМОВУ́ТНІЙ, оригіна́льний, своєрідний.

СПРА́ВИТИСЯ, упрáвитися, упо́ратися, подола́ти, осі́лити, подóжати, зору́дувати *розм.*

СУСПІ́ЛЬНИЙ, соціа́льний, грома́дський.

ФАХ, спеціа́льність, професія́, ремесло́ *розм.* (перев. у кустарному виробництві); кваліфіка́ція.

ФАХІВЕ́ЦЬ, спеціа́ліст, спец *розм.*; професіо́на́л, професіона́ліст (на відміну від аматора); ма́йстер (з якого-небудь ремесла).

ФАХОВІ́Й, спеціа́льний, професі́йний, професіона́льний.

ФОТОГРА́ФІЯ (фотографі́чний знімок), сві́тлі́на, фотозні́мок, зні́мок, фотокар́тка, фотокарточка *розм.*, ка́ртка *розм.*, фо́то *розм.*, відбі́ток (виготовлений з негатива); фотопо́трет, полі́ччя *заст.*

ШАНО́ВНИЙ, шанóваний, пова́жний, гідний, поштíвий [почті́вий] *розм.*, че́сний *розм.*, велéбний *заст.*, превелéбний *підсил. заст.*, вашéцький *заст.*, велі́чний *заст.*

ШАНУВА́ЛЬНИК, цінува́льник, ціні́тель *рідше*, звелі́чник, любі́тель *тільки чого*, поклóнник *заст.*

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ

БАГАТО: і кури не клюють, хоч греблю гати, хоч лопатою горни, і свині не їдять, як за гріш маку, як піску морського

ГАРНИЙ: хоч у рамку встав, хоч картину малюй, хоч з лица воду пий

ДУЖЕ ДАЛЕКО: де козам роги правлять, куди Макар телят не ганяв

ЛЕДАРЮВАТИ: не братися за холодну воду, годувати (бити) баглаї, і кіт не валявся, бити гандри, ганяти вітер

МАЛО: як кіт наплакав, із заячий хвіст, на комариний ніс, на макове зерня, з горобину душу

ПОКІРНИЙ, **ЛАГІДНИЙ**: як шовковий, хоч у вухо бгай, хоч свічки ліпи, хоч до рани прикладай, і води не замути́ть, серце з воску

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК

А

аккурат – саме, точно, якраз, точні-
сінько; *всё в аккурате* – все гаразд
алчный – жадібний, пожадливий
аляповатость – неадаптивність, незграб-
ність, неадекватність
апеллировать – апелювати
аудиенция – аудієнція
ахинея – нісенітниця, дурниця, ахінея

Б

безвременно – дочасно, передчасно
безмолвно – безмовно; мовчазно, мов-
чки; безгомінно; німотно, німо
безнравственность – 1. аморальність,
неморальність; 2. розпуста, безпут-
ність
безукоризненно – бездоганно
беспристрастный – безсторонній; (*не-
предубеждённый*) неупереджений
благовидный – пристойний
благосклонность – прихильність, лас-
ка, ласкавість, доброзичливість
благоухающий – пахучий, духмянний,
який (що) пахне (духмяніє)

В

вдохновляющий – який (що) надихає
(запалює), надихаючий
весьма – вельми, дуже, надто
взаимопонимание – взаєморозуміння
вольготно – привільно, вільно
влечение – потяг, тяга; (*склонность*)
нахил
влиятельный – впливовий
вмиг – умить, миттю; (*вдруг*) ураз
внушительный – (*значительный*) знач-
ний, значущий, промовистий; (*убе-
дительный*) переконливий; (*крупный*)
великий; (*важный*) поважний; (*по-
ражающий*) уразливий, вражаючий
внятный – виразний; (*разборчивый*)
розбірливий; (*ясный*) ясний, зрозумі-
лий
воодушевлённый – запальний; (вдох-
новенный) натхненний, піднесений
впопыхах – поспішаючи, хапаючись,
похапцем
всецело – цілком, цілковито

Г

главенство – зверхність; (*господство*)
панування
главенствующий – головний, чільний,
панівний
гостеприимный – гостинний
гражданский – 1. громадянський; 2. (*не
военный*) цивільний, штатський
грядущий – прийдешній, майбутній,
грядущий
губительный – згубний
гуманный – гуманний, людяний

Д

дальновидный – далекоглядний,
далекозорий; (*прозорливый*) прозор-
ливий; (*предусмотрительный*) перед-
бачливий; (*далеко идущий*) да-
лекосяжний
двуличный – лукавий, нещирий, двоє-
душний
добродетельный – добродієсний, чес-
нотливий, цнотливий
добропорядочный – порядний, добро-
порядний
добросовестный – сумлінний, совіс-
ний, добросовісний
достопримечательный – визначний,
вартий уваги, примітний; (*славный*)
славний
достигаемость – досяжність

Е

единодушно – одноставно
ежеминутно – щохвилини, кожної
хвилини, щохвилино
ерошить – куйовдити, кошлатити
ершистый – йоржистий
естественный – 1. природний; 2. (*о на-
уках*) природничий

Ж

жаться – 1. тиснутися, тулитися;
(*ёжится*) щулитися, кулитися;
(*от неловкости*) нітитися; (*мяться*)
м'ятися, мулятися
желанный – бажаний, жаданий
жемчужный – перловий, перлинний;
(*похожий на жемчуг*) перлистий

животворность – життєдайність, цілющість
животрепетущий – 1. животрепетний; 2. (*полный жизни*) живий

З

заброшенный – занедбаний, занехаяний, запущений, покинутий, покинений
забурлить – завирувати, зануртувати, забурлити, забуяти; (*заклокотать*) заклокотіти, заклокотати
закадычный – нерозлучний, щирий
законодательный – законодавчий
заведомо – свідомо; (*несомненно*) явно
заманчивость – принадність, привабливість
замедленно – сповільнено, уповільнено, стиснено
значимый – значущий
зыбится – 1. колихатися; (*колебаться*) колитися; (*качаться*) гойдатися; 2. (*покрываются зыбью*) укриватися брижами, брижитися

И

избегать – уникати, ухилятися, обминати
избыточность – надмірність, надмір
изысканность – вишуканість, витонченість
изныть – знемогти, перемліти, розімліти; (*измучиться*) змучитися; (*истомиться*) знідити; (*истосковаться*) занудитися, знудитися
иссякать – 1. (*высыхать*) висихати; 2. (*исчерпываются*) вичерпуватися; (*приходит к концу*) сходити; (*выходить*) виходити

К

кичиться – чванитися, хизуватися
коварство – підступність; лукавство
конфузить – соромити, завдавати сорому, конфузити
косматить – кошлати, кошлатити, космачити, куйовдити, кучмити
косность – відсталість, заляклість, задубілість; млявість
куститься – кущитися; (*о хлебах, травах*) врунитися, рунитися

кутерьма – розгардіяш, гармидер, метушня, колотнеча

Л

ладить – 1. (*жить в согласии*) ладнати, бути в злагоді (в згоді); 2. (*приводит в готовность*) лагодити; 3. (*намереваться*) збиратися, лагодитися, ладнатися, мати на думці; 4. (*твердить*) правити, торочити, товкти
ладный – добрий, гарний
ликовать – радіти, веселитися, триюфувати
лишиться – утратити, стратити, позбавитися, позбутися
лучезарность – осяйність, світлосяйність, сонцесяйність, променистість
любезный – 1. ласкавий, люб'язний; 2. (*милый, дорогой*) любий, милий, дорогий
любование – милування, кохання

М

манерный – манірний
медлить – баритися, гаятися
мелочный – дріб'язковий
мельком – мигцем; (*бегло*) побіжно, між іншим
миловидный – миловидий, милолиций; гарненький
мнительность – помисливість, недовірливість, підозрілість
многообразный – різноманітний, багатобіжний
молкнуть – мовкнути; тихнути, стихати
мыслимый – гаданий, уявний; (*возможный*) можливий; (*вероятный*) імовірний

Н

наличный – наявний, присутній; *наличные деньги* – готівка
намедни – недавно, нещодавно
наотмашь – навідліг, навідмах; (*с размаху*) з розмаху, розмахнувшись
напыщенность – 1. пихатість, бундючність; 2. пишномовність
незаурядный – незвичайний, неабиякий; (*необыденный*) небуденний

направоучение – мораль, наука; (*на-
ставление*) напучення; (*нотация*)
нотація
нравственный – моральний

О

обвораживать – очаровувати, чарувати
обоснованный – обґрунтований
озарённый – осяяний, освітлений;
(*лучами*) опромінений
обоюдность – обопільність; взаємність
образумить – навести на розум, напо-
умити
обходительность – ввічливість, при-
вітливість
одухотворённый – натхненний, оду-
хотворений, сповнений високих
прагнень (*высокого чувства*)
озадачить – спантеличити, здивувати;
(*смутить*) збентежити; (*поставить
в затруднение*) завдати клопоту
опровергнуть – спростувати, запереч-
ити; (*отклонить*) відхилити

П

печалить – завдавати суму (смуток,
жаль), робити сумним, смутити,
засмучувати, журити
 пленительный – чарівний, чарівли-
вий, принадний
поблажка – потурання, попуск, попуст
потчевать – частувати, пригощати
подлинный – (*настоящий*) справ-
жній; (оригінальний) оригіналь-
ний; (*действительный*) дійсний;
(*сущий*) суцільний, щирий
польститься – 1. (*соблазниться*) по-
леститися, поласуватися, поваби-
тися, спокуситися, понадитися;
2. (*позариться*) зазіхнути
постоянство – сталість, постійність;
(*твёрдость*) твердість, наполегливість

Р

расхождение – розходження, розбіж-
ність
рвение – запопадливість; (*старатель-
ность*) старанність, щирість, пиль-
ність; (*усердие*) ретельність, ревність,
запал; (*задор*) завзяття, завзятість
резонный – резонний; (*основатель-
ный*) слушний

речистый – красномовний; говіркий,
говорючий, балакучий; (*говорли-
вый*) говірливий, гомінкий
родство – 1. спорідненість, спорід-
нення; 2. (*родня*) рідня; (*родствен-
ники*) родичі
роскошь – розкіш, пишність
рябь – брижі, жмури, рябизна

С

самонадеянный – самовпевнений
самообладание – самовладання
смежный – суміжний
снискать – здобути; (*приобрести*)
придбати
снисходительство – поблажливість,
вибачливість; милостивість
совестливый – сумлінний, совісний
содействовать – сприяти; (*помогать*)
допомагати
сокрушаться – журитися, смутитися,
засмучуватися, крушитися
сообща – спільно, гуртом, разом

Т

тактичность – тактовність
текущий – поточний; теперішній
торжественность – урочистість
торжествовать – 1. торжествувати;
(*одерживать верх*) брати гору, па-
нувати; 2. (*устраивать торжество*)
справляти, святкувати; 3. (*находи-
ться в состоянии радости, ликова-
вать*) торжествувати, тріумфувати
тускнеть – тьмяніти; (*становиться
более тусклым*) тьмянішати; (*тем-
неть*) темніти; 2. (*меркнуть*) тьма-
ритися, меркнути
тщательность – старанність, ретель-
ність; дбайливість, пильність; аку-
ратність

У

убеждённый – переконаний; упевне-
ний; умовлений
удружить – прислужитися, зробити
послугу; (*сослужить службу*) стати
у пригоді
указание – вказівка, зазначення
упование – покладання надії; споді-
вання
упоение – захват, захоплення, насолода

уравнение — зрівняння, порівняння;
математ. рівняння
 усваивать — 1. засвоювати, засвоїти;
 (*осваивать*) опановувати, опанува-
 ти; 2. (*присваивать*) привласнюва-
 ти, привласнити, присвоювати, при-
 своїти; 3. (*помогать воспринять, прививать*) прищеплювати, прище-
 пити
 устранять — 1. усувати, усунути; (*от-
 странять*) відстороняти, відсторо-
 нити; (*увольняют*) звільняти, звіль-
 нити; 2. (*отводит в сторону*) від-
 стороняти, відсторонити, відхиля-
 ти, відхилити, повідхиляти; (*ото-
 двигать*) відсувати, відсунути
 участвовать — брати участь, узяти участь
 уязвить — уразити

Х

хваленый — хвалений, знаменитий
 ходатайствовать — клопотати
 холить — пестити, плекати; (*выращи-
 вать*) виховувати
 хрупкий — 1. крихкий; (*ломкий*) лам-
 кий, ломкий; 2. (*о человеке*) тендіт-
 ний, крихкотілий; (*слабый*) слаб-
 кий, слабкий

Ц

целенаправленный — цілеспрямова-
 ний
 целесообразный — доцільний
 целомудренный — цнотливий; (*добро-
 детельный*) добродісний; (*невин-
 ный*) невинний
 цепкий — 1. чіпкий, цупкий; 2. (*вяз-
 кий*) в'язкий, беручкий; 3. (*настой-
 чивый*) наполегливий, беручкий;
 (*упорный*) упертий

Ч

частность — частковість, випадко-
 вість, подробиця, деталь
 чаща — хаща, хащі, гущавина, гущи-
 на, гуща; (*дебри*) нетрі
 чаяние — сподівання, сподіванка
 чинный — 1. (*благопристойный*) до-
 бропристойний; (*степенный*) ста-
 течний, поважний; (*приличный*)
 пристойний; 2. (*церемонный*) цере-
 монний; (*жеманный*) манірний

Ш

шелушение — 1. (*действие*) лущення,
 лущіння, лузання; 2. (*состояние*)
 лущення, злущування
 шириться — 1. ширшати, ширитися;
 (*расширяться*) розширюватися, роз-
 ширитися; 2. (перен.: *распростра-
 няться*) поширюватися, ширшати,
 ширитися; (*о слухах, молве*) розповсю-
 джуватися, розходитися, розноситися
 штудировать — студіювати
 шустрый — меткий, спритний; (*жи-
 вой*) жвавий; (*проворный*) мотор-
 ний, прудкий

Щ

щемить — 1. (*сжимать*) стискати,
 стискувати; 2. (*болеет, ныть*) ще-
 міти, нити, скніти
 щепетильность — педантичність, скру-
 пультність, делікатність, вимогли-
 вість, вибагливість

Э

экономность — ощадливість, ощад-
 ність, економність
 электропитание — електроживлення

Я

явный — 1. (*не тайный, открытый*)
 явний, неприхований, відвертий;
 2. (*очевидный*) очевидний, явний,
 видимий
 яростный — 1. (*полный ярости, гнева*)
 лютий; (*разъяренный*) розлючений,
 розлютований; 2. (*неистовый*) шале-
 ний, ярий; (*исступленный*) несамо-
 витий, нестямний, скажений; (*оже-
 сточенный*) запеклий; 3. (*страстно
 преданный чему-либо*) завзятий, запо-
 взятий, запеклий, завзятуций; (*упор-
 ный*) затятий; (*рьяный*) запальний
 ясно — 1. нареч. ясно; виразно; по-
 гідно; 2. (*в знач. сказ.: понятно*)
 ясно, очевидно, зрозуміло; 3. (*в
 знач. сказ.: о погоде*) ясно, погідно;
 4. (*в знач. утверд. част.*) звичайно,
 ясно, звісно, авжеж, адже ж; 5. (*в
 знач. вводн. слова*) звичайно, звісно
 ясный — ясний; (*чёткий, определён-
 ный*) виразний; (*о погоде, небе*) по-
 гідливий, погідний

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

«ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловіть свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

«ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ»

Ця вправа дає змогу спочатку обмінятися ідеями з партнерами й лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї з однокласником (однокласницею). За змоги дійдіть спільної думки.

3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. За змоги дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.

4. Висловіть думку групи.

«КОЛО ДУМОК»

«Коло думок» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлення своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок проведення

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники за бажання висувують свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Що більше ідей – то краще!

3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

Увага! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлення. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

«ПОСПІЛКУЙТЕСЯ»

Ця вправа дає змогу кожному за бажання висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок проведення

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

Увага! У цій вправі висловлюються лише за бажання, а відповіді не коментують і не оцінюють. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлення.

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

8. Є шість односкладних речень. Дев'яте речення – двоскладне, неповне; пропущено присудок, на який указує обставина *в небі*.
15. Чотири складних речення.
24. Три сполучникових речення. У шостому реченні дві граматичні основи: не було; каміння обрамлювало.
25. Життя коротке, а мистецтво вічне.
27. Державний Тімн України, Національна поліція України.
30. Перше речення складається з трьох частин.
33. II. Події зіставляються у двох реченнях (частини з'єднано за допомогою зіставного сполучника *а*).
39. Чотири складносурядних речення. У другому реченні – три граматичні основи, у п'ятому – одна.
45. У п'ятому реченні обидві частини є односкладними називними.
55. Кому не ставимо між частинами двох речень.
56. У п'ятому реченні перед сполучником *й* кому не ставимо, оскільки дві частини мають спільні слова *десь у степах*.
57. II. Синоніми: *звивистий, кручений, зміястий, виткий, в'юнистий; удалині, далеко, далеченько, вдалечині, неблизько, ген-ген*.
64. Тире треба ставити у двох реченнях.
65. I. Треба поставити 3 коми (одна з них – для відокремлення обставини). II. Виділені слова – прислівники. Корені: *дом, весн*.
68. Треба поставити 6 ком, 3 тире.
72. Треба поставити 3 коми й 1 тире. У шостому реченні дві граматичні основи: здобути; не бути.
87. Треба виписати шість речень. У шостому реченні треба поставити дві коми.
93. *Вівсяна каша хвалилась, ніби вона з маслом родилась*.
100. У третьому й четвертому реченнях – підрядні умови.
109. Третє речення: Завдання серфінгіста – піймати хвилю, що йде від берега...
110. У п'ятому реченні коми після слів *дерев, небо*.
116. 1. Двері, з яких вийшли старшокласники, були відчинені.
123. Складнопідрядними зі з'ясувальними підрядними частинами є п'ять речень.
133. Там, де є українці, там завжди мистецтво.
156. 1. *Дитячі голоси – як дзвіночки*. 2. *Стежка, неначе лоза виноградна, пнеться по білій стіні гори*.
180. У третьому реченні підрядна частина – *хоч тільки середина липня*.
194. У третьому реченні кома після слова *волошковою*.
196. У першому реченні дві підрядні частини. У п'ятому реченні треба поставити три коми.
197. 2–В.
202. Неоднорідна підрядність у реченнях 2, 3, 7.
209. У третьому реченні потрібно поставити 4 коми. У цьому реченні – неоднорідна й послідовна підрядність. У четвертому реченні – однорідна й неоднорідна підрядність.
213. У четвертому реченні має бути сполучник *що ... то*.
217. У третьому реченні коми після слів *музеєм, кімнату, Михайлович, так, роки*.
224. Треба виписати три речення.
234. Треба виписати п'ять речень.
245. У третьому реченні треба поставити 4 коми й 1 крапку з комою. Пишемо: *ощасливлені, підвішені*.
246. У третьому реченні – кома після слова *жита*. У шостому реченні треба поставити 2 коми й 1 крапку з комою.
255. Не в кожному реченні треба ставити двокрапку. Підмети виражено займенниками у двох реченнях.
258. У третьому реченні треба ставити двокрапку.
262. Треба поставити 3 двокрапки.
263. У другому реченні треба поставити двокрапку й 4 коми.
290. Тире треба ставити в реченнях 2, 3, 6.
300. Третє речення – складнопідрядне з двома підрядними.
302. Вишиває і співає, і ніхто не зна, де узор вона кінчає, де ту пісню почина.

312. У п'ятому реченні коми після слів *тин, картоплю, жухло*; тире після слова *гілляку*.

313. II. У другому реченні між виділеними сполучниками потрібно поставити кому, а в першому – не потрібно.

324. Двокрапка є в усіх реченнях, окрім п'ятого.

329. 1–Г.

340. Підрядна частина є в усіх реченнях, окрім четвертого й шостого.

342. У першому реченні коми після слів *те, себе, відчував, змістом, очі, те, помічав, душу, те*.

346. 3. *Для мене було очевидним, що коли перецвітає жасмин, то вже починається літо.*

399. II. Синоніми: *зміцнювати, укріплювати, посилювати, підкріплювати; любити, кохати, обожнювати, боготворити, жалувати; безлюдний, нелюдний, пустельний, відлюдний, пустий.* Антоніми: *безлюдний – багатолюдний; любити – ненавидіти.*

464. 2. Коми після слів: *заснули, шапками, хати, стріх.*

479. У кожному реченні є відокремлений член речення (у першому – обставина, у шостому – означення, у сьомому – прикладка).

486. У другому реченні – тире, у третьому – двокрапка.

487. У четвертому реченні коми після слів: *чиста, сльоза, знати, бути, зі'янеш.* Схема п'ятого речення: [ ], і [ ] : [ ], ( ).

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТІВ

Тести на с. 43–44. 1Б; 2Г; 3Б; 4 – 1В, 2А, 3Д, 4Б; 5 – 1Г, 2Д, 3Б, 4А; 6Б; 7А; 8В.

Тести на с. 103–104. 1А 2В; 3В; 4А; 5 – 1Б, 2В, 3Г; 6Б; 7Г; 8Б.

Тести на с. 134–135. 1В; 2Г; 3Г; 4Б; 5А; 6А; 7 – 1Б, 2В, 3А, 4Г; 8 – 1Д, 2В, 3Б, 4А.

Тести на с. 158–160. 1В; 2Б; 3В; 4Г; 5А; 6В; 7Б; 8Г.

РЕБУСИ

с. 138. Синтаксис, Настя, мова, наголос, слово.

.....

ЗМІСТ

<i>Шановні дев'ятикласники!</i>	3
---------------------------------------	---

ВСТУП

Розвиток української мови	4
---------------------------------	---

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ

§ 1. Просте речення. Односкладне й двоскладне речення	11
---	----

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 2. Складне речення	20
§ 3. Складносурядне речення та його ознаки	25
§ 4. Кома і крапка з комою між частинами складносурядного речення	31
§ 5. Тире між частинами складносурядного речення	35
§ 6. Узагальнення вивченого з теми «Складносурядне речення»	39

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 7. Складнопідрядне речення та його ознаки	48
§ 8. Види складнопідрядних речень	53
§ 9. Складнопідрядні речення з означальними підрядними частинами	59
§ 10. Складнопідрядні речення зі з'ясувальними підрядними частинами	63
§ 11. Складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу	68
§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії й ступеня та з підрядними порівняння	74
§ 13. Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини й наслідку	80
§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними частинами мети, умови, допусту	84
§ 15. Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами	90
§ 16. Узагальнення вивченого з теми «Складнопідрядне речення»	98

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 17. Безсполучникове складне речення та його ознаки	110
§ 18. Кома і крапка з комою між частинами безсполучникового складного речення	116

§ 19. Двокрапка між частинами безсполучникового складного речення	120
§ 20. Тире між частинами безсполучникового складного речення	125
§ 21. Узагальнення вивченого з теми «Безсполучникове складне речення»	131

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО Й БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

§ 22. Складне речення із сурядним і підрядним зв'язком	140
§ 23. Розділові знаки в складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком	144
§ 24. Складне речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком	148
§ 25. Узагальнення вивченого з теми «Складне речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку»	155

ТЕКСТ

§ 26. Текст, його ознаки. Зміст і будова тексту	164
§ 27. Види й засоби міжфразного зв'язку	168

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

§ 28. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія	175
§ 29. Лексикологія. Фразеологія	180
§ 30. Будова слова. Словотвір. Орфографія	184
§ 31. Морфологія. Орфографія (іменник, прикметник)	187
§ 32. Морфологія. Орфографія (числівник, займенник)	190
§ 33. Морфологія. Орфографія (прислівник)	192
§ 34. Морфологія. Орфографія (дієслово, його особливі форми)	194
§ 35. Морфологія. Орфографія (службові частини мови)	196
§ 36. Синтаксис. Пунктуація	199

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Повторення вивченого про мовлення та спілкування	205
<i>Тема 2.</i> Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю	208
<i>Тема 3.</i> Переклад.....	210
<i>Тема 4.</i> Читання мовчки	212
<i>Тема 5.</i> Оповідання на самостійно обрану тему	215
<i>Тема 6.</i> Діалог.....	216
<i>Тема 7.</i> Письмовий стислий переказ тексту публіцистичного стилю...	218
<i>Тема 8.</i> Тези статті. Усне висловлення за тезами	219
<i>Тема 9.</i> Тематичні виписки.....	221
<i>Тема 10.</i> Усний вибіркового переказ тексту наукового стилю	223
<i>Тема 11.</i> Письмовий вибіркового переказ тексту наукового стилю.....	225
<i>Тема 12.</i> Аудіювання	227

<i>Тема 13. Письмовий докладний переказ тексту художнього стилю із творчим завданням.....</i>	<i>230</i>
<i>Тема 14. Усне монологічне висловлення .....</i>	<i>231</i>
<i>Тема 15. Переказ-переклад тексту художнього стилю (письмовий).....</i>	<i>232</i>
<i>Тема 16. Дискусія на морально-етичну тему .....</i>	<i>234</i>
<i>Тема 17. Письмовий твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему.....</i>	<i>235</i>
<i>Тема 18. Ділові папери. Автобіографія .....</i>	<i>236</i>
<i>Тема 19. Ділові папери. Заява .....</i>	<i>237</i>

ДОДАТКИ

Додаток 1. Основні правила орфографії	240
Додаток 2. Основні пунктограми	247
Додаток 3. Словничок синонімів	248
Додаток 4. Російсько-український словничок	251
Додаток 5. Пояснення щодо виконання деяких видів завдань	255
Додаток 6. Відповіді до вправ	256

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор *Наталя Заблоцька*
Редактор *Ольга Дубчак*
Обкладинка *Тетяни Куц*
Макет, художнє оформлення *Володимира Волкова*
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*
Коректор *Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 21,384. Обл.-вид. арк. 19,93.
Тираж 32 274 пр. Вид. №. 1888.
Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано на ТОВ «НВП Поліграфсервіс»,
вул. Юрія Коцюбинського, 4, к. 25, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3751 від 01.04.2010.

ВИДИ РЕЧЕНЬ	
Критерій	Види речень
За метою висловлювання	Розповідні Містить повідомлення про факти, події чи явища дійсності
	Питальні Містить запитання
	Спонукальні Виражає спонукання до дії
За емоційним забарвленням	Окличні Вимовляємо з підсиленою інтонацією
	Неокличні
За складом граматичної основи	Двоскладні Граматична основа складається з підмета й присудка
	Односкладні Граматична основа складається з одного головного члена речення. З головним членом речення у формі присудка: ✓ означено-особові ✓ неозначено-особові ✓ узагальнено-особові ✓ безособові З головним членом речення у формі підмета: ✓ називні
За наявністю другорядних членів речення	Поширені Мають другорядні члени речення
	Непоширені Не мають другорядних членів речення
За наявністю (відсутністю) пропущених членів речення	Повні Є всі необхідні члени речення
	Неповні Пропущено необхідні члени речення
За кількістю граматичних основ	Прості Мають одну граматичну основу
	Складні Мають кілька граматичних основ

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ		
Види речень		Особливості зв'язку частин
Складносурядне		<i>Сурядний зв'язок:</i> - сполучники сурядності; - інтонація [ ], і [ ].
Складнопідрядне	З означальними підрядними частинами (який? чий?)	<i>Підрядний зв'язок:</i> - сполучники підрядності або сполучні слова; - інтонація
	Із з'ясувальними підрядними частинами (кого? чого? що?)	
	З обставинними підрядними частинами: ✓ місця (де? куди?) ✓ часу (коли? з якого часу?) ✓ способу дії й ступеня (як? якою мірою?) ✓ умови (за якої умови?) ✓ причини (чому? з якої причини?) ✓ мети (з якою метою? навіщо?) ✓ порівняння (як? як саме?) ✓ допусту (незважаючи на що?) ✓ наслідку (на питання не відповідає)	
Безсполучникове		<i>Безсполучниковий зв'язок:</i> інтонація [ ], [ ].

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ			
Члени речення		Види	Питання
Головні	Підмет	простий	хто? що?
		складений	
	Присудок	простий	що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є?
		складений іменний	
		складений дієслівний	
Другорядні	Означення	узгоджене	який? чий? котрий?
		неузгоджене	
	Обставина	способу дії	як? яким способом?
		міри і ступеня	якою мірою? чи часто?
		місця	де? куди? звідки?
		часу	коли? з якого часу? доки?
		причини	чому? з якої причини?
		мети	навіщо? з якою метою?
		умови	за якої умови?
		допусту	незважаючи на що? усупереч чому?
	Додаток	прямий	кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на/у кому? на/у чому?
		непрямий	

ЧАСТИНИ МОВИ			
Назва частини мови	Значення	Синтаксична роль	На які питання відповідає
Самостійні			
Іменник	означає предмет	найчастіше – підмет, додаток, обставина	хто? що?
Прикметник	означає ознаку предмета	означення, присудок	який? чий?
Числівник	означає число, кількість предметів, порядок їх при лічбі	найчастіше – підмет, означення, додаток	скільки? котрий?
Займенник	вказує на особу, предмет, ознаку, кількість	найчастіше – підмет, додаток, означення	хто? що? який? чий? скільки?
Дієслово	означає дію предмета	присудок (дієприслівник – обставина) (дієприкметник – означення)	що робити? що зробити? (дієприслівник – що роблячи?) (дієприкметник – який?)
Прислівник	означає ознаку дії, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки	обставина, присудок, означення	як? де? куди? коли? чому? яким способом? з якою метою?
Службові			
Прийменник	не мають	не є членами речення	не відповідають
Сполучник			
Частка			
Особлива частина мови			
Вигук	виражає почуття, емоції	не є членом речення	не відповідає